

HANDELINGEN  
VAN HET  
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS  
GESTICHT ONDER DE BENAMING

# SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

---

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT  
VOOR DE STUDIE  
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN  
VAN VLAANDEREN

---

DEEL CIX VAN DE VERZAMELING

JAAR 1972  
Aflevering 1-2

---

Uitgegeven met steun van de Regering  
de Provincie en de stad Brugge

BRUGGE 1972

# GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS SOCIÉTÉ D'EMULATION

Secretariaat : Koningin Elisabethlaan 63, Brugge.

Redactie: Academiestraat 14, Brugge.

Postcheckrekening: Société d'Emulation Brugge, nr. 107939.

Abonnement op de «Handelingen» : 200 fr. per jaar.

## I N H O U D

### I. BIJDRAGEN

M.J. Ryckaert, <i>Brugse havens in de middeleeuwen</i> ....	5-27
W. Van Waesberghe, <i>De invoering van de Belse draperie te Brugge tijdens het Calvinistisch bewind</i> ....	28-50
R. De Roover, <i>Renseignements complémentaires sur le marché monétaire à Bruges au XIVe et XVe siècle</i> ....	51-91

### II. OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

B. Janssens de Bisthoven, <i>Bibliografie van D. de Haerne</i> ....	92-122
---	--------

### III. BOEKBESPREKINGEN

A. Verhoeve & L. Daels, <i>Circulaire vormen in Binnen-Vlaanderen ten westen van de Schelde</i> (W. Buntinx)	123-124
J. Mertens, <i>De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland</i> (J. De Smet)	124-126
J.M. Duvosquel, <i>Un document d'histoire rurale: Le dénombrement de la seigneurie de Comines</i> (J. Mertens)	126-127
M. Cloet, <i>Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw: Tielt van 1609 tot 1700</i> (P. Declerck) ....	127-129
E. Bilé, <i>Blankenberge. Een rijk verleden, een schone toekomst</i> (W. Buntinx) ....	129-132
J. Vandamme, <i>Het bibliotheekwezen te Brugge vóór 1920</i> (L. Schepens) ....	132-134
E. Coppiters de ter Zaele & Ch. van Renynghe de Voxvrie, <i>Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppiters 1550-1965</i> (A. de Schietere de Lophem) ....	134-135
KRONIEK ....	136-144

HANDELINGEN  
VAN HET  
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS  
GESTICHT ONDER DE BENAMING  
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION  
TE BRUGGE

ANNALES  
DE LA  
SOCIÉTÉ D'ÉMULATION  
DE BRUGES

---

REVUE TRIMESTRIELLE  
POUR L'ÉTUDE  
DE L'HISTOIRE ET DES ANTIQUITÉS  
DE LA FLANDRE

---

TOME CIX DE LA COLLECTION

ANNEE 1972

---

BRUGES 1972



HANDELINGEN  
VAN HET  
GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS  
GESTICHT ONDER DE BENAMING

# SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

---

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT  
VOOR DE STUDIE  
VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN  
VAN VLAANDEREN

---

DEEL CIX VAN DE VERZAMELING

JAAR 1972

---

BRUGGE 1972



## Brugse havens in de Middeleeuwen

De eerste die een onderzoek instelde naar de juiste ligging van de vroegste aanlegplaatsen te Brugge, was dr. J. De Smet, in zijn artikel *De Brugse WIIC-namen*<sup>1</sup>. Uit het voorkomen van twee wiic-toponiemen<sup>2</sup> leidde hij het bestaan af van twee opeenvolgende handelscentra, gelegen langsheen het riviertje de *Reie*. Bij het opbouwen van zijn theorie steunde dr. De Smet zich uiteraard op de toen geldende opvattingen betreffende het Zwin en de Brugse waterlopen. Sindsdien werd echter de kennis over het Zwin en de Brugse hydrografie in die mate gewijzigd en aangevuld, dat ook De Smets theorie over de middeleeuwse havens volledig moest herzien worden.

A. *De «traditionele» opvattingen over het Zwin en de oude hydrografie van Brugge.*

### *Het Zwin.*

Tot op het einde van de jaren vijftig nam men aan dat het Zwin ontstaan was ten laatste in de Ve eeuw na K., als een brede zeearm die tot voorbij Brugge reikte. Aan het uiterste bevaarbare punt van die zeearm zou dan op een bepaald ogenblik de stad Brugge zijn gesticht. Later zou het Zwin geleidelijk verzand zijn en door de vorming van

---

1. In: *Hand. van de «Soc. d'Emulation»*, dl. LXXXV (1948), blz. 112-117. Een belangrijke aanvulling erop is te vinden in J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XI (1951), blz. 3-30.

2. Over wiic-namen, zie: W. Vogel, *Wik-Orte und Wikinger*, in: *Hansische Geschichtsblätter*, (jg. 1935), blz. 5-49.

zandplaten en schorren in twee delen gesplitst: enerzijds de *Reie-naar-Damme*, anderzijds het *Oude Zwin*, beide uitmondend in het overblijvende deel van de brede Zwin-inham <sup>3</sup>. Deze beide Zwinarmen, die het uitzicht van kanalen hadden aangenomen, stonden in contact met het hydrografisch net van Brugge. Ze zorgden voor de afwatering van de stad en het Brugs achterland. Langs daar ook kwamen de zeeschepen tot in Brugge: eerst via het Oude Zwin, en nadat dit was verzand, langs de *Reie-naar-Damme*.

#### *De oude hydrografie van Brugge.*

Reeds vroeg werd de loop van de waterwegen binnen de stad zo grondig gewijzigd, dat het bijzonder moeilijk is zich een beeld van de oorspronkelijke toestand te vormen. De rekonstruktie van het natuurlijke waterlopenet die G. De Poerck <sup>4</sup> maakte, bleef daardoor, en mede ook door haar logisch karakter, lange tijd zonder kritiek; dr. J. De Smet vervulde ze nog <sup>5</sup>.

Volgens De Poerck en De Smet bleven na de overstrooming door de zee, in het latere Brugse stadsgebied twee riviertjes bestaan: het *Vuldersreitje* en de *Reie*. Het *Vuldersreitje* ontsprong in de bossen van Rijkevelde (Assebroek) en volgde binnen het stadsgebied een grillige loop, tot aan de Molenbrug <sup>6</sup>, om daarna noordwaarts te vloeien via de huidige Sint-Annarei, Lange Rei en *Reie-naar-Damme* naar het Zwin. De *Reie*, ontstaan te Egem, kwam de

---

3. R. Blanchard, *La Flandre; étude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande*, Rijsel 1906; blz. 191-200; A. De Smet, *Het waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw*, in: *Belgisch Tijdschr. voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XII (1933), blz. 1023-1059 en dl. XIII (1934), blz. 83-121.

4. G. De Poerck, *Enceintes castrales et urbaines à Bruges*, in: *Premier Congrès international de géographie historique*, dl. II (*Mémoires*), Brussel 1931, blz. 79-88.

5. J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, in: *Hand. van de «Soc. d'Emulation»*, dl. LXXXVI (1949), blz. 5-22.

6. Duidelijk zichtbaar op het plan van Marcus Gerards. Een deel van de bedding bleef bestaan tot 1969.

stad binnen langs het Minnewater en volgde de bedding van de huidige rei <sup>7</sup> voorbij het Begijnhof, het Sint-Janshospitaal, naar de Dyver; aan de Rozenhoedkaai draaide de Reie hoeks naar het noorden, stroomde voorbij de Markt (Kraanrei) naar het Kraanplein, *voorbij dat pleintje verder naar het noorden, evenwijdig aan de Jan Miraelstraat en de St.-Clarastraat*, om dan uit te monden in het Oude Zwin ongeveer waar nu de handelskom ligt. Dat laatste stuk van de Reie, tussen de Jan Miraelstraat en de handelskom is — nog steeds volgens de «traditionele» theorie van G. De Poerck en dr. J. De Smet — de *Oude Reie* die in de stadsrekening van het jaar 1297 wordt vermeld <sup>8</sup> (zie kaart 1).

B. De «traditionele» theorie over de oude Brugse havens <sup>9</sup>.

Toen de Brugse burcht werd opgericht langs de Reie, was deze waterloop bevaarbaar tot aan de burcht. Die burcht werd precies dàar gebouwd om het verkeer op de waterloop (en meteen ook dat op de landweg die op deze plaats de Reie kruiste) te controleren. Daar lag ook de oudste handelshaven en ontstond de eerste nederzetting <sup>10</sup>. Eigenlijk was het geen echte haven, daar aan de voet van het *castrum*. De schepen legden gewoon aan langs de oever van de Reie.

7. Opmerking: *de Reie* = eigennaam van de belangrijkste waterloop die doorheen het Brugse stadsgebied stroomde; *rei* = algemene benaming van de Brugse waterlopen, geëvolueerd uit de eigennaam Reie: rei is dus gewoon synoniem van waterloop, gracht.

8. De tekst luidt: *Item pro veteri Roya ibi implenda, en ibi dat is: ante thurrim Ravenni Danwilts* zie L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des Archives de la ville de Bruges; inventaire des chartes. Introduction*, Brugge 1878, blz. 347). De stadsrekening van 1297 is voor zover bekend de enige plaats waar over een *vetus roya* gesproken wordt.

9. Met traditionele theorie bedoelen wij hier dus de theorie over de Brugse havens in de middeleeuwen, die J. De Smet opbouwde in het reeds genoemde artikel *De Brugse WIIC-namen*, en die later werd aangevuld door prof. J. Dhondt (zie voetnoot 1).

10. J. Dhondt, *a.w.*, blz. 4-5, 23-24.

De eerste echte haven die reeds meer de vorm van een havenkom<sup>11</sup> had, was het *Ketelwiik*; het lag langs de Oude Reie, 500 meter stroomafwaarts van de burcht. Het bestond uit een verbreding<sup>12</sup> aan het zuidelijk uiteinde van de Oude Reie, nabij de Jan Miraelstraat (zie kaart 1). Via de Oude Reie stond het Ketelwiik in verbinding met het Oude Zwin en met de zee. Door het verzanden en later<sup>13</sup> het dempen van de Oude Reie, was het Ketelwiik nog slechts toegankelijk langs de Goudenhandrei, en werd het weldra vervangen door een nieuwe haven: het *Wiik*, dat vanaf het midden van de XIIe eeuw in gebruik kwam. Het Wiik was een zakvormig aanhangsel<sup>14</sup> van de Lange Rei, en lag ten zuiden van de St.-Gilliskerk; de ligging van deze kerk werd trouwens soms omschreven als «retro wic»<sup>15</sup>. Tot zover de traditionele opvatting.

De beide wiiks en ook de Oude Reie staan afgebeeld op de «geschilderde kaart van het Gruuthusemuseum». Deze kaart, die ook door A. Duclos vermeld wordt<sup>16</sup>, wordt door dr. J. De Smet terzijde gelegd als een «vals stuk (...) dat geen de minste documentaire waarde bezit»<sup>17</sup>; A.C.F. Koch daarentegen leidt uit een reeks merkwaardige details af,

11. Blijkens de «geschilderde kaart van het Gruuthusemuseum»; we komen onmiddellijk wat meer in detail terug op die kaart.

12. Dr. J. De Smet heeft het niet expliciet over een komvormige verbreding, maar maakt er wel een allusie op (J. De Smet, *De Brugse WIIC-namen*, blz. 114, voetnoot 10).

13. In 1297 werd de *vetus roya* gedempt, bij de aanleg van de grote stadsomwalling (J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, blz. 14).

14. Vgl. weer met genoemde «geschilderde kaart».

15. J. De Smet, *De Brugse WIIC-namen*, blz. 115.

16. A. Duclos, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge 1910, blz. 37, 525. In de aantekeningen die hij maakte ter voorbereiding van zijn meesterwerk over Brugge, en die bewaard worden in het archief van de *Provinciale kulturele dienst van West-Vlaanderen* te Brugge, is er vaak sprake van die kaart (steeds lapidair «carte peinte» genoemd, zonder verdere omschrijving). Hij tekende er meermaals fragmenten van over.

17. J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge. Bijlage: Het vijftiende eeuwse Brugse stadsplan uit het Gruuthusemuseum*, in: *Hand. van de «Soc. d'Emulation»*, dl. LXXXVI (1949), blz. 19-22.

dat deze kaart schijnt «een belangrijker document voor de geschiedenis van Brugge (...) te vormen dan men tot nu toe heeft aangenomen»<sup>18</sup>.

C. *Nieuwe gegevens over Brugge's verbindingen met de zee en over het oorspronkelijke waterloppennet van de stad.*

*Verbindingen met de zee.*

In de vijftiger jaren hebben bodemkundige onderzoekingen een geheel nieuw licht geworpen op de geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte<sup>19</sup>. Daarbij werden onder meer de bestaande opvattingen over de ouderdom en de oorspronkelijke grootte van het Zwin grondig gewijzigd.

De bodemkundigen kwamen tot de vaststelling dat na de Duinkerke-I-transgressie (IIe eeuw voor K. - Ie eeuw na K.) en de Duinkerke-II-transgressie (IVe-VIIIe eeuw), de zee nog een derde maal de kustvlakte (gedeeltelijk) had overstroomd. In de streek ten noordoosten van Brugge had deze zgn. Duinkerke-III-transgressie zelfs twee actieve fasen gekend: Duinkerke-III-A (eerste helft XIe eeuw) en Duinkerke-III-B (eerste helft XIIe eeuw)<sup>20</sup>. Daarenboven bleek dat het eigenlijke Zwin pas ontstond tijdens de Duinkerke-III-B-transgressie, meer bepaald in het jaar 1134<sup>21</sup>,

18. A.C.F. Koch, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12e eeuw*, in: *Hand. van de «Soc. d'Emulation»*, dl. XCIX (1962), blz. 29-32.

19. Zie A.E. Verhulst, *De historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIV (1959), blz. 11-37; Id. *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen (1964), blz. 11-37; J. Ameryckx en A. Verhulst, *Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XII (1958), blz. 3-26 (met een uitgebreide bibliografie op blz. 24-26).

20. J. Ameryckx en A. Verhulst, *a.w.*, blz. 4-5, 9; A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 17-18, 28-30.

21. A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 31; nadere precisering van de ontstaansdatum van het Zwin in: N. Pannier, *De datering van de Duinkerke III-B transgressie en het dijkstelsel ten noorden van Brugge*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XXIV (1970),

en *nooit verder reikte* dan de plaats waar enkele decennia later het stadje Damme zou worden gesticht door graaf Filips van de Elzas <sup>22</sup>. Daaruit volgt — en dit werd trouwens ook positief bewezen door andere grondboringen — dat het Oude Zwin en de Reie-naar-Damme geen overblijfselen van een vroegere brede Zwinbedding waren, maar kunstmatig aangelegde kanalen. Het graven van de Reie-naar-Damme viel vermoedelijk samen met de oprichting van Damme in 1180, of gebeurde kort daarvoor. Het Oude Zwin werd aangelegd in de tweede helft van de XIe of het begin van de XIIe eeuw <sup>23</sup>; wellicht kon daarbij voor een deel gebruik gemaakt worden van enkele natuurlijke vlieten <sup>24</sup>.

---

blz. 113-126. In laatstgenoemd artikel vindt men tevens een aangevuld beeld van het toenmalige dijkenstelsel ten noordoosten van Brugge.

22. Weliswaar werd zeer tijdelijk een groot gebied blank gezet, dat in het zuiden reikte tot aan de grens van de zandstreek en in het westen tot dicht bij Brugge. Het was echter alleen tussen Hoeke en Damme dat een diepe blijvende kreek werd gevormd: het eigenlijke Zwin, dat niet mag verward worden met het Sincfal, dat later ook de naam Zwin kreeg. Het Sincfal was de zeeboezem tussen Heist en Kadzand, die reeds tijdens de Duinkerke-II-transgressie ontstond; vanuit die inham werd in 1134 door de zee de kreek naar Damme uitgeschuurd (A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 28-32).

23. Het bestond zeker in 1127 (A.E. Verhulst, *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIe siècle)*, in: *Le Moyen Age*, dl. LXVI (1960), blz. 54), en gezien «in het kader van de historische situatie van het graafschap Vlaanderen» kan het niet vóór het midden van de XIe eeuw gegraven zijn (J. Ameryckx en A. Verhulst, *a.w.*, blz. 10; A.E. Verhulst, *De historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, blz. 27-28). Sommigen echter plaatsen het ontstaan van het Oude Zwin later: in het midden van de XIIe eeuw (M. Coornaert, *Bijdrage tot de historische geografie in de streek rondom Brugge*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XXI (1967), blz. 16) of zelfs pas kort voor 1180, dus ongeveer in dezelfde periode waarin de Reie naar Damme werd aangelegd (R. De Keyser, *Naklank van de voordracht over het Zwin door Eerw. Br. Gaetan in de Gidsenbond te Brugge*, in: *Rond de Poldertorens*, dl. IX (1967), blz. 54-55); deze laatste opvatting lijkt eerder moeilijk te verdedigen. Belangrijk tenslotte is ook, dat men nu meer nadruk gaat leggen op de rol van het Oude Zwin als afwateringskanaal, en niet meer zozeer als vaarweg.

24. A.E. Verhulst, *De historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, blz. 27.



Vóór het ontstaan van het Zwin, en het graven van het Oude Zwin en de Reie-naar-Damme, had Brugge wel beschikking gehad over andere verbindingen met de zee. Met name de Duinkerke-II-transgressie had het ontstaan gegeven aan een brede en diep-uitgeschuurde kreek die tot (het latere) Brugge kwam en in zee uitmondde tussen Blankenberge en Zeebrugge <sup>25</sup>.

In de VIIIe-IXe eeuw werd de «Brugse kreek» door afzetting van zand en slib langzaam maar zeker opgevuld, ondanks de stroming die werd in stand gehouden door enkele beekjes die erin uitmondde <sup>26</sup>.

Ook de Duinkerke-III-A-transgressie bracht gedurende enkele decennia het zeewater tot dicht bij Brugge, zonder dat evenwel een echte kreek werd gevormd <sup>27</sup>.

#### *Brugse waterlopen.*

Enkele (te weinige ?) grondboringen uitgevoerd in maart 1961 nabij het Kraanplein <sup>28</sup> hebben het vermoeden doen rijzen dat de Kraanrei geen natuurlijke waterloop is geweest <sup>29</sup>. Vijf andere boringen werden uitgevoerd op en om het traject van de hypothetische waterverbinding <sup>30</sup> tussen de Kraanrei en de Oude Reie, waarbij niet het minste spoor van een waterloop werd teruggevonden <sup>31</sup>. De Kraan-

25. R. Tavernier, *Geologische geschiedenis der Vlaamse kustvlakte*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. III (1948), blz. 110; A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 13-14.

26. A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 14; Id., *De historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, blz. 4; vgl. ook R. Blanchard, *La Flandre*, blz. 132.

27. A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 29.

28. Zie A.C.F. Koch, *Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12e eeuw*, blz. 10-12, voetnoot 15.

29. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 10.

30. Dit verbindingsstuk, dat op geen enkele kaart voorkomt, dat in geen enkele tekst vermeld wordt, was een vondst van De Poerck. Het was de ontbrekende schakel in de rechtlijnige combinatie Kraanrei-Oude Reie-Oud Zwin. Het bestaan van dit kleine eindje waterloop had hij als een voorzichtige hypothese naar voor gebracht (G. De Poerck, *Enceintes castrales et urbaines à Bruges*, blz. 80) en sindsdien was dit algemeen aanvaard.

31. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 16.

rei heeft dus bijna zeker nooit rechtstreeks in verbinding gestaan met de Oude Reie.

Aangezien het Oude Zwin een gegraven kanaal was <sup>32</sup>, is de kans groot dat de Oude Reie en de haven die aan het uiteinde ervan was gelegen (het Ketelwijk) eveneens kunstmatig waren.

Al deze vaststellingen druisen regelrecht in tegen de «traditionele theorie», die zei dat de oorspronkelijke loop van het diluviale water doorheen Brugge (de Reie) het traject Kraanrei - Oude Reie - Oud Zwin volgde. Het staat nu nagenoeg vast dat dit niet het geval is geweest. Ook het verloop van de *hoogtelijnen* bevestigt dit. Op een reliëfkaart valt duidelijk op hoe een groot deel van de zgn. oorspronkelijke loop van de Reie (volgens de «traditionele theorie») binnen de stad, tegen het reliëf ingaat: het riviertje volgt niet de laagste delen van het terrein. De Reiebedding die wij kennen zou dus bijna volledig kunstmatig zijn, en zou ons bijgevolg slechts heel weinig leren over de oorspronkelijke natuurlijke Reieloop <sup>33</sup>.

#### D. Een nieuwe haventheorie ?

Al deze nieuwe gegevens plaatsen het «traditionele» systeem van opeenvolgende havens op losse schroeven. De oudste haven kan niet gelegen hebben langsheen de Kraan-

32. J. Ameryckx, *Het Oude Zwin*, in: *Biekorf*, dl. LV (1954), blz. 85.

33. Het is de grote verdienste van A.C.F. Koch geweest, te hebben gewezen op het belang van het bodemreliëf bij de studie van de Brugse waterlopen. Uitgaande van de huidige reliëfsituatie, kwam hij tot een verrassend nieuw beeld van de oorspronkelijke hydrografie der stad (zie A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 8-32). Het is echter de vraag in hoever in het tegenwoordig reliëf van een stad de oorspronkelijke situatie terug te vinden is. Lang niet iedereen is het eens met Koch, wanneer hij schrijft: «de ervaring in middeleeuwse steden heeft ruimschoots geleerd, dat de verhoudingen tussen hoger en lager in grote lijnen gelijk zijn gebleven. Alleen zeer lokale, grote verschillen kunnen met opzet zijn geëffend of veroorzaakt (brugopritten!)» (*a.w.*, blz. 10 voetnoot 13). Het is hier echter de plaats niet om in deze een standpunt in te nemen, of de kwestie uitvoerig te behandelen.

rei, vermits deze bijna zeker geen natuurlijke waterloop was, evenmin als de Oude Reie dit was; de verbinding tussen Kraanrei en Oude Reie heeft zelfs nooit bestaan. Ook het Oude Zwin had geen natuurlijke oorsprong, maar werd gegraven in de tweede helft van de XIe of het begin van de XIIe eeuw. Daaruit volgt eveneens dat het Ketelwiik niet langs de oorspronkelijke Reieloop was gelegen.

De traditionele theorie blijkt dus onjuist; kan er echter een ander systeem voor in de plaats worden gesteld? Waar lagen de opeenvolgende havens dan wél?

Er zijn veel te weinig gegevens bewaard om een mooie chronologische opsomming te kunnen geven. Slechts na een zeer grondig bodemkundig onderzoek van de oude binnestad zal men misschien met voldoende zekerheid de opeenvolgende havens kunnen lokaliseren en dateren. Toch is het nu reeds mogelijk de elementen die we bezitten tot een coherent systeem samen te voegen; bepaalde delen van het systeem hebben echter een sterk hypothetisch karakter...

In de geschiedenis van de verbindingen tussen Brugge en de zee zijn drie periodes te onderscheiden<sup>34</sup>, een indeling die ook kan gebruikt worden voor de geschiedenis van de Brugse havens: de vroegste periode, waarin een goede verbinding met de zee beschikbaar was (tot VIIIe of IXe eeuw); de tweede periode (Xe-XIIe eeuw), waarin de stad slechts moeilijk of zelfs helemaal niet meer bereikbaar was vanuit zee, een periode dus waarin de stad misschien tijdelijk over geen haven beschikte; in de derde periode dan (vanaf de tweede helft van de XIIe eeuw) werd Brugge weer een echte havenstad.

*De vroegste periode: de Duinkerke-II-transgressie en de oudste havens.*

Tot het begin van de IXe eeuw was er, onder de vorm van een brede kreek, een uitstekende vaarweg tot bij Brugge. Aan het uiteinde van die kreek moet de oudste haven

---

34. Zie hoger geschetste opeenvolging van zeetransgressies.

of aanlegplaats, die zijn naam aan de nederzetting gaf <sup>35</sup>, gezocht worden.

Wat de lokalisatie van die oudste aanlegplaats betreft kan, menen wij, niet ver afgeweken worden van de opvatting van prof. Dhondt <sup>36</sup>: ze was misschien niet *naast* burcht en markt gelegen, maar zeker ook niet ver daarvandaan. Het toponiem *brugge* «slaat oorspronkelijk noodzakelijk op een beperkte plek, die we kennen: de plek waar de burcht «Brugge» oprees. «Brugge» slaat onomstotelijk op die wel bepaalde plek» <sup>37</sup>. Steunend op de traditionele theorie over de Brugse hydrografie, plaatste prof. Dhondt deze oudste aanlegplaats langsheen de Reie (namelijk het deel dat later Kraanrei heette). Zoals gezegd, werd achteraf door grondboeringen aangetoond dat de natuurlijke loop van de Reie niet voorbij de burcht kwam, dat de Kraanrei een gegraven kanaal was en dat tussen Kraanrei en Ketelwijk «nooit enige beek, kreek of gracht heeft bestaan» <sup>38</sup>. Wanneer wij nu echter stellen dat de schepen aanvankelijk tot zeer dicht bij de burcht konden aanleggen, spreken wij schijnbaar de konklusies van de bodemkundigen tegen, en verzwakken we meteen onze (op vornoemde konklusies gebaseerde) kritiek op de traditionele theorie <sup>39</sup>. Deze opvatting vergt dan ook wat nadere uitleg.

---

35. «brugge» = aanlegplaats! Zie M. Gysseling, *Etymologie van Brugge*, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, dl. XVIII (1944), blz. 69-79; Id., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, dl. I, Tongeren 1960, blz. 195, kol. 1 en 2; Id., *Een nieuwe etymologie van Brugge*, in: *Naamkunde, mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam*, dl. III (1971), blz. 1-4. In dit laatste artikel stelt de auteur dat de naam van Brugge (dat in de pregermaanse tijd wellicht een cultusplaats was) oorspronkelijk afgeleid werd van een waternaam; pas later, in de VIIIe eeuw, toen Brugge een internationale haven werd, zou de oude naam (Rugja) gecontamineerd zijn met het Skandinavisch *bryggja* (= landingsbrug, kaai), en *Brugia* geworden zijn.

36. J. Dhondt, *De vroege topografie van Brugge*, blz. 23-24.

37. J. Dhondt, *a.w.*, blz. 24.

38. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 16.

39. Zie hoger.

De aanlegplaats in de buurt van het *castrum* lag niet langs de Reie, maar aan het uiteinde van een uitloper der grote Duinkerke-II-kreek. Er zijn duidelijke sporen van een dergelijke kreekuitloper in de Brugse ondergrond bewaard. Ze bevinden zich echter merkkelijk dieper dan de 4 m waar de boringen van Koch ophielden. De vaste ondergrond vertoont een komvormige verzakking in het gebied ten noorden van markt en burcht (de buurt van de Vlamingstraat, Korte Winkel, Spanjaardstraat...); op vele plaatsen is de bodem er zeer onvast, wat speciale maatregelen vereist bij het bouwen in dat stadsdeel <sup>40</sup>.

Het is dus helemaal niet onwaarschijnlijk dat een kreekuitloper tot op de markt kwam en dat de strandvlakte aan het uiteinde van die kreek dienst deed als aanlegplaats. Tamelijk vroeg reeds moet die aanlegplaats, door de voortschrijdende verzanding <sup>41</sup> van de kreek, opgeschoven zijn

---

40. Deze inlichtingen vernamen we van Ir. Allewaert, die de leiding heeft van een ingenieursbureau dat o.m. boringen en sonderingen verricht om de bouwvastheid van de grond te bepalen. Dergelijke ingenieursbureau's zijn voorlobig de enige instanties die (zij het dan nog zeer fragmentaire) gegevens bezitten over de Brugse ondergrond. Het is ten zeerste wenselijk dat zo vroeg mogelijk met een systematisch bodemonderzoek van de Brugse binnenstad wordt begonnen! Over de Brugse ondergrond bezitten we alvast de volgende gegevens. De vaste zandgrond (groen zand) begint op ca 8 à 8½ m onder het huidige maaiveld, en volgt in grote trekken de glooiingen van het terrein. Boven dit groene zand bevinden zich achtereenvolgens (van onder naar boven): een laag onvaste grond (veen en soms slijk), een bouwvaste laag geel zand (soms meer dan 3 m dik, soms heel dun), en dan weer een laag onvaste (aanvullings)grond. Alleen in het gebied ten noorden van de markt volgt de vaste ondergrond niet de tendens van de hoogtelijnen van het maaiveld, maar vertoont er een verzakking.

41. Na het toeslibben en verzanden van de kreek, ontstond ten noorden van markt en burcht een veen, waarop zich later ook enkele duinen gingen vormen, zodat dit lage gebied na verloop van tijd (laten we zeggen na een paar eeuwen; vermoedelijk werd daar pas in de loop van de XIe eeuw gebouwd) een relatief hoog niveau bereikte, zonder dat echter alle sporen van deze inzinking verdwenen: in 1127 bestonden aan de noordkant van de markt en op de Eiermarkt nog poelen en moerassen! (A. Duclos, *Bruges, histoire et souvenirs*, blz. 23 en 28-29). Die veen- en later duinvorming zou een verklaring zijn voor de structuur van de ondergrond daar: boven de vaste groene zandlaag achtereenvolgens slijk en veen, geel zand

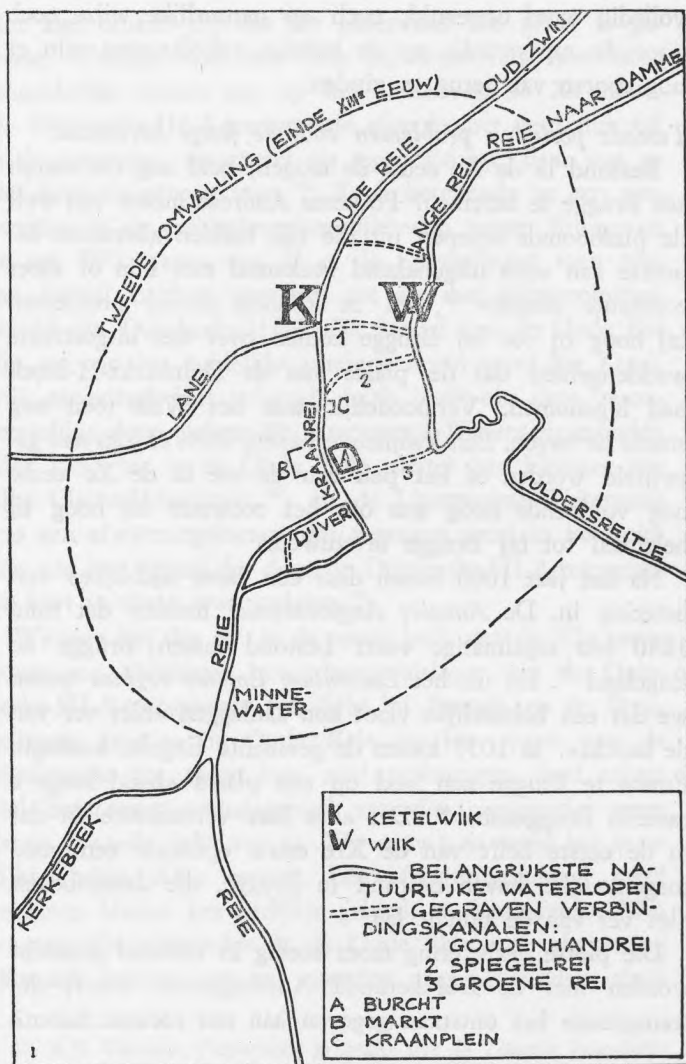
naar het noordoosten, steeds dichterbij de geul die door de Reie werd opengehouden in de strandvlakte, en steeds verder stroomafwaarts langs die geul. Die geul was de latere Lange Rei <sup>42</sup>. En langs de Lange Rei situeert dr. J. De Smet een van de twee wiiks! Zou dat wiik reeds in gebruik geweest zijn op het einde van de Duinkerke-II-transgressie? In de IXe eeuw bestond de (hypothetische) aanlegplaats bij de markt zeker niet meer en het Wiik bij Sint-Gillis lijkt ons de aangewezen plaats om de haven van de IXe eeuw te lokaliseren <sup>43</sup>. Daar bevond zich een kleine natuurlijke depressie, die nooit

---

(dat in onze hypothese dus samengeperst duinzand zou zijn), veen en humus (voor een deel door de mens aangevoerd). Op dat samengeperst duinzand is A.C.F. Koch gestoten bij de boringen van maart 1961 op een diepte van 3 tot 4 m onder het huidige maaiveld (zie: *Bodemkunde en de studie van de geschiedenis*, in: *Hand. van de «Soc. d'Emulation»*, dl. XCVIII (1961), blz. 133; A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 10-12 voetnoot 15 en blz. 16 voetnoot 28. Er werd niet dieper dan 4 m geboord). Hij heeft er nooit aan gedacht dat deze gele zandlaag minder oud kon zijn dan de gelijkaardige zandlaag die men elders te Brugge op deze diepte ontmoet. Door die duinenrug ook werd de Kraanrei gegraven.

42. Er is slechts één bedding in het noorden van Brugge die onderbroken is opengebleven, en dat is de Lange Rei. Alleen daarlangs kan het beekwater uit het binnenland naar zee gestroomd zijn, en precies door de eroderende kracht van dat beekwater bleef de Lange Rei bestaan. Indien de hoofdstroom van het diluviale water voorbij de markt zou gekomen zijn, en zich daar in de kreekuitloper had gestort, zou deze kreek nooit volledig verdwenen zijn en plaats gemaakt hebben voor een tamelijk hooggelegen terrein; er zou altijd wel een geul zijn overgebleven, zeker zo dicht bij Brugge (vgl. met: S.J. Fockema Andreae, *Het Vraagstuk van Brugge*, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, tweede reeks, dl. LXXVI (1959) blz. 24: «Zou zo'n afstroming (nl. het beekwater vanuit een gebied van ruim 10.000 ha) nu werkelijk ook vlak aan het begin, dicht bij de kern van Brugge, in het geheel geen geul of kreek hebben veroorzaakt of opengehouden?»). Er blijft nu natuurlijk nog één groot probleem onopgelost: langs welke weg stroomde al dat beekwater, dat Brugge immers binnenkwam via het Minnewater, van het Minnewater naar het begin van de Lange Rei (dit is ongeveer waar de Molenbrug ligt). A.C.F. Koch is de enige die gepoogd heeft een oplossing te vinden (*a.w.*, blz. 19-20).

43. Dit is toch de mening van A.C.F. Koch (*a.w.*, blz. 23, 28-29), die dit wiik ten zuiden van de (latere) Sint-Gilliskerk tevens als *oudste* Brugge haven beschouwt: volgens hem is er nooit een natuurlijke aanlegplaats op of nabij de markt geweest.



Kaart 1: De belangrijkste natuurlijke waterlopen te Brugge, volgens de «traditionele theorie».



volledig werd opgevuld, noch op natuurlijke wijze noch door de mens: zelfs op de huidige reliëfkaarten zijn er nog sporen van terug te vinden.

*Tweede periode: problemen voor de jonge havenstad.*

Bestond in de Xe eeuw de mogelijkheid nog om vanuit zee Brugge te bereiken? Fockema Andreae meent van wel: de platboomde schepen uit die tijd hadden allermint behoefte aan «een uitgebakend zeekanaal met min of meer constante diepte»<sup>44</sup>, en ze konden zonder problemen bij hoog tij tot bij Brugge komen over het uitgestrekte waddengebied dat de plaats van de Duinkerke-II-kreek had ingenomen. Vermoedelijk was het Wiik toen nog steeds de haven. Een kwijnende haven, want er kan aan getwijfeld worden of het peil van de zee in de Xe eeuw nog voldoende hoog was om het zeewater bij hoog tij helemaal tot bij Brugge te stuwen.

Na het jaar 1000 kwam daar een (zeer tijdelijke) verbetering in. De *Annales Anglosaxonici* melden dat rond 1040 een regelmatige vaart bestond tussen Brugge en Engeland<sup>45</sup>. En uit het *Encomium Emmae reginae* weten we dat een behoorlijke vloot kon aanleggen «niet ver van de burcht»: in 1037 kwam de gevluchte Engelse koningin Emma te Brugge aan land op een plaats «haud longe a castello Bruggensi»<sup>46</sup>. Dat alles laat veronderstellen dat in de eerste helft van de XIe eeuw opnieuw een goed toegankelijke haven bestond te Brugge, die daarenboven niet ver van de burcht lag.

Die plotse verbetering moet stellig in verband gebracht worden met de Duinkerke-III-A-transgressie. Heeft die transgressie het ontstaan gegeven aan een nieuwe haven?

44. S.J. Fockema Andreae, *a.w.*, blz. 22.

45. A.E. Verhulst, *Oriines et histoire ancienne de la ville de Bruges*, blz. 57.

46. F.L. Ganshof, *Iets over Brugge gedurende de preconstitueeële periode van haar geschiedenis*, in: *Nederlandsche Historiebladen*, dl. I (1939), blz. 282-283, 296 noot 18, en de aldaar vermelde tekstuitgave van het *Encomium Emmae reginae*.



Het ziet ernaar uit dat dit inderdaad het geval is geweest. Wellicht was het Wiik bij Sint-Gillis niet meer toegankelijk vanuit zee op het einde van de Xe eeuw. De Duinkerke-III-A-transgressie stuwde het zeewater tot in de omgeving, maar niet tot tegen Brugge: daar was ze niet krachtig genoeg voor <sup>47</sup>. Toch betekende ze een verbetering in de verbindingsmogelijkheden tussen Brugge en de zee. Wij vragen ons af of de Bruggelingen toen niet een kanaal hebben gegraven tot aan het overstromingsgebied van Duinkerke-III-A. Dit kanaal zou de Oude Rei zijn, en aan het zuidelijke uiteinde ervan werd het Ketelwiik aangelegd. Het volgende feitje heeft ons deze veronderstelling doen maken: de *Lisseweegse Watergang* mondde vóór 1297 uit in de Oude Reie, achter het klooster der rijke Claren-Urbanisten <sup>48</sup>; en de *Lisseweegse Watergang* was een afwateringskanaal dat gegraven werd in het midden van het gebied dat door de Duinkerke-III-A-transgressie kort te voren was verlaten <sup>49</sup>.

We zien het dus zo: in de eerste helft van de XIe eeuw kwam een (blijkbaar bevaarbare) uitloper van de Duinkerke-III-A-transgressie tot dicht bij Brugge, en de Bruggelingen groeven de Oude Reie om het water van de transgressie tot tegen hun stad te brengen. Snel echter viel het overstromingsgebied van de transgressie weer droog (tweede helft van de XIe eeuw) en werd het ingedijkt (begin XIIe eeuw). Een afwateringskanaal werd gegraven binnen het bedijkte gebied: de *Lisseweegse Watergang*, die uitmondde in de Oude Reie - de afwatering gebeurde immers van het noorden naar het zuiden, sinds

---

47. A.E. Verhulst, *Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, blz. 10 en 19.

48. Later gingen de Kapucijnen er zich vestigen; in 1969/70 werd het klooster, dat op het einde van de Sinte-Clarstraat gelegen was, afgebroken. Over de *Lisseweegse Watergang*: S. Astaes, *Het waterwegennet ten noorden van Brugge van de XIe tot de XIVE eeuw*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XVIII (1964), blz. 3-17.

49. S. Astaes, *a.w.*, blz. 5, 10-12, 16 en kaart op blz. 4.

het gebied volledig van de zee was afgesloten door dijken<sup>50</sup>. Het feit dat de Lisseweegse Watergang in de Oude Reie uitmondde is voor ons alleen van belang omdat die Watergang de loop van de Duinkerke-III-A-kreek aangeeft; *daaruit* weten we dat de Oude Reie *kan* in contact gestaan hebben met het overstromingsgebied van Duinkerke-III-A. Het Ketelwijk, dat aan het zuidende van de Oude Reie lag, zou dus kunnen de aanlegplaats «niet ver van de burcht» zijn, waar koningin Emma met een vloot kwam aanleggen.

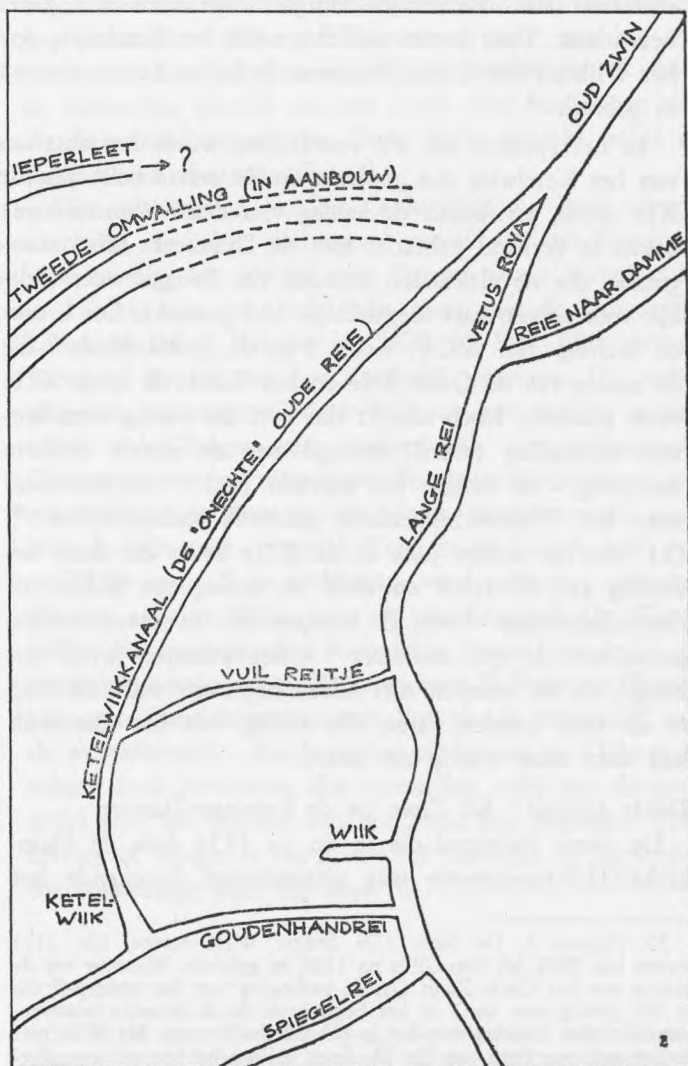
De aanleg van het Ketelwijk en de Oude Reie bleek echter geen goede onderneming te zijn: na amper een halve eeuw was de ondiepe kreek naar zee verdwenen, en het Ketelwijk en de Oude Reie waren nutteloos geworden. Daarenboven had het wegvallen van een verbinding met de zee het probleem van de afwatering, vooral in de streek ten noorden en ten noordoosten van Brugge, weer scherp gesteld. Het graven van het *Oude Zwin* bracht een oplossing voor beide problemen: de stad beschikte weer over een verbindingsweg met de zee, en tevens was er een voortreffelijk afwateringskanaal voorhanden. In het Oude Zwin konden alle wateradertjes en afwateringsgrachtjes lozen van de streek tussen Brugge en de kust; langsdar vloeide ook het beekwater uit het binnenland, dat via de Reie en andere beken door Brugge kwam, naar zee. Zowel het Ketelwijk (via de Oude Reie!) als de Lange Rei (waarlangs het diluviale water kwam) stonden in contact met het Oude Zwin<sup>51</sup>. Op beide oevers van het Oude Zwin werd een dijkje opgeworpen, om het waterpeil te verhogen<sup>52</sup>. Ook werden sluizen gebouwd. Dank zij deze verhoging van het waterpeil, die ook te Brugge

---

50. S. Astaes, *a.w.*, blz. 10-12.

51. Over de verbinding tussen de Lange Rei en het Oude Zwin: zie verder.

52. M. Coornaert, *Bijdrage tot de historische geografie van de streek rondom Brugge*, in: *Hand. van de Mij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XXI (1967), blz. 15.



Kaart 2: De waterlopen in het noorden van Brugge  
in het jaar 1297.

merkbaar was, werden de Brugse waterlopen veel beter bevaarbaar. Toen kwam wellicht, naast het Ketelwijk, ook het Wijk bij Sint-Gillis, langsheen de Lange Rei (opnieuw) in gebruik <sup>53</sup>.

In het systeem dat wij voorstellen, wordt het ontstaan van het Ketelwijk dus geplaatst in de eerste helft van de XIe eeuw, en wordt de aanleg van deze (kunstmatige) haven in verband gebracht met de Duinkerke-III-A-transgressie, die de vlakte ten noorden van Brugge weer tijdelijk voor scheepvaart toegankelijk had gemaakt. Dit is niet de mening van A.C.F. Koch <sup>54</sup> en dr. J. Maréchal <sup>55</sup>, die de aanleg van de Oude Reie en het Ketelwijk in de XIIe eeuw plaatsen. Koch schrijft dat met die aanleg «een kortere verbinding (werd) beoogd van de aloude drukste waterweg - te Brugge het zeezwin (...) - met het meer naar het Vlaams binnenland gekeerde stadsgedeelte» <sup>56</sup>. O.i. was het echter juist in de XIIe eeuw dat door bedijking van de reien en door de aanleg van sluizen of dwarsdammetjes - waar de schepen dan overheen werden getrokken: de zgn. *overtracs* <sup>57</sup> - het waterpeil werd verhoogd, en de schepen niet alleen bij, maar zelfs tot diep *in* de stad konden varen. De aanleg van het Ketelwijk had *toen* maar weinig zin meer...

*Derde periode: het Zwin en de Reie-naar-Damme.*

De diepe Zwingel die in en na 1134 door de Duinkerke-III-B-transgressie was uitgeschuurd, betekende het

---

53. Volgens J. De Smet (*De Brugse WIIC-namen*, blz. 117) kwam het Wijk bij Sint-Gillis na 1150 in gebruik. Wanneer we de aanleg van het Oude Zwin (en de verhoging van het waterpeil die er het gevolg van was) in het begin van de XIIe eeuw plaatsen, verschilt onze datering van het in gebruik komen van het Wijk niet zo erg veel van deze van Dr. De Smet. Alleen hebben wij ons afgevraagd of het Wijk niet reeds in de IXe eeuw tijdelijk in gebruik was geweest als haven (zie hoger).

54. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 51.

55. Konservator van het Rijksarchief te Brugge (cf. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 51 voetnoot 128).

56. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 51.

57. A. Duclos, *a.w.*, blz. 37 en 542.

begin van een opnieuw gunstige situatie van Brugge als havenstad. In 1180 werd Damme gesticht aan het uiteinde van het Zwin, en het Brugse waterwegennet werd in verbinding gesteld met het Zwin door het graven van de Reie-naar-Damme. Het Oude Zwin behield enkel de functie van afwateringskanaal.

Het uitschakelen van het Oude Zwin als grote scheepvaartweg, had het definitieve verval van het Ketelwijk voor gevolg: het kanaal naar Damme stond immers niet in contact met de Oude Reie, maar met de Lange Rei. Langs de Lange Rei lag het Wijk bij Sint-Gillis, dat nu voorgoed de rol van het Ketelwijk overnam. De verhoging van het waterpeil door de bouw van sluizen, maakte echter vele Brugse reien toegankelijk voor scheepvaart. Deze reien werden uitgediept. De «havenactiviteiten» waren weldra niet meer op één plaats geconcentreerd, maar over de hele stad verspreid. Toen in de tweede helft van de XIIIe eeuw <sup>58</sup> de stadskraan werd gebouwd, gebeurde dit niet aan het Wijk, maar op de Kraanrei. De Waterhalle, die merkwaardige overdekte haven, werd bij de markt gebouwd, over de Kraanrei heen <sup>59</sup>. Toen was Brugge het grote handelscentrum van Europa, de draaischijf van de wereldhandel.... Reeds op het einde van de XIVe eeuw echter dook het spook der verzanding wéér op: de grote strijd voor het behoud van het Zwin zou beginnen. «The history of Bruges is the history of the fight to keep open the connection with the sea» <sup>60</sup>...

---

58. A. Duclos, *a.w.*, blz. 34.

59. In H. Van Werveke, *Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamse handel* (Gent z.d.), wordt op blz. 52-54 een beschrijving gegeven van de weg die de schepen binnen Brugge aflegden (met kaartje op blz. 53). Over de Waterhalle, die in 1285-1298 werd gebouwd, en in 1331-1336 en 1365-1367 werd verbouwd, zie: A. Duclos, *a.w.*, blz. 42, 345-346, 434-435.

60. E.A. Gutkind, *International history of city development. Volume V. Urban development in Western Europe: France and Belgium*, New York-Londen, 1970, blz. 374.

E. De «*Vetus Roya*».

Na dit overzicht van de Brugse havengeschiedenis in de Middeleeuwen, rest ons nog één probleempje, namelijk de juiste situering van de *Vetus Roya*. We hebben tot nu toe steeds de naam Oude Reie gebezigd om de waterloop aan te duiden die het Ketelwiik verbond met het Oude Zwin. We hebben dit gedaan op gezag van G. De Poerck<sup>61</sup> en J. De Smet<sup>62</sup>. Maar heeft de *Vetus Roya* uit de tekst wel betrekking op *die* waterloop?

De «Oude Reie» komt slechts éénmaal voor in de teksten, en wel in de stadsrekening van 1297. In dat jaar werd, in het kader van de aanleg van de grote stadsomwalling, een *Vetus Roya* gedempt; ze lag (aldus de tekst) *ante thurrim Ravenni Danwilts*, voor de toren van ridder Raven Danwilt<sup>63</sup>. Wanneer men nu precies gaat uitmeten waar de toren van ridder Raven zich bevond, dan komt men uit even ten westen van de Dampoort, in de as van de Wulpenstraat<sup>64</sup>. En dit punt blijkt juist in het verlengde van de Lange Rei te liggen! Nabij de Wulpenstraat<sup>65</sup> draait de Lange Rei immers plots naar het noordoosten, naar de Dampoort; wanneer men echter, in plaats van de bocht naar de Dampoort te volgen, de Lange Rei rechtdoor laat verder lopen, komt men voorbij het punt waar de toren van Raven Danwilt werd gelokaliseerd, en wanneer men nog verder gaat, dan komt men uit op de plaats waar vermoedelijk het Oude Zwin begon<sup>66</sup>. Uit al die

---

61. G. De Poerck, *Enceintes castrales et urbaines à Bruges*, blz. 80.

62. J. De Smet, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, blz. 13-15.

63. Zie hoger, voetnoot 8.

64. Dr. J. De Smet (*a.w.*, blz. 14) berekende dat deze toren lag op 1305,60 meter ten oosten van de (in 1297 pas gebouwde) Ezelpoort, over de wallen gemeten; zie ook A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 13.

65. Aan de oude gistfabriek.

66. A.C.F. Koch is de eerste geweest die op dat alles heeft gewezen (*a.w.*, blz. 13); voor de lokalisatie van het beginpunt van het Oude Zwin, zie A. De Smet, *Het waterwegennet ten noord-*

feiten besluit A.C.F. Koch dat de gedempte *Vetus Roya* van 1297 niets anders was dan een arm van de Lange Rei, die verder noordwaarts liep, naar het Oude Zwin<sup>67</sup>. Vóór de aanleg van de grote omwalling en het opvullen van dat stukje Reie, vertakte de Lange Rei zich dus nabij de (latere) Wulpenstraat in twee armen: de ene, die we nog steeds kennen, liep naar de Dampoort en de Reie-naar-Damme, de andere, de in 1297 opgevulde *Vetus Roya*, liep recht-door naar het Oude Zwin. De waterloop naar het Ketelwijk, die wij tot nu toe *Oude Reie* hadden genoemd, werd in 1297 niet gedempt. Hij verdween wellicht later: in onbruik geraakt werd hij langzaam met slijk en afval opgevuld.

Deze theorie lijkt ons zeer aanneembaar. Behalve de rechtlijnigheid van de combinatie Lange Rei - *Vetus Roya* - Oude Zwin, zijn er nog andere aanwijzingen die deze opvatting staven. De kosten voor het dempen bedroegen 3 pond 18 schellingen en 8 penningen. Reeds aan A. Duclos was het opgevallen dat dit een kleine som is<sup>68</sup>. Zo'n klein bedrag past dan ook veel beter voor het korte stukje *Vetus Roya* (iets meer dan 100 m) dan voor de veel langere waterloop naar het Ketelwijk (ruim een kilometer!).

Er is zelfs een verklaring te geven voor het bestaan van die splitsing van de Lange Rei. De Reie-naar-Damme werd namelijk pas kort voor 1180 gegraven<sup>69</sup>. De Lange Rei is echter veel ouder; waar liep ze heen, vooraleer de Reie-naar-Damme er was? Ze ontstond toen de Duinkerke-II-transgressie zich terugtrok. De Lange Rei werd toen de (ongetwijfeld belangrijkste) arm van de stroom dilu-

---

oosten van Brugge in de XIIIe eeuw, in: *Belgisch Tijdschr. voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XII (1933), blz. 1035.

67. A.C.F. Koch, *a.w.*, blz. 13; sindsdien door anderen bijgetreden: M. Coornaert, *Bijdrage tot de historische geografie van de streek rondom Brugge*, blz. 21.

68. Archief van de Provinciale kulturele dienst van West-Vlaanderen te Brugge, aantekeningen Duclos, farde 96.AD.2 («la dépense est petite», schreef hij).

69. A.E. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen*, blz. 33.



viaal water uit het binnenland, nog tijdelijk bevaarbaar bij hoog tij. Ze liep gewoon rechtdoor naar het noorden; ze had immers de plaats ingenomen van de Duinkerke-II-kreek die recht naar het noorden of zelfs enigszins noordwestwaarts liep <sup>70</sup>. Op het einde van de Xe eeuw, toen de kreek volledig verdwenen was, liep de Lange Rei verloren in het wadden- en schorregebied ten noorden van Brugge. Daar kwam geen fundamentele verandering in met de Duinkerke-III-A-transgressie (eerste helft XIe eeuw): toen werd (waarschijnlijk) het Ketelwiik en zijn verbindingskanaal (de «onechte» Oude Reie) aangelegd. De Lange Rei bleef echter dienst doen als bedding van het beekwater uit het binnenland. Toen het Oude Zwin werd gegraven, had men - zoals we hebben gezegd - daar een dubbele bedoeling mee: Brugge opnieuw voor de schepen bereikbaar maken, en zorgen voor een betere afwatering. Men heeft dus het Oude Zwin op een dergelijke manier aangelegd, dat het in contact stond met het «Ketelwiik-kanaal» *en* met de Lange Rei. Met het Ketelwiikkanaal, om het Ketelwiik, dat het laatst als haven in gebruik was, weer toegankelijk te maken. Met de Lange Rei voor de afvoer van het beekwater naar zee. Na de aanleg van het Oude Zwin had men dus in het noorden van Brugge de volgende configuratie (zie kaart 2): de Lange Rei (die toen nog rechtdoor vloeide) en het Ketelwiikkanaal voegden zich samen tot één waterloop: het Oude Zwin. Toen kort voor 1180 de Reie-naar-Damme werd gegraven, werd ze in verbinding gesteld met de Lange Rei, wat het ontstaan gaf aan die tweede arm van de Lange Rei, de enig overgebleven arm na 1297... Hier ligt ook de verklaring waarom de Lange Rei nu nog steeds een knik vertoont nabij de Wulpenstraat: het uiteinde van het Zwin (Damme) lag ten noordoosten van Brugge, en niet ten noorden; aan het verbindingspunt tussen de noordwaarts vloei-

---

70. De loop van deze kreek staat afgebeeld in: A.E. Verhulst, *a.w.*, blz. 13 (kaart).



ende Lange Rei en de uit het noordoosten komende Reie-naar-Damme, vormden beide waterlopen een hoek.

### BESLUIT.

Van nature uit was het site van Brugge niet geschikt als permanente zeehaven: het waren slechts buitengewone omstandigheden van voorbijgaande aard (transgressies) die de stad tijdelijk toegankelijk maakten vanuit zee. Deze zeer veranderlijke situatie had een weerslag op de ligging en de bestaansduur van de Brugse havens. De gegevens die wij bezitten zijn te onvolledig om met zekerheid de geschiedenis van die havens te kennen. Men kan slechts hun *waarschijnlijke evolutie* reconstrueren:

1. Het bevaarbare uiteinde van de Duinkerke-II-kreek (aanvankelijk dicht bij de markt gelegen?) verschoof in de loop van de IXe eeuw naar het noordoosten, waar het Wiik de rol van aanlegplaats overnam. In de tweede helft van de Xe eeuw was het Wiik waarschijnlijk onbruikbaar geworden als zeehaven, wegens de verzanding van de verbindingsweg naar zee, en wegens de daling van de zeespiegel (regressiefase).
2. Het Ketelwiik werd gegraven op het ogenblik dat de Duinkerke-III-A-transgressie in de eerste helft van de XIe eeuw, zeer tijdelijk een nieuwe verbinding met de zee schiep.
3. Het graven van het Oude Zwin, en (na het ontstaan van het Zwin) van de Reie-naar-Damme, betekende een aanzienlijke verbetering. Door de bouw van sluisen en dwarsdammetjes steeg het waterpeil van de Brugse reien, zodat niet alleen het Ketelwiik en het Wiik opnieuw konden in gebruik genomen worden, maar nu alle grote waterlopen van de stad als vaargeul en als aanlegplaats konden dienen.

M.J. RYCKAERT

# De invoering van de Belse draperie te Brugge tijdens het Calvinistisch bewind, en verdere evolutie.

*Het calvinistisch bewind te Brugge.*

Over het calvinistisch bewind te Brugge, en voornamelijk over de economie tijdens deze periode die zich uitstrekte van 22 maart 1578 tot de herovering door Farnèse einde mei 1584, werd tot dusver weinig geschreven.

Bekend is echter wel dat in de zeventiger jaren van de 16e eeuw in Antwerpen, Mechelen, Brugge, Brussel, Ieper, alsook in sommige waalse steden een revolutionair calvinistisch «College van 18 mannen» werd aangesteld, die de stedelijke magistraat van roomsgezinden zuiverde <sup>1</sup>. Te Brugge gebeurde dit nadat Ryhove zonder tegenstand vanuit Gent, waar de calvinisten reeds stevig het roer in handen hadden, de stad binnengetrokken was.

Opmerkelijk is wel dat, waar te Gent het «Comité der XVIII» de macht van de aloude ambachten in de stadsmagistraat opnieuw herstelde — consequent aan de democra-

---

1. O.m. R. Van Roosbroeck, *Willem van Oranje, droom en gestalte*. Vlaamse wetenschappelijke pocket. Hasselt, 1962, p. 162. Aangaande de toestand op het einde van het calvinistisch bewind te Brugge, zie ook E.I. Strubbe, *Het verval van het protestantisme te Brugge na 1584*, in *Annales de la Soc. d'Emul. de Bruges*, dl. 67, jg. 1924, p. 23-37. De documenten in A.C. De Schrevel, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre, 1577-1584*, 3 dln. (uitgegeven door de Soc. d'Emul., Mélanges, VIII-XI, Brugge, 1921) hebben geen betrekking op hetgeen hier behandeld wordt. Hetzelfde geldt voor *Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges, 1566-1568*, Brugge, 1894, van dezelfde auteur; hier wordt trouwens een vroegere periode behandeld.

tische beginselen van het calvinisme —, dit niet gebeurde te Brugge. Hier bleven de ambachten verstoken van het recht om vertegenwoordigers in de stadsmagistraat te bezitten, wat reeds sinds 1490 het geval was. Sedert die tijd immers, waren het uitsluitend landeigenaars, rechtsgeleerden, en vooral kooplieden die de stedelijke magistraat vertegenwoordigden. Die toestand bleef ongewijzigd tijdens de periode hier behandeld; de nieuwe stadsmagistraat werd gerecruteerd uit dezelfde sociale klasse van gegoede notabelen <sup>2</sup>.

Dit had zonder twijfel zijn weerslag op de economische toestand in het algemeen, en het statuut van de talrijke naar Brugge uitgeweken calvinisten waaronder die van Belle in 't bijzonder.

*De economie tijdens het calvinistisch bewind.*

Vooraleer over te gaan tot de invoering van de belse draperie zelf, is het nuttig summier de houding van de godsdienst, inzonderheid de rooms-katholieke en de calvinistische, t.o.v. de economie te belichten. Inderdaad, sommige historici — vooral Weber <sup>3</sup> en Posthumus <sup>4</sup> — zijn van mening, en trachten te bewijzen dat het calvinisme de conditio sine qua non was voor de heropleving van het kapitalisme in de 16e eeuw, wat ons eventueel in die richting zou kunnen georiënteerd hebben in ons onderzoek naar de economische toestand tijdens het calvinistisch bewind te Brugge. Deze stelling ging louter uit van de overweging dat de calvinistische leer geen bezwaar zag in het verzamelen

---

2. J.A. Van Houtte, *Brugge, vroeger en nu*. Fibula Heemschutsreeks. Antwerpen-Bussum, 1969, p. 60. Aangaande de democratische richting van het calvinistische bewind te Gent, zie A. Despretz, *De instauratie der Gentse calvinistische republiek (1577-1579)*, in *Hand. der Maatschappij voor Gesch. en Oudheidk. te Gent*, 1963, Nieuwe reeks, dl. 17, p. 119-229; vooral het hoofdstuk over de magistraat, p. 141-156.

3. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*.

4. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*. 's Gravenhage, 1908, 3 dln., dl. II, p. 335.

van kapitaal. Elkeen diende zijn beroep, zijnde een door God opgelegde taak, zo goed mogelijk te vervullen, dus ook een koopman of financier. De Kerk echter stond nogal afwijzend tegenover het opeenstapelen van fortuinen. Haar ideaal was eerder dit welke men bvb. aantreft in de middeleeuwse ambachten, waar men streefde naar een systeem waarin iedereen ongeveer gelijk, maar niet té veel verdienende <sup>5</sup>. Al zijn die respectievelijke houdingen moeilijk te betwisten, dan dient daaraan toch toegevoegd dat de stellingname van de rooms-katholieke Kerk t.o.v. de economie vooral de middeleeuwen betrof, en toen reeds, gezien de winstgevende handel niet te stuiten was, haar houding versoepelde; al spoedig immers werd de winst, aanvankelijk verboden, toegelaten in geval van gevaar voor het geïnvesteerde kapitaal. Kan men nu opwerpen dat de meer ascetische levenshouding van de calvinisten een grotere concentratie van kapitaal zou gunstiger maken, dan is het toch merkwaardig dat de grootste en meest bekende kapitaalcrachtige families het rooms-katholicisme toegedaan waren, zoals bvb. de schatrijke Fugger, de Welser en sommige italiaanse families. Ook wij wezen er reeds op in een artikel dat men te Brugge vanaf het einde van de 15e eeuw maatregelen trof om het hinderlijke minutieus-gereguleerde ambachtelijk systeem te laten varen door nieuwe «ambachten» — in zoverre die term nog gebruikt kon worden — in het leven te roepen, waarvan de reglementen, theoretisch althans, een onbepaalde opeenstapeling van kapitaal mogelijk maakten. Is dit laatste niet gebeurd, dan wijst geen enkel teken er echter op dat de reden daarvan te wijten zou zijn aan scrupules van godsdienstige aard <sup>6</sup>. Vanwaar dan de bewe-

---

5. Als voorbeeld van de strenge reglementering in de Brugse textielambachten: W. Van Waesberghe, *De reglementering van de traditionele textielambachten in de 15e en 16e eeuw*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 20, 1969, p. 157-173.

6. W. Van Waesberghe, *De invoering van de nieuwe textielnijverheden te Brugge en hun reglementering (einde 15e-16e eeuw)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 20, 1969, p. 237-238. Hierin worden enkele regels gewijd aan de belse draperie.

ring van o.m. Weber en Posthumus? Hun stelling staven zij nochtans met voorbeelden waaruit onmiskenbaar blijkt dat een heropleving van het kapitalisme tot stand kwam in bepaalde calvinistisch geworden gebieden. Of de godsdienst in se echter hiervan aan de basis lag, is zeer te betwijfelen. Ons inziens dient men de voornaamste oorzaken van die heropleving terug te brengen tot een zekere verwarde toestand, die tijdens de «beroerde tijden» als gevolg had een verwaarlozing aangaande het toepassen van verouderde reglementen op economisch gebied, en vooral tot het feit dat een groot deel van de calvinistische vluchtelingen, kooplui of ambachtslieden zijnde, als dusdanig de economie een nieuwe impuls gaven.

Ook Zegher van Male, — een tijdgenoot, wiens «Lamentatie» die hij in de negentiger jaren van de 16e eeuw op tachtigjarige leeftijd schreef, een van de voornaamste bronnen is over de toestand tijdens de «Geuzerie» te Brugge — brengt nergens de godsdienst in se, welke die ook weze in verband met de economische toestand te Brugge tijdens het calvinistisch bewind. Wel wijt hij, als overtuigd katholiek, veelal de schuld van wat hij beschouwt als een crisisperiode aan de geuzen, maar niet aan hun godsdienst. Zo wijst hij erop dat de fusteinindustrie grotendeels in verval geraakte door het feit dat de fusteynen na hun afwerking slecht gecontroleerd werden, gezien vele fusteyniers in de «eed» als deken en vindere opgenomen werden en in die functie hun eigen lakens waardeerden, wat natuurlijk fraude tot gevolg had. Zo kregen de brugse fusteynen een slechte faam, met blijvende gevolgen. Toen Zegher van Male vóór de geuzerie als deken «ter halle» fusteynen controleerde, werden er, naar hij beweert, wekelijks 650, 700, ja, 800 fusteynen geproduceerd, terwijl er nu, d.w.z. wanneer hij zijn werk schreef, nog slechts een tweehonderdtal per week gewaardeerd werden. Wegens dezelfde nalatigheid, moedwillig of niet, was ook de hondschootse saaiindustrie tijdens de «beroerde tijden» aan een crisis onderhevig. Gelukkig

kwam, steeds volgens hem, die industrie na het vernieuwen van de Wet in 1584, weer tot zulke bloei, dat men op een bepaald ogenblik zelfs gebrek had aan werklieden om in de saaijverheid te werken. Overigens stelt hij echter de economie van de 2e helft van de 16e eeuw, en vooral tijdens het calvinistisch bewind te Brugge, uitermate somber voor; alle andere ambachten gingen achteruit, terwijl praktisch ook alle koopliedenaties Brugge verlieten. Die toestand verbeterde niet na het calvinistisch bewind <sup>7</sup>.

Bewijzen dat Brugge over gans de lijn een economische heropleving kende in de 2e helft van de 16e eeuw en inzonderheid tijdens het calvinistisch bewind, is een onmogelijke, en zelfs onzinnige taak. Genoegzaam is immers bekend, zonder daarom beroep te moeten doen op het getuigenis van Zegher van Male, dat Antwerpen reeds vanaf het laatste kwart van de 15e eeuw langzamerhand de rol van Brugge als economisch centrum overnam.

De vraag of er toch geen enkel lichtpunt te bespeuren valt wat de economie tijdens het calvinistisch bewind te Brugge betreft, heeft ons onderzoek gericht op de invoering van een nieuwe draperie naar de techniek van Belle, waarvan Zegher van Male in hogervernoemd werk geen gewag maakt, al vermeldt hij wél de draperie naar de techniek van Armen-tiers, ingevoerd rond 1530, die echter succesrijk niet hoog opliep <sup>8</sup>.

---

7. Zegher Van Male, *Lamentatie behelzende wat datter aenmerkensweerdig geschiet is ten tyde vande geuzerie ende beeldstormerie binnen ende omtrent de stad van Brugghe*. (Uitgegeven dr. de Maatschappij der Vlaamse bibliophilen, 3e serie, nr. 2, Gent, 1859). Zie ook W. Brulez, *Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw. Een tegenstelling?* in *Tijdschr. voor Gesch.*, 1970, jg. 83, nr. 1, p. 15-37. Idem, *De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16e eeuw*, in *Bijdragen voor de gesch. der Nederl.*, 1966-1967, dl. 21, nr. 3-4. 's Gravenhage - Antwerpen, 1967, p. 278-310.

8. Over de invoering van de nieuwe textielnijverheden te Brugge, cfr. ons hogervermeld artikel in voetnoot 6, p. 222-234.

*De invoering van de belse draperie.*

Belle, tegenwoordig Bailleul, was een van de talrijke platelandssteden uit de «Westhoek» waar de lakennijverheid vooral sinds de late middeleeuwen een geweldige bloei kende; te Belle was die lakennijverheid reeds belangrijk in de 12e eeuw<sup>9</sup>.

Wanneer de handige Farnèse erin slaagde door de Unie van Atrecht in 1579 de katholiek gebleven bezittende klassen van Henegouwen, Frans-Vlaanderen en Artesië, vooral bevreesd door de uitspattingen van de gentse calvinisten, rond zich te scharen, verkozen velen, die het calvinisme trouw bleven, te emigreren uit die streken van waaruit deze hervormde godsdienst zich nochtans over de Nederlanden verspreid had.

Dat reeds datzelfde jaar zich te Brugge drapiers uit het Belse kwamen vestigen, kan men afleiden uit een proces, daterend van 1584, — waarover verder meer —, waarin sprake is dat er te Brugge reeds gedurende vijf jaar belse lakens vervaardigd worden<sup>10</sup>. In 1582 (15 november) vinden we een stadsordonnantie van 31 artikels, echter uitsluitend betrekking hebbend op het technische proces aangaande het vervaardigen van belse lakenen, wat er toch wel op wijst dat de productie van belse lakenen zich niet meer uitsluitend tot de invoerders ervan beperkte, zodat er reeds een zekere reglementering nodig werd geacht<sup>11</sup>. Eén jaar later,

9. O.m. Detrez, *Bailleul en Flandre*, Bailleul, 1932. Om alle misverstand te voorkomen, dient er hier op gewezen dat men geenszins de belse lakenen mag verwarren met «bellaerden», waarvan het warandatiemerk een bel was, en tot de klassieke draperie van de grote Vlaamse steden behoorden. Zo komen de «fyne Brugse bellaerden» o.m. voor in de vijftiende eeuwse weverskeure in *Collection des keures ou statuts de tous les métiers de Bruges*. (Uitgegeven door de soc. d'Emul. de Bruges, Gent, 1842, p. 12-23) en werden eveneens nog geweven in de 16e eeuw in het raam van de traditionele textielambachten (L. Gilliodts Van Severen, *Cartulaire de l'ancien estaple de Bruges*, Brugge 1904-1906, 4 dln., dl. II, nrs. 1656 en 1661).

10. L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. III, nr. 1988.

11. Brugge, R.A., Fonds van de ambachten, lakenwevers, charter nr. blauw 8413.



terwijl steeds maar vluchtelingen uit de Westhoek waaronder uit Belle bleven toekomen <sup>12</sup>, krijgen we voor het eerst een aanduiding die er op wijst dat de wevers van het aloude «wulleweversambacht» eens te meer niet aanvaardden dat vreemdelingen, niet «vrij» in hun ambacht, zo maar begonnen lakens te vervaardigen. De leden van de vier traditionele ambachten, zijnde de wevers, volders, scheerders en ververs, nog steeds hun voorbijgestreefd middeleeuws monopolie vóór ogen houdend, hadden immers steeds geprotesteerd wanneer de stadsmagistraat in de loop van de 16e eeuw vreemde textielnijverheden te Brugge wilde invoeren met een apart statuut. Dit gaf natuurlijk aanleiding tot talrijke processen <sup>13</sup>. In dit geval gaat het om een verzoening tussen de belse en de brugse wevers vóór de stadsmagistraat. Waarschijnlijk hadden de brugse wevers reeds lange tijd gepoogd de ingeweken belse wevers in hun eigen aloud ambacht in te schakelen, wat laatstgenoemden geweigerd hadden, wegens de talrijke lasten die dit zou meegebracht hebben — al hadden ze in dit geval dan ook het recht gehad de lakens te weven die de brugse wolwevers gewoon waren te vervaardigen. Het hogervermeld compromis kwam tenslotte neer op het volgende. De belse wevers die niet wilden in het oud wolweversambacht opgenomen worden, — zonder twijfel de meesten —, zouden van nu voortaan wekelijks één groot betalen aan laatstgenoemd ambacht, en hun werkgezellen jaarlijks 12 groten <sup>14</sup>; dit zijn bepalingen die eveneens voorkomen in de algemene ordonnantie aan-

---

12. L. Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancien grand tonlieu de Bruges*. Brugge, 2 dln., dl. I, p. 244, nr. 2891.

13. L. Gilliodts Van Severen, *Cart. de l'anc. est. de Bruges*, dl. III, nrs. 1352, 1926, 1721, 1763, alsook Brugge, R.A. Fonds van de ambachten, wevers, charters nrs. blauw 8963, 8365, 8385; volders nr. 478; droogscheerders, charter nr. 418.

14. Brugge, R.A. Fonds van de ambachten, *registre aux keures et ordonnances* nr. 486, p. 55. De datering daarvan vinden we in het regest bij L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. III, p. 285, nr. 1980, waaruit eveneens blijkt dat een gelijkaardig akkoord getroffen werd tussen het oud brugs tykweversambacht en ingeweken wevers van ammelanden.



gaande de lakennijverheid naar belse techniek van 21 april 1585, dus uitgevaardigd één jaar na het calvinistisch bewind<sup>15</sup>.

Belangrijker is een innovatie die de belse drapiers te Brugge tot stand brachten en welke, zoals dit o.m. te Gent het geval was geweest, ook te Brugge op hevige tegenkantsluitte, nl. het oprichten van een volmolen. Deze mechanisch door waterkracht op gang gedreven molen schijnt reeds in Frankrijk in de 11e eeuw gekend te zijn, en in Engeland algemeen gebruikt in de 13e eeuw, daar opgericht buiten de steden in heuvelachtige streken waar snelstromende riviertjes het tuig in werking stelden<sup>16</sup>. Wanneer men door middel van een sas het bijna stilstaand water te Brugge de kracht gaf een volmolen op gang te brengen, had dit natuurlijk een hevige reactie tot gevolg vanwege de leden van het traditionele brugse voldersambacht, die sinds eeuwen in hun volderskuip de lakens met de voeten volden; die machine immers nam hun voor het grootste deel het werk af. Vandaar op 24 oktober 1584, vijf maanden na het calvinistisch bewind, een proces dienaangaande. Drapiers van belse lakens hebben tweërlei grieven, en geven die te kennen aan de brugse stadsmagistraat. Eerst beklagen zij zich erover dat, gezien de politieke toestand, te Brugge reeds 3 à 4 maanden niet meer «gedrapierd noch geloyt was up de Belse keure» daar de volmolen buiten werking was gesteld tijdens de zomer, zodat vele drapiers, na de vrede, terug naar Belle vertrokken. Zij vragen maatregelen om daaraan te verhelpen, gezien het volgens hen ook daardoor slecht ging met de saaiindustrie — en dat dit inderdaad het geval was, bewijst ons een andere bron. Zij eisen niet alleen het opnieuw in werking stellen van de volmolen, doch eveneens het oprichten van nieuwe molens,

15. Bijlage, art. 38 en 39.

16. T.K. Derry en Trevor I. Williams, *De triomftocht van de techniek*, 2 dln., Amsterdam-Brussel, 1968, dl. II, p. 91-92; G. Sicard, *Aux origines des sociétés anonymes. Les moulins de Toulouse au moyen-âge*, Rennes-Paris, 1952, p. 69-73; 87-91.

opdat de lakens niet naar Gent zouden moeten gezonden worden om gevold te worden. Anderzijds vragen zij de stadsmagistraat de eis te negeren van de «voetvolders» - voor wie natuurlijk de volmolen, die het werk in hun plaats deed, een doorn in het oog was. Laatstgenoemden hadden zonder twijfel betoogd dat de molen in kwestie de lakens zo goed niet afwerkte als zij, en geëist dat hij buiten werking zou gesteld worden, want de belse drapiers wijzen erop dat «binnen de zeventhien (sic) nederlanden gheenen beter nocte ghetrauwwer laken ghemact en zijn gheweest binnen vijf jaren herwaerts, dan die binnen Brugge ghemact zijn gheweest up der voors. belsche keure». Voor de beste soort van belse lakens te Brugge vervaardigd, de «84» genaamd naar het merk dat ze kregen, scheen men inderdaad zowel op de markt te Brugge als te Antwerpen 2 pond 10 schellingen méér te geven per stuk dan de «84» te Ieper en op andere plaatsen vervaardigd. Als getuigen hiervan brachten ze kooplieden met zich mee, die dit aan de stadsmagistraat bevestigden. Verder betogen ze dat de traditionele manier van vollen dubbel zoveel kost als het vollen met de molen, terwijl anderzijds de belse lakens, zwaar geweven zijnde, niet geschikt zijn om met de voeten in de volderskuip gevold te worden. Eindelijk besluiten ze hun betoog met het verzoek de drapier op dit gebied de vrijheid te laten; hij weet wel hoe de lakens het best vervaardigd dienen te worden om aan de man te brengen <sup>17</sup>!

Uit hetgeen hierboven beschreven werd kan men zonder

---

17. L. Gilliodts-Van Severen, *op. cit.*, dl. III, p. 292-294, nr. 1988. Hier ook het regest van de bron die de achteruitgang van de saainijverheid aantoont, gebaseerd op het «Ferieboec der Trésoriers» (1578-1585), fol. III, nr. 1, in het S.A. te Brugge. De personen die de drapiers van belse lakenen in dit proces vertegenwoordigden waren Anthone Bonnet, Anthone de France, Francois de France, Pieter de Smet, Pieter Hueslynck, Pieter Neuville, meester Caerle Smagghe, Jan Vadevint, Mahieu Schakele, Ghys Outerman, Francois Bels, Heinric Bloc, wed. van Robert de Langhe, en Jan de Bouckere. De namen van de anderen worden niet vermeld.

twijfel afleiden dat de lakens naar belse techniek te Brugge vervaardigd, gedurende een bepaalde tijd, en dit tijdens het calvinistisch bewind, toch een zeker succes gekend hebben, daarbij in aanmerking genomen dat op dit proces niet minder dan 21 personen de belse drapiers vertegenwoordigden.

Op 29 april 1585 wordt een algemene keure aangaande de belse draperie te Brugge door middel van een hallegebod uitgevaardigd, wat impliceert dat men zich hier richt tot de brugse bevolking in 't algemeen, en waaruit men kan afleiden dat deze draperie in die tijd nog stand hield <sup>18</sup>.

Ondertussen zien de leden van het traditionele voldersambacht niet af van hun pogingen om de werking van de volmolen te verhinderen; hieruit blijkt tevens dat het verlangen van de drapiers van belse lakens er verscheidene op te richten, blijkbaar niet in vervulling is gegaan. De volders eisen dat hij zou afgebroken worden, of tenminste uitsluitend zou gebruikt worden om belse lakens te vollen. Op deze eis van 20 mei 1586 wordt door de stadsmagistraat ingegaan op 17 oktober; voortaan mochten slechts belse lakens naar de volmolen gebracht worden <sup>19</sup>. Deed de stadsmagistraat deze uitspraak uitsluitend om de hand boven het hoofd te houden van het aloude voldersambacht? Reeds valt het op dat in de keure van 1585 gewag gemaakt wordt van het feit dat de lakens, niet behoorlijk gevold met de molen, door de «voetvolders» overgedaan dienen te worden <sup>20</sup>. Een attest afgeleverd op 25 september 1600 aan de stadsmagistraat door Joost van Overdijle en Jean de Gorres, lakensnijders of -verkopers, licht ons daarover meer in. Hieruit blijkt immers dat de belse lakens, meer bepaald de «roo kleine bellen, grote bellen en anthonissen», gevold op de traditionele manier, met meer succes verkocht worden wegens het feit dat de volmolen vlekken teweegbrengt, en dat ditzelfde het geval is aangaande de lakens naar de

---

18. Zie bijlage.

19. L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. II, p. 297, nr. 1891.

20. Bijlage, art. 28.

techniek van Nieuwkerke vervaardigd, zijnde «roo kepers»<sup>21</sup>. Op zijn minst, aldus voormelde lakenverkopers, zou men door een teken moeten kunnen onderscheiden of die al dan niet door een molen gevold werden. Dit was trouwens het geval voor de lakens die de drapiers uit de Westhoek naar Blendequés (bij St.-Omaars) zonden om daar door de molen gevold te worden; indien dit gebeurde, werd er als merkteken een molen op de lakens geprent<sup>22</sup>.

Dat een volmolen echter nog werkte, en ook, misschien door perfectionering, «fijne lakenen» volde in 1665, bewijst ons een document dat inhoudt dat de volder daar werkzaam — meer bepaald aan het minnewater —, een gedetailleerd verslag van zijn activiteiten diende over te maken aan de stadsmagistraat om zijn loon te bepalen; wat eveneens bewijst dat de molen eigendom was van de stad, en de genoemde volder noch min noch meer een stadswerkman was<sup>23</sup>.

Dat anderzijds in de 17e eeuw nog lakens van het belse type te Brugge vervaardigd werden, kan men afleiden uit een beslissing van de stadsmagistraat, in 1604, aangaande het feit dat de vele lakens die naar Brugge gebracht werden om geblauwd te worden of eenvoudig om er een warandatie-merk te verkrijgen, niet nat mochten zijn, maar droog, zoals de belse, te Brugge «gedrapierd»<sup>24</sup>.

#### *Inrichting van het «ambacht».*

Gaf de keure van 15 november 1582 slechts richtlijnen

21. Aangaande de draperie te Nieuwkerke, zie A.E. De Sagher, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie. Le Sud-Ouest de la Flandre depuis l'époque Bourguignonne*. Tome 3, Brussel 1966, p. 93-228; I. Diegerick, *Neuve-Église. Notes sur sa draperie et ses chambres de historique*, in *Ann. de la Soc. d'Emul. de Bruges*, dl. 14, 1855, p. 239 en volg.; F. Van De Putte, *Notes et analectes devant servir à une histoire complète de Neuve-Église*, in *Ann. de la Soc. d'Emul. de Bruges*, dl. 12, 1850, p. 254 en volg.

22. L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. III, p. 355, nr. 2857.

23. L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. III, p. 494, nr. 2155.

24. L. Gilliodts Van Severen, *op. cit.*, dl. III, p. 363, nr. 2066.

van technische aard, zoals in vorige paragraaf gezegd, dan leert de algemene ordonnantie van 29 april 1585, in bijlage uitgegeven, ons meer aangaande de inrichting van het «ambacht» - in zoverre dat we, zoals verder zal blijken, die term in de traditionele betekenis van het woord nog kunnen gebruiken.

Inderdaad, reeds vanaf het einde van de 15e eeuw werden onder impuls van de stadsmagistraat nieuwe textielnijverheden ingevoerd, die een aparte reglementering kregen en zoveel mogelijk onafhankelijk stonden t.o.v. de traditionele textielambachten met hun strakke reglementering, die, gezien de economische malaise, niet meer aan de vereisten voldeden. Dit werd door ons reeds in twee artikels aangetoond. Blijkbaar slaagde men erin de saai- en fusteinindustrie — te Brugge niet beschouwd als behorende tot de «draperie» — praktisch volledig van de traditionele textielambachten af te scheiden, waarschijnlijk omdat die een, zij het dan met hoogten en laagten, blijvend succes hadden, en ook omdat er volledige nieuwe deelbewerkingen bij te pas kwamen aangaande het vervaardigen van die textielsoorten. Voor de «nieuwe draperie» was dit blijkbaar niet het geval. De in de loop van de 16e eeuw ingevoerde nieuwe lakennijverheid naar de techniek van Nieuwkerke, Leiden en Armentiers kende weinig opgang; ook Zegher van Male bevestigt het failliet van de «nieuwe draperie» en spreekt zelfs uitsluitend van de draperie naar Armentiers model, die bijna volledig teniet ging. Hier is er wél een filiatie tussen de oude textielambachten en de nieuwe draperie. De ambachtslieden van hogergenoemde ambachten is het toegelaten die nieuw-ingevoerde lakens te vervaardigen, doch ze pogen tevergeefs de «nieuwe draperie» volledig in het raam van hun oude ambachten te incorporeren. Talrijke processen bewijzen dit <sup>25</sup>.

---

25. W. Van Waesberghe, *De reglementering van de traditionele textielnijverheden te Brugge. - De invoering van de nieuwe textielnijverheden en hun reglementering*, in *Appeltjes van het Meet-*

Uit de hogervermelde keure van 1585 blijkt evenzeer het ietwat «dubbelzinnig» karakter van het «ambacht» van de draperie naar belse techniek. Het is zelfstandig, en toch op een zekere manier verbonden met de traditionele textielneringen. Uit het compromis tussen de te Brugge ingeweken belse wevers en het «wulleweversambacht» bleek reeds dat eerstgenoemden een zeker bedrag aan dit aloud ambacht dienden te betalen <sup>26</sup>. Was de stadsmagistraat tijdens het calvinistisch bewind vernieuwd geweest op de manier zoals dit te Gent gebeurd was, d.w.z. waren de ambachten er weer in opgenomen, dan hadden de belse drapiers zeer waarschijnlijk geen apart statuut verkregen, en zouden ze ingeschakeld geweest zijn in het raam van de oude textielambachten met alle lasten daaraan verbonden. Te Brugge echter bleef de stedelijke magistraat gerecruteerd uit dezelfde aristocratische klasse, zonder dat de ambachten daarin vertegenwoordigers hadden, zoals in het eerste hoofdstuk uiteengezet. En desalniettemin leiden we uit de keure af dat de stadsmagistraat de hand boven het hoofd hield van de oude textielambachten.

De toelatingsvoorwaarden zoals die in hogergenoemd compromis tot uiting komen en integraal overgenomen worden in de keure van 1585 — dus na het calvinistisch bewind —, kunnen als volgt geresumeerd worden. Elkeen, poorter of vreemde, als hij maar in de stad woont en «hem eerlicke ghedreghen heeft in zijnen handele», is het toegelaten lakens naar belse techniek te produceren. Hij dient echter wél wekelijks per weefgetouw 1 groot te betalen die ten goede komt zowel aan de armen van het oud weversambacht, als aan de «aencomende vrimde draperie-verweekten», - waaruit zonder twijfel kan afgeleid worden dat de toestand van de draperie, globaal genomen, niet zo schitte-

---

*jesland*, nr. 20, 1969, respectievelijk p. 157-173, 218-238. Over de geschillen tussen de traditionele Brugse textielambachten en de «nieuwe drapiers» in de 16e eeuw cfr. voetnoot 13.

26. Cfr. p. 34.

rend was. Voor hun werkgezellen (of de werkgezellen zelf) dienen zij jaarlijks 20 groten te betalen aan het oude weversambacht, zonder meer. Het is echter slechts toegestaan 3 weefgetouwen «ten hooghsten» te gebruiken, wat wel een maatregel is die eerder past in het raam van een middeleeuws ambacht, waar men er scherp over waakte dat de ene niet veel meer zou produceren dan de andere <sup>27</sup>. Daaraan dient echter toegevoegd, dat het werken met maximum drie getouwen reeds van kracht was vóór het calvinistisch bewind voor andere nieuw-ingevoerde draperieën, - doch niet voor saai- of fusteinindustrie <sup>28</sup>.

Evenzo kan men aan de hand van de keure zelf die goodwill van de stedelijke magistraat t.o.v. het oude droogscheerdersambacht aantonen; het is de drapiers toegelaten indien ze dit wensen, hun eigen lakenen, doch niet «andersmans goed» te scheren, en dan nog mits jaarlijks 20 groten aan het droogscheerdersambacht te betalen. Op de overtreding van dit artikel staat een boete van 23 pond parisisen, die eveneens ten goede komen aan het droogscheerdersambacht <sup>29</sup>. De tribulaties gerezen tussen de drapiers van belse lakens en de brugse volders in verband met het oprichten van de volmolen, werden in vorig hoofdstuk reeds uitvoerig besproken; de keure zelf wijst erop dat de lakens met de molen of met de voet mogen gevold worden; doch

---

27. Bijlage art. 1, 38 en 39.

28. O.m. Brugge, R.A. Fonds van de ambachten, charters nr. blauw 8450 en 8453. Voornaamste keuren uit de 16e eeuw aangaande de saainijverheid naar hondschootse techniek, de keure van 4 okt. 1550 in: Brugge, S.A. *Hallegeboden, 1592-1553*, fol. 368-372 vo, en de ordonnantie van 1583, inhoudend een volledige codificatie van de toen geldende regeling van de saainijverheid naar hondschootse techniek in: L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges (1242-1806)*, Brugge, 1899-1906, 3 dln., dl. I, p. 366-387. Voor de fusteinijverheid: de keure van 14 jan. 1523 in: Brugge, S.A., *Hallegeboden 1513-1530*, fol. 345 vo - 347, alsook de volledige codificatie (74 art.) van de keuren van deze industrie uitgevaardigd op 16 jan. 1578, in: Brugge, S.A., *Hallegeboden 1574-1583*, fol. 126 vo - 138.

29. Bijlage art. 37.



de lakens, slecht gevold met de molen, dienen overgedaan te worden door de «voetvolders»<sup>30</sup>. Liggen aan de basis van deze bepalingen in de eerste plaats overwegingen van technische aard, dan dient men toch niet uit te sluiten dat ze evenzeer uitgevaardigd werden om de leden van het oud voldersambacht tevreden te stellen. Dezelfde bemerking geldt eveneens voor het verbod dat de drapiers andere lakenen dan belse, zoals sayen, bayen, greynen, stickwerken zouden vervaardigen; dit is immers niet alleen verboden om het vermengen van verschillende wolsoorten te vermijden, maar ook omdat een «ambacht, wel gedaen, bestant genoeg es om een meestre met zyn mesnaige volle werk te leveren». Of het «ambacht» op dit ogenblik werkelijk «wel gedaen» was, of als dit slechts een wensdroom was van de stedelijke magistraat, kan uit de tekst niet uitgemaakt worden<sup>31</sup>.

De deken en vinders van de draperie naar de techniek van Belle hebben echter niets te zien met die van de oude draperie-neringen. Elk jaar dient door de vroegere deken en vinders van de drapiers van belse lakens rond half juli een lijst van kandidaten voorgelegd aan de stadsmagistraat, waaruit laatstgenoemden een nieuwe deken en eed kiezen. Daarbij wordt aan de deken en eed voorgehouden bij deze lijst «bij geschrifte» alle «inconvenienten» tijdens hun dienstjaar gebeurd, aan de stadsmagistraat te laten kennen<sup>32</sup>. Dat dit «ambacht» nog weinig gemeens heeft met een traditioneel ambacht, blijkt ook duidelijk uit het feit dat in deze keure deken en vinders synoniem worden voor «loyers», d.w.z. zij die het laken dienen te waarderen en er tenslotte een loodje aanhangen indien het laken aan de voorgeschreven vereisten heeft voldaan, daar waar de taken van de deken en vinders van een middeleeuws ambacht veelvuldiger waren, gezien de voorschriften van zulk ambacht betrekking

---

30. Bijlage art. 27 en 28.

31. Bijlage art. 10.

32. Bijlage art. 3 en 21.



hebben op alle aspecten van het leven van de ambachtslieden <sup>33</sup>. Verder is er in deze keure geen sprake meer van opgelegde werkduur, noch van een vorm van gilde of godsdienstige genootschap in het raam van een ambacht; alle overbodige «belasting» in de schoot van dit nieuw «ambacht» werd geweerd, — wat reeds tot uiting kwam in de reglementering van de vroegere nieuwe textielneringen —, opdat het de kans zou krijgen zo produktief mogelijk te zijn.

De overige bepalingen van deze uit 47 artikelen bestaande keure, betreffen in de eerste plaats voorschriften van technische aard, waaraan de drapier zich dient te houden, opdat geen frauden zouden ontstaan. Op deze technische voorschriften wordt in ons artikel verder niet ingegaan. Alleen weze nog opgemerkt dat er een viertal lakensoorten vervaardigd werden, genaamd «84, 78, 74 en 68», afgeleid van het merk dat erop geprent werd nadat ze alle deelverwerkingen met succes hadden ondergaan.

### *BESLUIT.*

Van de invloed van de godsdienst in se, zij het nu de rooms-katholieke of de calvinistische, op de economische toestand tijdens het calvinistisch bewind te Brugge, is niets te bespeuren. De stedelijke magistraat, gerecruteerd uit dezelfde sociale klassen als vóór het calvinistisch bewind, waarin kooplui maar geen ambachtslieden zetelden, gaf de inwijkelingen, inzonderheid hier de belse, zoveel mogelijk vrijheid om hun stiel uit te oefenen, dit met het oog op een eventuele heropbloei van een deel van het economisch leven te Brugge. Toch hield hij de hand boven het hoofd van de wegwijnende aloude textielambachten. Een belangrijke innovatie van blijvende aard was het oprichten

---

33. Bijlage art. 15 en 47.

van een volmolen door de belse drapiers. Nog in de 17e eeuw werden te Brugge lakens naar belse techniek vervaardigd.

W. VAN WAESBERGHE

#### BIJLAGE

29 april, 1585.

*Ordonnantie over de regeling van de nieuwe draperie naar de techniek van Belle.*

Actum den XXIXen aprilis, XVCLXXXV; present, Sebastiaen van den Berghe ende Jan le Febare.

De raadslieden sconinx - - -

Cueren ende statuten ghemaect by myn heeren van der wet der stede van Brugghe, up tstick van de draperie van den Belsche lakenen als 84, 78, 74 ende 68, alsnu te Brugghe ghedrapiert.

1. Eerst ende alvooren dat eenenyghelick, wye hy zy, poorter ofte vrende, ingheseten deser stede, gheoorlooft wordt te drapieren naer thutwysen van deses cueren, midts conditien dezelfven, tzy hier ofte helders waer hy ghewoent heeft, hem eerlicke ghedreghen heeft in zynen handele.
2. Item, elcken die wil drapieren up dese cueren, wordt ghehouden over te bringhen den dekin van de voors. draperie huerliedier name ende marck, om in den cuerbouck te stellen, up wat marck zy drapieren willen dat jaer, ende voorts alle jaere, naerdats den nieuwen dekin ghemaect zy; ende zo wie tselve niet en dede, zal men hem tvonnesse van den lakenen die hy drapieren zal, ontsegghen, ende zulle deselfve, overbringhende huerliedier marck in handen van den dekin, ghehouden worden eedt te doene dese cueren te observerene.
3. Item, van dese draperie, hier onlancx gheplant es, wordt den dekin ende eedt ghehouden altoos alf juillet over te ghevene eenen nieuwen dekin ende eedt, ende alle inconvenienten by gheschrifte over te leverene, die up de draperien ghevallen zyn, ten fyne dat, vóór alf ougst, by myn heeren van der wet eenen nieuwen dekin ende eedt ghestelt mach zyn, ende de inconvenienten gheredresseert vóór tvermaecken van de wet, zo de zacken alsdan in varssche memorie zyn, naer de costume van Ryssele, Meenen, ende andere platsen waer draperie es.

4. Item, men zal moghen draperien vier distincte soorten, als 84, 78, 74 ende 68, up vier distincte monsteren, zowel van wolle blaeuwen als van zwarte lyten [?] in tlaken, die myn heeren vander wet, daerup regardt ende warandatie hebbende, onder hemlieden houden ende bewaeren zullen.
5. Item en zal eenen drapier niet moghen eenighe wolle updoen, zonder dat alvooren de wulle ghevisiteert zy van den warandeerdens van der wulle, daertoe gheordonneert ende gheëdt van myn heeren van der wet.
6. Dat men gheen wolle, bezeut zynde ofte ghevort, en zal moghen te wercke legghen, up de verbuerte van L ponden parisisen, nochte en zal men niet vermoghen eenighe vlocken ofte andere onghoorloofde wulle als plotwullen, vachtwullen, lamwullen ende dierghelycken, minghelen, omme daerof lakenen te makene van zeghele, up de boete als vooren, ende ghedeclareert te wesen inhabyt omme eenighe draperien jofte stylen te doene binnen Brugghe.
7. Zullen oock ghehouden wesen de drapiers te kennen te ghevene an de warandeerdens van de wulle, als zy eenighe wolle zullen ghecocht hebben, omme die by den warandeerdens te visiteeren, eer zy die in wercken legghen; up de boete van 3 lb. par. van elcke baele, tzy halfve ofte gheheele.
8. Item, zo de voors. drapiers manieren zouden eenighen lakenen te maken van fyne limister of marche wollen, omme daervooren te vercoopene, zal moeten tzelfde ghedruct zyn up tloot van den lakenen, midts conditien dat, zo wien die zeghele van limister ofte marche zal willen hebben, en zal gheen ander wollen in zynen huise moghen updoen dan limister ofte marche, tot anderstont dat het latste laken van diere wolle up tghetauwe zy, up de verbuerte van zyne zeghele, zoo verre als de wulle toucheert.
9. Zullen oock de zeghels van 84, 78, wesen van tinnen in de vormen, zoo die nu zyn, ende van 68 van loode in tlaken gheghoten.
10. Item en wordt oock niet gheoorlooft, omme te eviteren alle fraude, dat eenich drapier, drapierende up dese cueren, zal vermoghen te drapierene sayen, bayen, greynen of stickwercken, halfve noch gheheele, up de boete van 20 ponden parisisen van elcken stucke, ende bovendien ghecorrigeert te zyne ter discretie van scepenen, want een ambacht wel ghedaen, bastant ghenouch es om een meestre met zyn mesnaige volle werck te leveren, ende es omme te weeren alle oorsaken van minghelinghe van wolle ende ghaerne.

11. Ende anghaende tambacht van der weverie, men en zal niet vermoghen eenighe lakenen te wevene, zonder alvooren de rieten ghevisiteert te zyne, of deselve huerliedder behoorlicke breedte ende ghetal hebben, ende gheteekent zullen weesen met alsulcken teekene als tghetuughe van dezelve lakenen wesen zal, ende als men up denzelven lakenen in een pyploot drucken zal aleer men de lakenen van den ghetauwe trecken zal, ende van den cam afsnyden zal; up de boete van X lb. par. ende arbitraire correctie; ende moet oock de wevere in tlaeken weven tmarck van de drapier, ten fyne elck zyn laken kennen mach.
12. Item, dat de lakenen, 68 gecampt zullen lanck moeten zyn, 45 ellen, niet min dan 43 ellen gheweven zynde, up de boete, corter bevonden zynde van elcken vierendeel, IV . par. by den wever te verbuerene, de gheheele ende halfve lakenen, ten advenante.
13. Item en zal den wever niet vermoghen eenighe drommen van de lakenen af [te] sniden, dan een quartier scarp, met den cnoop ontdaen, commende met den drom ter perse; up de boete van III lb. par.
14. Item, de lakens ghecammert 84, 78, 74, zullen de gheheele, raeu, lanck moeten wesen, 42 ellen, ende niet corter dan 40 ellen, up ghelycke boete als vooren, corter bevonden zynde, heele ende halfve, ten advenante.
15. Item, de loyers zullen de rauwe lakenen trecken over een perse, ende visiteren ofse wel gheweven zyn, zonder nepen, snorlen, paddevoeten, dobbeschoten ende uutloopende ghaerne, van een alf vierendeel lanck, of gaten; up de boete van elcke nepe, snorle, paddevoet, dubbelschote, XII d. par., ende van een gat, één grooten.
16. Item, dat negheen drapier of wever en vervoordere hem van nu voorts eenich ander ghaerne te scheerene noch inne te slaene in de keten van den lakenen, tzy wolle blaeu, oft in tlaecken nichtemeer van linister, fyne marche, ofte van Spaensche wolle, dan van eender smoutte ende eender finichede ofte sorte van wolle, up de verbuerte van elcken drade, X s. par., ende tlaecken ghecorrigiert.
17. Item zal de wevere boeten van elck dinne hende, van elck quartier, X grooten; van dinne middel, wart 20 grooten; al te dinne, XL grooten; zal men de lakenen, behoorlick gheweven zynde ende wel ghecruust, tloot gheven, betaelen by den wever, II grooten voor tloot.
18. Item, by ghevalle van ghebreke van ghaerne tot den inslach,

- zo en zal gheen drapier moghen up tlaste hende van den laeckenen eenich andere ghaerne inneslaen, dan met behoerlick teecken ende interbate, ten fyne de juge niet gheabuseert en zy, omme tzelfde, ghedrapiert zynde, af te loyen; up de verbuerte van III lb. par.
19. Item zullen die van den eede de laeckenen, raeu ter persen commende, van de wever, meten; ende die te cort bevonden worden, boeten VI grooten, van elck vierendeel.
  20. Item zullen alle de scheerecken, daer men dese laeckenen up scheeren zal, ghebrant moeten zyn boven, daer men zal beghinnen scheeren, ende onder, daer den telnaghel staet, met den teecken van de leeu deser stede; ende dat den ondersten scheede, daer den telnaghel innestaet, niet meer ghaten hebben en zal dan IIII; te wetene, daer men de '68' up scheert, ende dander twee, daer men de ander soorten up scheert; ende en zal men niet moghen scheeren, dan up het ghebrant scheerecke.
  21. Item, dat de laeckenen raeu zullen ghevisiteert worden van de deken ende van den eedt, mannen hem dies verstaende, daertoe van myn heeren gheordonneert, alheer men die zal moghen svolders zenden, ende ter correctie van scepenen; welcken mannen zullen toezien omm tqade werck, effen werck, ende anderssins, naer de maniere te Belle gheuseert; ende en zal de wever die binnen zynen huuse niet langher moghen houden dan totten eersten naevolghenden loydach, up de boete van XL grooten, zonder ter raeuwe perse te bringhen.
  22. Item, den drapier en zal niet vermoghen eenighe grouffer henden in tachterste van den lakenen te maecken dan het voortse hende; ende bevonden zynde zo in ketenghaerne of inslach eenich grouwer ghaerne dan tbehoort, zal dat laecken tloot onseyt worden, ende boeten III lb. par.
  23. Item moeten oock alle de «84», tzy wulle blau, raeu blaeu, wit ende zwart, blyfven neghen quartier breet met de lyste, es te wetene, acht quartier ende alf breet binder lyste, up de verbuerte van ghecoppeert te wordene.
  24. Item moeten oock alle de «78» breet wesen 8 quartier ende  $\frac{3}{4}$  met de lyste, ende binder lyste, 8 quartier ende een taillie, up verbuerte als vooren.
  25. Item moeten de «74» breet zyn 8 quartier ende half met de lyste, ende binder lyste ten minsten 8 quartier breet min een taillie, up verbuerte als vooren.
  26. Item, de «68» moeten breet wesen, 8 quartier met de lyste, ende binder lyste, 7 quartier  $\frac{1}{2}$ ; up de boete als vooren.

27. Dat den drapier, de laeckens ghereet hebbende om te vullene, die zal vermueghen te doen vullen metter muelen ofte metten voeten, tzynde cuere; dies zullen de ghevulde lakenen moeten hebben ghevult metter muelene, een muelene, ende ghevult met de voeten de caerde, voor een tusschenscheet [?]
28. Item, de laeckenen, bevonden zynde niet behoerlick ghevult met der muelene, en zal men mueghen verbeteren met de voeten, up de boete van thien ponden parissisen [sic], ende correctie van de heeren.
29. Dat alle laeckenen, raeu, niet dicke ghenouch bevonden, bydien gheteeckent zullen met een teecken daertoe gheordonneert, een «d», ofte anderssins, zullen boeten van elcken sticke, XII grooten, ende met twee «dd», XXIII s. par.
30. Item, alle de laeckenen, niet bevonden zuver zo zy behooren, ofte niet gheruwet ende ghestapelt naer de heesch, zal men doen verzuveren; ende niet verzuvert zynde, zullen boeten IIII s. par.; ooc tzelfde van ruwen ende stapelen.
31. Item, zo wanneer eenighe laeckenen bevonden worden noodich te doen crempen, om thuut stellen van langhde of breedte, zal den juge die moghen upnemen om te doen crempen, daer them belieft.
32. Ende indien bevonden worden de voorn. laeckenen crempende in de langhde meer dan een vierendeel, zal boeten, boven elck vierendeel dat meer crempen zal, vier ponden grooten; ende indien tzelfde laeckene crompe een elle, zal boeten 20 ponden par., ende correctie van scepenen.
33. Item, indien eenighe laeckenen crompen een vierendeel in de breedte, zal voor dien betaelt worden van boete, 12 lb. gr., ende ne zal dat laecken, zo ghecrompen zynde, bevonden dan smalder dan het behoort, zynen zeghel verliessen.
34. Item zullen de «84» laeckens, zowel roo lyste, raeu, blaeu, als andere, hebben over elcke zyde XXIII lystedraden, ende den «78», XX. Item, den «74», XVIII lystedraden, wel min maer niet meer, up de boete elcken draet dier meer es, vyf grooten vlaems.
35. Item, omme de laeckenen te metene, zullen gheordonneert worden IIII stedemeters, indien tnoodt werdt, die daertoe gheeedt zullen worden, ende de langhde daerup slaen, waertoe ghemact zullen worden, 50 boutten.
36. Item, omme dies, dat men up zekere voet zoude moghen drapieren zoo van finicheyt in wollen blaewen, raeu blaewen, zwarte ende witte, zo zal men van elcke sorte van de cuerlicste

- lakenen houden een scabbe, ende dat van een alf elle, waerof die van loyen houden zullen deen helft, up den rick ghecloven, ende dander helft wel nauwe bewaren in de tresorie, in een dose.
37. Item, dat alle deguene, tzy poorter of vremde, die drapieren willen, zullen moghen wercken zyn selfs laeckens, bereeden ende bestellen tot zyne prouffyte, maer niemants anders goet, behoudens dat tzelve huerlieder werc blyfve subject der warandatiën ende zeghelen; ende dat zy gheene sticken en zullen moghen tschepe scheeren, niet meer zyne eyghene dan van andere lieden, ende dat hemlieden niet en gheoorloven gheene andere laeckenen te scheerene dan haerlieder eyghene laeckenen, noch eenighe sticken van laeckenen, niet meer voor hemlieden zelve dan voor andere, up de boete van XXIII lb. gr., ende midts betalende XX grooten sjaers, ten prouffyte van den ambachte van de droochsceerders.
  38. Item, dat alle deghuene die drapieren willen up dese cueren, zullen moghen wercken met drie ghetauwen ten hoogsten, tot voorderinghe ende contentemente zoo van de drapiers als wevers deser stede, ghevende tot den aermen verweecten, zo wel dander draperie-neeringhe deser stede, als tot den aencommende vrimde draperie-verweecten, II grooten de weke, van elck ghetauwe, daerinne oock verbindende de nieuwe draperien.
  39. Dat alle de wevers van der draperie, haerlieder ambacht wel connende, zullen vermoghen alle jonghers, zowel vrimde als andere, daerinne te stilerene, ten fyne dat, by faulte van jonghers ende werckghesellen, de neeringhen niet en worde verachttert, behouden dat zy ghehouden worden te betalen voor elck werckgeselle annecommende, XX grooten an tambacht van de wevers.
  40. Item, de laeckenen, ghewesen zynde te verscheeren, ende bevonden niet souffisantelick verbetert, zullen boeten telcker reyse, IIII s. gr.
  41. Item wordt oock verboden gheene wolle-blaeuwe of raeu-blaeuwe laeckenen, ofte gheblaeuwde laeckenen in flaeckene, uut der stede te voerene, up de verbuerte van 20 lb. gr. van elcken sticke, ende moeten hier gheschout worden up de voorn. boete, maer wel de witte, gheloyt zynde, met consente nochtans van deken ende eedt; ende die de witte laeckenen ongheloyt uitvoerden, zouden verbueren XX lb. gr.
  42. Item en zullen de «84» laeckenen, nochte «78», langher moghen wesen dan XXXII ellen, up de boete van VI grooten van elcken quartiere, hebbende haer voor- ende achterlysten.



43. Item, de halfve oock niet langher dan XVI ellen, up de boete als vooren, omme bydien te eviterene alle fraude van rekenen.
44. Item zal elck laeckene, raeu, gheven ter loyen zoo voorseyt es, II grooten, ende zullen de cnaepen van der hoogher loye ende raeuwe loyen ghehouden wesen alle drie maenden voor den dekin ende eedt van den loye rekeninghe te doene, deelende de prouffytten daer bevonden zynde, elck onder zynen deken ende eedt.
45. Item, de laeckenen, wolle-blaeu, raeu-blaeu ofte andere ghe-meeden, ende up gheverruwede laeckenen ter loy commende, in dien ghevalle dat die van den loye daerinne vynden eenighen ghaeten, quade plecken, ghetravilleert ofte gheschuert in tlaeckene een alf vierendeel groot binnen de lyste, zodat men daer duere een dumme steken zoude, ofte meer, zoude jeghens tzelve gat hanghen een overlout, daervooren den drapier betaalen zal, XII s. par., ende zal den drapier ghehouden zyn den coopman af te slaene een vierendeel laeckens.
46. Item zullen de laeckenen evenwel moghen ghesneden zyn up grouf, qualick gheweven, qualick ghevolt, qualic ghepersiert, of qualic ghemeeten, waerof den dekin ende eedt mach compensieren de wercklieden ende drapiers, naer de heesch van zaecke; te ghane alle de voors. boeten tot prouffyte van den aermen deser stede.
47. Item, de loyers zullen hebben van elck laken, alf ofte gheheel, II grooten, den cnape 1 grooten, den meter I grooten, enden den gieter V grooten.  
De voorn. poincten van kueren staende te meerderen, te minderen, ende oock te nieten te doene ter discretie van der wet, nu zynde, ende hier naermaels wesende, naer costume in ghe-lycke onderhouden.

— — —

Brugge, Stadsarchief, *Hallegeboden 1584 - 1596*,  
fol. 150 - 153.



## Renseignements complémentaires sur le marché monétaire à Bruges au XIV<sup>e</sup> et au XV<sup>e</sup> siècle\*

En 1968, nous avons publié, dans les Mémoires de l'Académie Royale Flamande des Sciences etc., Classe des Lettres, une étude sur le marché monétaire à Bruges vers 1400<sup>1</sup>. Cette étude se base en grande partie sur des données puisées dans les lettres des correspondants brugeois du marchand-banquier toscan, Francesco di Marco Datini da Prato (c. 1335-1410). Un dépouillement de cette correspondance nous a fourni une série de cours du change qui comprend à peu près 830 observations ou quatre mille cotes s'étendant sur une période de 25 ans environ<sup>2</sup>. Malheureusement, la série ne devient continue qu'en 1395 et s'arrête brusquement en 1410, année de la mort de Francesco di Marco. Où trouver des données comparables pour les quatre-vingt-dix

---

\* Les données de cette étude ont été recueillies au cours d'un séjour en Europe pendant l'année académique 1968-1969. Ce séjour a été rendu possible par l'aide généreuse de la *National Endowment for the Humanities*, une fondation du Gouvernement des Etats-Unis, que nous tenons à remercier ici.

1. Raymond de Roover, *The Bruges Money Market around 1400 with a Statistical Supplement* by Hyman Sardy dans *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren* (Bruxelles, 1968), n° 63, 180 p. avec tableaux statistiques et résumés flamand et français.

2. Sur les archives Datini, il faut consulter dorénavant Federigo Melis, *Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'archivio Datini di Prato)*, tome I, Sienne, 1962. Le second tome n'a pas encore paru.

années restantes du XV<sup>e</sup> siècle demeure un problème irrésolu.

En tout cas, notre étude prouve, au-delà de tout doute, l'existence à Bruges aux alentours de 1400 d'un marché monétaire parfaitement organisé où se négociaient couramment les lettres de change et où l'on cotait régulièrement le cours des changes sur au moins cinq places différentes (Barcelone, Gênes, Londres, Paris et Venise, parfois même Pise ou Florence, plus rarement Lucques). Ce marché était sujet à des oscillations qui obéissaient déjà à un rythme bien marqué et connu de variations saisonnières et subissaient l'influence d'autres facteurs comme les mutations monétaires ou les revirements de la conjoncture commerciale. En projetant les cours de l'écu de vingt-deux gros, monnaie de Flandre, à Bruges et à Barcelone sur un graphique, on constate que le cours de cet écu à Bruges se tenait presque toujours au-dessus du cours de ce même écu à Barcelone. Il résultait de ce décalage que le bailleur de fonds qui achetait des effets à Bruges ou à Barcelone faisait normalement un bénéfice sur les opérations de change et rechange entre les deux places. Cela prouve de façon concluante que l'intérêt se dissimulait dans le cours du change. Au moyen âge, à cause de l'attitude hostile de l'Eglise envers le prêt à intérêt, le marché monétaire, au lieu de se régler, sur la hausse ou la baisse du taux de l'escompte, se trouvait lié à celui des devises étrangères et était gouverné par les hauts et les bas du cours des changes étrangers. Sur cette question non plus, il n'y peut plus y avoir de doute, et elle peut être considérée comme définitivement résolue.

En poursuivant nos recherches dans les archives Datini, plutôt sur le marché monétaire à Paris et à Londres qu'à Bruges, mais peu importe, nous avons pu constater que tel n'est pas le cas de tous les problèmes, et que certains, considérés comme résolus, ne l'étaient pas et présentent même des complications que nous n'avions pas prévues ni même

soupçonnées. Nous profitons donc de l'hospitalité de la vénérable et érudite «Société d'Emulation de Bruges» pour présenter ici quelques renseignements complémentaires et parfois rectificatifs sur le marché monétaire à Bruges.

Et tout d'abord, nos nouvelles recherches révèlent que Bruges et Paris étaient deux places étroitement solidaires, de sorte qu'une expansion ou contraction du crédit sur l'une avait sa répercussion sur l'autre et y provoquait la même réaction. Londres aussi était une place soumise à l'influence de Bruges, mais à un moindre degré que Paris. La solidarité entre ces deux dernières places ne se limitait pas au marché monétaire, mais s'étendait à celui des marchandises, surtout des épices dont le prix montait ou descendait à l'unisson à Bruges et à Paris, phénomène relevé à foison dans les lettres se trouvant aux Archives Datini et provenant de cette dernière place. D'ailleurs, celle-ci dépendait de Bruges pour son approvisionnement en épices, quoique Montpellier et Aigues Mortes fussent aussi des ports par lesquels elles parvenaient en France.

La solidarité entre les marchés monétaires parisien et brugeois est signalée dans le manuel pour marchands, *La Pratica della mercatura*, de Giovanni di Bernardo da Uzzano qui mentionne aussi d'autres places qui avaient entre elles des rapports étroits, notamment Montpellier-Avignon, Barcelone-Valence, Florence-Pise et Venise-Bologne<sup>3</sup>. Les lettres des marchands-banquiers, correspondants de Francesco di Marco à Paris, confirment le même fait, mais avec plus de force<sup>4</sup>. Souvent elles vont jusqu'à donner le cours des changes en vigueur à Bruges quatre ou cinq jours auparavant outre ceux pratiqués à Paris le jour même ou la veille de

3. *La pratica della mercatura* dans Gianfrancesco Pagnini, *Della decima* (Lisbonne-Lucques, 1766), cap. 47, p. 154.

4. Par exemple, dans une lettre du 7 janvier 1396 (n.s.), Deo Ambrogi & C<sup>o</sup> de Paris écrivent à Gênes: «Ici le marché de l'argent s'est resserré à cause du resserrement à Bruges (*E ci si ristretto per lo restringere fatto a Brugia*). Archivio di Stato di Prato, Archivio Datini, n<sup>o</sup> 783, Carteggio di Genova, Lettere da Parigi.

l'expédition de la lettre <sup>5</sup>. Ce sont ces premiers cours que nous publions en appendice. Il y a parfois de très légères différences avec les cours déjà publiés, mais ces divergences sont si minimes que, loin de mettre en cause leur exactitude, elles la confirment. En effet, des écarts d'un quart de point ou d'un demi-point n'ont aucune importance vu l'inconstance générale des cours qui variaient parfois même pendant une même séance de la bourse, surtout lorsque le marché était agité. Cela se produit constamment aujourd'hui et il en était probablement ainsi au moyen âge.

Bruges, rappelons-le, donnait le certain à Barcelone et à Londres, mais l'incertain à Paris et à toutes les places italiennes dont Gênes et Venise étaient les principales <sup>6</sup>. Le change pour Paris et l'Italie était donc exprimé en un nombre variable de gros flamands par franc (alors une monnaie d'or) ou par ducat ou florin. Par contre, le change pour Barcelone se cotait en sous et en deniers, monnaie de cette ville, en prenant pour mesure fixe l'écu de vingt-deux gros, monnaie de Flandre, qui était à Bruges une monnaie de compte locale. De même, Bruges cotait Londres en esterlins anglais par écu de vingt-quatre gros, et non de vingt-deux comme pour Barcelone. Ce système, il paraît, était déjà en vigueur en 1370, sauf que le cours du change pour Londres se calculait parfois aussi en gros par noble anglais <sup>7</sup>. Le noble dont il s'agit n'était probablement pas une monnaie réelle, mais une monnaie de compte de quatre-vingts esterlins ou d'un tiers d'une livre d'esterlins. Au moyen de la règle de trois, il est facile de calculer qu'un cours de 70 gros par

---

5. Ainsi une lettre expédiée à Paris le 29 juin 1400 donne le cours des changes à Bruges le 23 du même mois et une lettre du 6 juillet, ceux courant à Bruges trois jours auparavant, le 3 juillet.

6. En Hollande, coter le certain se traduit par *vast in het binnenland* et coter l'incertain, par *vast in het buitenland*, ce qui est clair.

7. Léone Liagre-de Sturler, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales génoises (1320-1400)* dans *Institut historique belge de Rome, Etudes d'histoire économique et sociale*, tomes VII et VIII (Bruxelles, 1969), p. lxxviii et 438, n° 328.

noble correspond à 27 5/12 esterlins par écu de 24 gros. Cette façon de coter le change sur la base du noble anglais ou de la livre d'esterlins égale à trois nobles, se retrouve dans les lettres des Cely, exportateurs de laines anglaises vers la fin du XV<sup>e</sup> siècle, et était préférée par eux et d'autres marchands anglais qui fréquentaient l'étaple de Calais<sup>8</sup>. Elle finit par prévaloir au XVI<sup>e</sup> siècle, et cette coutume se perpétue jusqu'à nos jours, puisque Londres, encore maintenant, donne le certain à Bruxelles et cote le change sur la base de la livre sterling, sa propre monnaie, en un nombre variable de francs belges. Une hausse du change est donc favorable à l'Angleterre et défavorable à la Belgique, et le contraire s'applique à une baisse.

En ce qui concerne Paris, nos dernières recherches ont mis à nu des complications même plus sérieuses que deux façons différentes de coter le même cours. Contrairement à ce que nous supposions, la correspondance qui se trouve aux Archives Datini à Prato, révèle que Paris, au lieu de donner le certain à Bruges et à d'autres places, cotait tous les changes en pour-cent (*meglio, pari* ou *peggio*) par rapport à un pair préétabli et artificiel<sup>9</sup>. Pour Bruges, le cours était coté franc pour franc avec gain (*meglio*) ou perte (*peggio*), mais généralement avec gain. A Paris, ce franc était une pièce d'or réelle, mais à Bruges, le franc en question était apparemment une monnaie de compte de 33 gros<sup>10</sup>. D'habitude, le cours était *meglio*, ce qui veut dire qu'on re-

8. *The Cely Papers*, éd. par Henry Elliot Malden dans *Royal Historical Society, Camden Third Series*, tome I (Londres, 1900), p. 18 et 159.

9. Giovanni da Uzzano, *Pratica*, cap. 35, p. 140. Exemples dans Liagre-de Sturler, *Relations*, p. 723-724, n° 546 et p. 791, n° 595. Dans ce dernier cas, le cours est 7/8 % *peggio*. Autre exemple dans Raymond de Roover, *Le marché monétaire au Moyen Age et au début des temps modernes, Problèmes et méthodes* dans *Revue historique*, tome 244 (1970), p. 6 et 18.

10. Et non 32 gros comme nous l'affirmons à tort dans une communication faite à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres sur *Le marché monétaire à Paris du règne de Philippe le Bel au début du XV<sup>e</sup> siècle* dans *Comptes rendus*, 1968, p. 556.

cevait à Bruges au-delà de 33 gros pour un franc déboursé à Paris ou, ce qui revient au même, plus de cent francs en échange de cent francs donnés à Paris.

La valeur de 33 gros donnée au franc, monnaie de compte, est probablement correcte, car on la retrouve dans plusieurs manuels à l'usage des marchands <sup>11</sup>. On la rencontre aussi dans le texte d'une lettre de change du 17 janvier 1411 tirée par Peter Karbow, un marchand hanséatique, résidant à Venise, sur Hildebrand Veckinchusen, un autre marchand hanséatique, établi à Bruges, en faveur d'Arnold Poltius, un marchand allemand de Bruges, pour la valeur reçue à Venise de Hans Remen, marchand d'Augsbourg. La lettre d'avis relative à cette traite mentionne que 1.263 francs et 5 gros sont l'équivalent de £ 173 s. 13 d. 8 de gros, ce qui fait exactement le compte à raison de 33 gros par franc <sup>12</sup>.

---

11. G. da Uzzano, *Pratica*, cap. 46, p. 149: «Bruggia si fanno i pagamenti per lettera d'ogni parte a franchi di grossi 33 (il franco). Il manuale di mercatura di Saminiato de' Ricci, éd. par Antonia Borlandi (Gênes, 1963), p. 109 et 132: «vale il francho della nuova moneta grossi 33». La nuova moneta est celle de la réforme monétaire de janvier 1390. Le franc de 33 gros est donc une monnaie de compte créée seulement en 1390. Le manuel de Saminiato de' Ricci fut complété en 1416 par Antonio di Messer Francesco Salutati, directeur général de la Banque des Médicis à partir de 1435. Cf. Biblioteca Nazionale di Firenze, Cod. Pal. n° 601, fol. 71r: «che 33 (grossi) s'intendono un francho».

12. Wilhelm Stieda, *Hansisch-Venetianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert*, (Rostock, 1894), p. 125, n° 3. Arnold Poltius, le bénéficiaire de la lettre de change, était Allemand d'origine, sinon de naissance, mais il était *poorter* ou bourgeois de Bruges et devint même *raadsbeer* ou conseiller communal et puis échevin. Hildebrand Veckinchusen était un marchand hanséatique, un des rares qui résidait à Bruges avec sa famille. Comme il finit par faire de mauvaises affaires, probablement en ayant recours trop souvent aux changes pour financer ses opérations, il fut arrêté pour dettes et passa de longs mois en prison au Steen. Sa famille rentra à Lübeck et, une fois relâché, il y retourna également, un homme brisé et ruiné, qui mourut peu après. Wilhelm Stieda a publié une partie de la correspondance de Veckinchusen, mais on conserve aussi ses livres de comptes dont un professeur russe, M. Michael Lesnikov, a entrepris la publication. Stieda publie d'autres lettres de change émises à Venise et tirées par Peter Karbow sur Hildebrand Veckinchusen à Bruges (*Ibid.*, p. 136 et 138-139, n° 15, 17 et 18). Le n° 15 est en faveur de la firme Giovanni Orlandini e Piero Benizi & C° pour la valeur reçue à Venise d'Alvise Davanzati (*de Wanzati*).

Cette difficulté étant écartée, passons à une autre. Bruges cotait l'incertain dans ses relations avec Venise qui lui rendait d'habitude le certain ou, en l'occurrence, le ducat, une monnaie d'or de 24 gros de Venise, mais il y a des exceptions à cette règle<sup>13</sup>. Parfois, Venise cotait l'incertain, et le change avec la Flandre s'exprimait en gros de Venise par franc de 33 gros, payable ou recevable à Bruges<sup>14</sup>. A titre d'exemple, citons une lettre de la firme Manetto Davanzati & Co. de Venise, du 10 août 1398, qui mentionne les cours faits la veille au Rialto et donne: «Bruggia grossi 21  $\frac{3}{4}$ , Parigi 21  $\frac{7}{8}$  per franco»<sup>15</sup>. D'après ces chiffres, le franc français faisait légèrement prime sur le franc de 33 gros, monnaie de Flandre. De fait, suivant les cours agités à Paris, le franc payable ou recevable à Bruges se cotait environ 2 pour cent *meglio*, ce qui correspond. En appliquant la règle conjointe, nous arrivons au résultat qu'un cours de 21  $\frac{3}{4}$  gros de Venise par franc équivaut à un cours de 36  $\frac{5}{12}$  gros de Flandre par ducat. Vers cette époque (juillet-août 1398), le ducat vénitien se cotait à Bruges aux alentours de 35 gros de Flandre. Comme les cours du change comprenaient l'intérêt, le ducat vénitien valait toujours ou presque toujours davantage à Venise même qu'à Bruges, de sorte qu'une cote de 36  $\frac{5}{12}$  gros par ducat est non seulement plausible, mais probablement exacte. La différence entre 35 gros (le cours du ducat à Bruges) et 36  $\frac{5}{12}$  gros (le cours du ducat à Venise) donne lieu à un bénéfice, comprenant l'intérêt, de près de 12 pour cent par an, ce qui est tout à fait normal au moyen âge.

---

13. Malgré l'identité du nom, il faut se garder de confondre la livre de gros, monnaie de Venise (en italien *lira di grossi*) avec la livre de gros (*pond grooten Vlaamsch*), monnaie de Flandre. La première correspondait à 10 ducats et, vers 1450, valait plus du double de la seconde, puisque le ducat de 24 gros vénitiens était l'équivalent de 50 gros de Flandre. Signalons aussi que le gros flamand se subdivisait en 24 mites ou en 3 esterlins, monnaie de Flandre.

14. Voyez la traite émise par Peter Karbow, citée ci-dessus.

15. Texte aimablement communiqué par notre honoré confrère, le Professeur Federico Melis.



Certains économistes nous reprocheront peut-être d'accorder trop d'attention à la façon de coter les changes et de nous occuper de minuties sans importance ni intérêt. Nous ne sommes certes pas de cet avis. L'historien-économiste s'occupe de réalités et non de théories ou seulement de celles-ci pour autant qu'elles s'appliquent à des cas concrets. Savoir comment les changes étaient cotés, est peut-être élémentaire, mais c'est aussi fondamental. Il est indispensable d'être précis sur ce point. Si on ne l'est pas et si on se trompe dès la ligne de départ, on court le grand risque de s'égarer pour de bon et d'arriver à des conclusions dépourvues de toute validité. En d'autres termes, une erreur initiale de ce genre, est de nature à rendre caduque toute analyse qui suit. A propos du marché monétaire de Bruges, un historien-économiste distingué est déjà tombé dans ce piège et, partant de la malencontreuse supposition que l'écu de 22 gros est une monnaie étrangère, il en déduit que la hausse du change pour Barcelone dénote une dépréciation de la monnaie flamande, alors que c'est exactement l'inverse qui est vrai. *Errare humanum est* <sup>16</sup>.

Nous avons formulé la règle que tout resserrement (*strettezza*) du marché monétaire était apte à provoquer une hausse du change sur la place qui cotait le certain et une baisse sur celle qui cotait l'incertain. Une détente (*larghezza*) avait l'effet contraire. Voyons, si cette règle se vérifie. Le 25 avril 1402, la firme Giovanni Orlandini & Co. écrit de Paris à ses correspondants à Barcelone que le marché monétaire à Bruges s'est brusquement desserré ou élargi en-

---

16. Herman van der Wee, *L'échec de la réforme monétaire de 1407 en Flandre, vu par les marchands italiens de Bruges* dans *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III (Milan, 1962), p. 587. Le change à Bruges pour Barcelone n'est jamais monté en décembre 1407 à 117 gros, monnaie de Flandre, mais bien à 117 deniers ou à 9 sous 9 deniers, monnaie de Barcelone, ce qui est tout autre chose. Voyez R. de Roover, *Bruges Money Market, ouvr. cité*, p. 130-131. Pour une interprétation différente de la réforme monétaire de 1407, voyez *ibid.*, p. 67-72.



tre le 20 et le 21 du même mois <sup>17</sup>. En effet, que montrent les cours (Tableau 1) ? Conformément à la règle formulée ci-dessus, les cours pour Paris, Gênes et Venise, places auxquelles Bruges donne l'incertain, se sont redressés, ce qui favorise les emprunteurs ou les vendeurs de devises, tandis que le change de Barcelone a subi une baisse, ce qui a le même effet. Il n'y a que le cours pour Londres qui soit allé à l'encontre de la tendance générale en haussant tant soit peu au lieu de baisser.

Tableau 1  
Cours des changes à Bruges le 20 et le 21 avril 1402

Place	20 avril	21 avril	Hausse ou baisse
Barcelone	s. 10 d. 4	s. 10 d. 3½	Baisse
Gênes	33 2/3 gr.	33 5/6 gros	Hausse
Londres	24 1/3 est.	24½ est.	Hausse
Paris	35 gros	35 1/12 gr.	Hausse
Venise	36½ gr.	36 2/3 gr.	Hausse

Référence: Archives Datini, Prato, n° 904, lettre de Giovanni Orlandini & C° du 25 avril 1402.

Une contraction du marché monétaire, quelle qu'en soit la cause, a évidemment sur le cours des changes l'effet tout opposé d'une expansion. Voyons, par exemple, comment les changes à Bruges réagissent dans cette éventualité. A la date du 24 novembre 1395, la firme Salvestro Mannini & C° à Paris écrit à Gênes pour aviser que le marché monétaire à Bruges s'est fortement rétréci en ces derniers jours (*vi s'è ristretto forte*) <sup>18</sup>. De fait, entre le 19 novembre et le 24, les cours du change pour Barcelone et Londres ont augmenté, tandis que les cours pour Paris et toutes les places italiennes ont baissé dans l'intervalle (Tableau 2), ce qui est tout à fait conforme à la règle que nous venons de formuler. Notons en passant que le cours du franc français baisse moins que les cours italiens, c'est que l'usage pour Paris

17. Archives Datini à Prato, n° 904, Carteggio di Barcellona, lettre de Giovanni Orlandini à Paris, le 25 avril 1402.

18. Archives Datini, n° 783, carteggio di Genova, lettre de Salvestro Mannini & C° à Paris en date du 1<sup>r</sup> décembre 1395.

est seulement d'un mois au lieu de deux et que l'échéance est donc plus proche: autre preuve, s'il en fallait, de la présence de l'intérêt qui était glissé subrepticement dans le cours du change.

Quand les cours du change comme à Paris sont cotés en pour cent du pair, *meglio* ou *peggio*, la règle formulée ci-dessus ne s'applique pas. Tout resserrement du marché augmente alors la déviation du pair quand le cours est *meglio* et la réduit quand le cours est *peggio*. Une détente produit naturellement l'effet contraire. Lorsque Paris cote, par exemple, «Bruges à 5 pour cent *meglio*», cela signifie qu'on reçoit à Bruges 105 francs de 33 gros pour 100 francs déboursés à Paris. Le franc français fait alors prime sur le franc de 33 gros, monnaie de Flandre. *Peggio*, par contre, veut dire que la devise étrangère vaut davantage que la monnaie locale, et qu'on reçoit sur une autre place moins que la parité d'un pour un ou de cent pour cent, ce qui revient au même.

Tableau 2  
Cours des changes à Bruges en novembre 1395

Place	19 novembre	24 novembre	Hausse ou baisse
Barcelone	s. 10 d. 1	s. 10 d. 3	Hausse
Gênes	33 3/4 gros	33 1/3 gros	Baisse
Londres	26½ est.	26 5/6 est.	Hausse
Paris	32 5/6 gros	32 2/3 gros	Baisse
Pise	33 1/4 gros	32 5/6 gros	Baisse
Venise	33 3/4 gros	33 1/4 gros	Baisse

Référence: Archives Datini, Prato, n° 783: lettres de Salvestro Manini & C° de Paris à Gênes en date du 22 novembre et du 1<sup>r</sup> décembre 1395.

En prenant Paris pour exemple, vérifions si les changes se comportent conformément à ces règles. En juin 1397, le marché monétaire s'y resserre à cause de la foire de Lendit qui se tenait vers cette époque de l'année<sup>19</sup>. Or,

19. Archives Datini, n° 783, carteggio di Genova, lettres de Deo Ambrogio & C° à Paris en date du 1<sup>r</sup> juin et du 9 juin 1397.

que constatons-nous d'après le Tableau 3 ? Tous les changes *meglio* s'écartent davantage du pair, pendant que le seul change *peggio* (Venise) s'en rapproche. Ce mouvement coïncide naturellement avec un accroissement du taux de l'intérêt, puisqu'emprunter devient alors plus coûteux et acheter des devises plus avantageux. En remettant de Paris à Venise, on ne perd plus que sept au lieu de neuf pour cent sur le change et en remettant à Bruges, au lieu de recevoir tout juste le pair, on reçoit 1 1/4 pour cent en plus; l'acheteur gagne donc au détriment du vendeur de devises étrangères. Les chiffres sont probants et s'accordent avec la logique.

En faisant des études sur le marché monétaire, il est indispensable de se servir des manuels à l'usage des marchands imprimés ou encore inédits. Malheureusement on ne peut pas toujours s'y fier, car sauf celui de Francesco Balducci Pegolotti, édité avec grand soin par Allan Evans, ces manuels le plus souvent abondent en erreurs de transcription, surtout dans les chiffres et les abréviations pour les monnaies, les poids et les mesures, ce qui est particulièrement troublant dans des ouvrages de ce genre. Il est difficile de déceler ces erreurs sans collationner l'un manuel avec l'autre ou en contrôler les données, si possible,

Tableau 3  
Cours des changes à Paris en juin 1397

Place	1 <sup>r</sup> juin	9 juin	Plus ou moins
<i>Meglio</i>			
Avignon	¾ %	1¼ %	Plus
Bruges	pari	1¼ %	Plus
Gênes	¾ %	2 %	Plus
Montpellier	pari	¾ %	Plus
<i>Peggio</i>			
Venise	9 %	7 %	Moins

Référence: Archives Datini à Prato, n° 783: lettres de Deo Ambrogi & C° de Paris à Gênes en date du 1<sup>r</sup> et du 9 juin 1397.

avec d'autres sources <sup>20</sup>. En appendice, nous publions le texte des us et coutumes de la place de Bruges, tel que le donne un manuel encore inédit qui se trouve à la Bibliothèque Nationale de Florence. D'après ce manuel, l'argent était habituellement cher et rare en mai et juin à cause de la foire de Bruges qui se tenait au printemps et en décembre jusqu'à mi-janvier <sup>21</sup>. Cela correspond plus ou moins à la réalité, mais le marché était surtout tendu en automne, surtout quand la conjoncture était favorable, et que les marchands étaient disposés à emprunter — en vendant des lettres de change — pour financer leurs entreprises d'exportation.

Le manuscrit en question donne aussi le tarif du courtage. Pour Florence, Gênes et Venise, le barrème était d'un gros et demi par cent écus à charge tant du vendeur que de l'acheteur. L'écu en question est, sans doute, celui de vingt-quatre gros. Le courtage, dans ce cas, serait donc au total de trois gros par dix livres de gros ou de 1 1/4 pour mille <sup>22</sup>. Pour Avignon, Montpellier et Paris, le taux s'élevait à deux gros par cent écus à payer par chacune des parties contractantes, ce qui revient à 1 2/3 pour mille. Le même tarif s'applique aux changes sur Barcelone et Valence, mais il s'agit probablement d'écus de vingt-deux gros et non de vingt-quatre, de sorte que le taux exprimé en pour-cent est légèrement plus élevé ou approximativement 1,8 pour mille. Les lettres de change sur Londres payaient beaucoup plus comme courtage - nous ne savons

---

20. Malheureusement, les éditeurs de manuels se bornent à en publier le texte tel quel sans rectifier les erreurs ou faire appel à la métrologie pour essayer de les corriger. Leur travail n'est donc pas fort utile à l'historien qui se trouve placé devant des versions contradictoires sans qu'on lui indique laquelle est correcte et laquelle est fautive.

21. Biblioteca Nazionale di Firenze, Cod. Palatino, n° 601, f° 71<sup>r</sup> et 71<sup>v</sup>.

22. G. da Uzzano, *Pratica*, cap. 45, p. 147, donne 1 1/4 gros par cent écus. Nous ne savons pas lequel des deux chiffres est exact ou si le tarif a été augmenté.

pas pour quelle raison. En tout cas, le tarif était de quatre gros par cent écus ou de huit gros en tout, si l'on considère que le courtage était dû par chacune des parties; cela fait 3 1/3 pour mille. En général, les frais de courtage n'étaient certainement pas excessifs.

Déjà en 1948, dans un ouvrage sur la banque et le crédit à Bruges, nous avons signalé que les correspondants de Francesco de Marco en Flandre, utilisaient leurs avoirs à Barcelone pour régler leurs dettes en Italie<sup>23</sup>. La même chose vaut d'ailleurs plus tard pour la filiale à Bruges de la Banque des Médicis qui, elle aussi, emploie les fonds qu'elle accumule en Catalogne pour solder des débits outre-monts<sup>24</sup>. Enfin, dans une autre étude parue il y a une dizaine d'années, en examinant l'itinéraire et la cargaison des galées florentines, nous avons constaté que celles-ci allaient à L'Ecluse ou en Zélande principalement pour y décharger des marchandises venant de l'Italie ou de l'Espagne, mais que, le fret de retour faisant défaut, elles se rendaient à Southampton pour décharger le reste et prendre un plein chargement de laines anglaises<sup>25</sup>. D'ailleurs, les carraques génoises qui apportaient en Flandre de l'alun ou d'autres marchandises, éprouvaient la même difficulté et étaient souvent obligées de retourner à vide faute d'y trouver de quoi remplir leurs cales<sup>26</sup>. Partant de ces constatations, nous avons émis l'hypothèse que la balance commer-

---

23. *Money, Banking, and Credit in Mediaeval Bruges* (Cambridge: The Mediaeval Academy of America, 1948), p. 65.

24. R. de Roover, *The Medici Bank, Its Organization, Management, Operations and Decline* (New York University Press, 1948), p. 73, 74, 76, Idem, *The Rise and Decline of the Medici Bank, 1397-1494* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1933), p. 123, 150, 161, 327, 352-353.

25. Id., *La balance commerciale entre les Pays-Bas et l'Italie au quinzième siècle* dans *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 37 (1959), 374-386.

26. Cesare Ciano, *La «Pratica di mercatura» datiniana (secolo XIV)*, Milan, 1964, p. 73. Cf. Jacques Heers, *Gênes au XV<sup>e</sup> siècle, activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 346, 457 et 459.

ciale de la Flandre était déficitaire avec l'Italie, mais en excédent avec la Catalogne. D'autre part, les Florentins, à cause des achats de laine qu'ils faisaient en Aragon, avaient souvent des comptes à régler à Barcelone sans y avoir des contre-parties autres que les avoirs de leurs filiales à Bruges.

Cette hypothèse s'est désormais muée en certitude, puisqu'elle se trouve maintenant confirmée par une documentation puisée à des sources disparates, mais concordantes <sup>27</sup>. Encore au XV<sup>e</sup> siècle, la draperie flamande avait conservé en Catalogne un débouché important, parce que la clientèle locale en préférait les produits aux tissus anglais ou florentins et favorisait surtout les saies de Wervicq et les draps de Courtrai et de Malines, ainsi que, dans une moindre mesure, ceux de Lierre et d'Herenthals (*panni rintalzi* en italien) <sup>28</sup>. Les Catalans qui fréquentaient Bruges, y venaient surtout pour acheter plutôt que pour vendre. Aussi ce trafic était-il vu d'assez mauvais œil par les autorités catalanes qui rendaient l'importation des tissus de luxe, draps flamands et soies d'Italie, responsable de la crise économique qui éclata avec virulence en 1460. Cette question devint même un enjeu dans les luttes politiques qui suivirent en 1462, et qui mirent les classes populaires aux prises avec les rentiers alliés aux drapiers, importateurs de tissus flamands <sup>29</sup>. On finit par imposer des mesures protectionnistes dans l'espoir de résorber ainsi le chômage et de redresser la balance commerciale défavorable pour la Catalogne.

27. En dehors des articles et des livres cités dans les notes précédentes, il faut consulter Mario del Treppo, *Assicurazioni e commercio a Barcellona nel 1428-1429* dans *Rivista storica italiana*, LXIX, 1957, 508-541, et LXX, 1958, 44-81, spécialement p. 49: «Il traffico con le Fiandre e l'Inghilterra pesa in maniera assai gravosa sulla bilancia commerciale della Corona d'Aragona e in modo particolare di Barcellona».

28. Claude Carrère, *Barcelone, centre économique, 1380-1462*, Paris, 1967, p. 579-580. Cela est confirmé par les livres de comptes de la filiale que Francesco Datini avait à Barcelone.

29. *Ibid.*, p. 750-757.

C'était adopter un remède pire que le mal. L'interventionnisme des autorités catalanes, loin de soulager la crise, eut comme résultat de l'aggraver en rompant l'équilibre délicat des règlements internationaux, en dérangeant l'engrenage du grand commerce et en provoquant, par répercussion, une crise des débouchés dans la draperie flamande, à Courtrai notamment. En effet, c'est grâce aux crédits dont les Italiens disposaient à Barcelone qu'ils pouvaient si facilement financer leurs achats de laines en Aragon et en Navarre. Couper ces crédits, en réduisant les importations de tissus flamands, ne pouvait qu'affecter défavorablement d'autres commerces comme celui des laines, généraliser la crise et retarder la reprise des affaires. Ainsi la politique à courte vue de la municipalité de Barcelone contribua à prolonger le marasme économique qui marque la seconde moitié du XV<sup>e</sup> siècle, et dont la chute de la Banque des Médicis en particulier et le déclin de la banque florentine en général sont des manifestations significatives.

Les Catalans se rendaient aussi en Angleterre principalement pour se fournir en étoffes, car la laine ne les intéressait guère. Leur commerce dans ce pays, toutefois, n'avait ni l'ampleur ni la régularité de celui qu'ils avaient avec la Flandre. A Londres et à Southampton, il y avait bien un va-et-vient de marchands catalans, mais non, comme à Bruges, une colonie nombreuse, établie à demeure <sup>30</sup>.

Suivant la documentation que nous fournissent les Archives Datini à Prato, il n'était pas rare pour les marchands-banquiers italiens à Florence ou à Venise de tirer des lettres de change sur Barcelone avec ordre d'en débiter le montant à leurs correspondants à Bruges. Nous en avons publié un spécimen dans le mémoire mentionné plus haut <sup>31</sup>. En voici un autre exemple:

---

30. W.B. Watson, *Catalans in the Markets of Northern Europe during the Fifteenth Century* dans *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelone, 1967, II, p. 785-813.

31. R. de Roover, *Bruges Money Market*, p. 45.



† *Al nome di Dio, di 26 di marzo 1400.*

*Paghate a usanze per questa prima a Antonio d'Alessandro e Compagni lb. dugientotrentacinque s. quindici barzalonesi, lequali lb. CCXXXV s. XV barzalonesi, sono per fiorini CCC abbiamo auto questo di da Filippo di Piero Rinieri a s. XV d. VIII III/V (barzalonesi) per fiorino. Ponete a conto de' nostri di Bruggia. Guardivi Iddio.*

*Giovanni Horlandini e Compagni  
in Firenze. Saluti.*

D'une autre main:

*Paghate chome vi si dicie.*

De la main du tiré:

*Acietata a di 10 di aprile 1400.*

Au verso:

*Franciescho da Prato e Compagni  
in Barzalona*

*Prima*



(Marque marchande de la  
firme Orlandini)

Comme ce texte l'indique, la lettre de change ci-dessus fut émise à Florence par la firme Giovanni Orlandini & C<sup>o</sup> pour la valeur reçue de Filippo di Piero Rinieri et tirée sur la firme Francesco di Marco da Prato à Barcelone avec ordre d'en payer le montant à Antonio d'Alessandro & C<sup>o</sup> et de le débiter à la filiale brugeoise du tireur que nous savons être la firme Giovanni Orlandini e Piero Benizi & C<sup>o</sup> à Bruges <sup>32</sup>. La valeur nominale de la traite était de 300 florins correspondant à £ 235 s. 15, monnaie de Barce-

32. Archivio Datini, n° 1146, *Cambiali*. Une reproduction photographique de cette lettre de change, recto et verso, se trouve dans Enrico Bensa, *Francesco di Marco da Prato, Notizie e documenti sulla mercatura italiana del secolo XIV*, Milan, 1928, face à la page 320.



lone, au cours de s. 15 d. 8 3/5 par florin. Le 10 avril 1400, date de l'acceptation, ce montant de 235 livres et 15 sous fut dûment porté au débit de la firme Orlandini et Benizi à Bruges et au crédit du bénéficiaire, Antonio d'Alessandro & C° dans les livres du tiré<sup>33</sup>. Il n'y a donc aucun doute: nous nous trouvons bien ici en présence d'un change triangulaire embrassant trois places différentes, Florence, Barcelone et Bruges. Néanmoins, on a prétendu que des opérations de ce genre étaient inconnues avant le XVI<sup>e</sup> siècle. Il nous semble que les textes cités ci-dessus tranchent la question en nous donnant la preuve concluante du contraire<sup>34</sup>.

Dans le même ordre d'idées, le Professeur Jacob van Klaveren, tout en exprimant son appréciation pour notre livre *L'évolution de la lettre de change*, met en doute l'existence d'un marché de changes de caractère impersonnel avant la pratique généralisée de l'endossement vers 1640. Il prétend, en outre, qu'il fallait bien cacher l'intérêt dans le prix du change, tant qu'il n'y avait pas de vrais «cours»<sup>35</sup>. Cela ne

33. Archivio Datini, n° 803, Libro grande E di Barcellona, f° 90<sup>r</sup>: 1400 Giovanni Horlandini e Piere Benizi di Brugia deono dare... E deono dare a di 10 Aprile lb. dugentotrentacinque sol. quindici sono per fior. 300 ci trassono in llozo di Firenze in Antonio d'Alessandro e Compagni per altri da Filippo di Piero in questa a c. 93 debino avere Antonio . . . . . £ 235 s. 15. La contre-partie de ce poste se trouve au f° 93 au crédit d'Antonio d'Alessandro et C°, le bénéficiaire de la lettre de change.

34. Compte rendu du livre de Jacob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert*. Stuttgart, 1960, dans *Hansische Geschichtsblätter*, tome LXXIX, 1961, p. 214. Nous ne sommes pas sûr, toutefois, que l'auteur de ce compte rendu entend par *Dreiecksgeschäfte* ou opérations triangulaires la même chose que nous. Pour nous, cela signifie une opération de change comprenant trois places, en l'occurrence, Florence, Barcelone et Bruges. Une opération de change normale ne comprend que deux places, mais elle repose sur la participation de quatre personnes et l'exécution de deux paiements: une avance de fonds au lieu d'émission de la traite et un remboursement au lieu de paiement. En d'autres mots, ainsi comprise, une opération de change est un *Vierecksgeschäft*. Nous engageons les critiques à mieux lire nos travaux où ces choses sont expliquées.

35. *Ouvr. cité* ci-dessus, note 34, p. 234-235: «Erst jetzt (en 1640)

s'accorde pas avec nos constatations, puisque les lettres des marchands-banquiers à Bruges vers 1400 et même avant attestent qu'il y existait bel et bien un marché des changes, précisément de caractère impersonnel, dans lequel les cours variaient suivant les changements de l'offre et de la demande et montaient ou descendaient d'après la pénurie ou la pléthore de l'argent disponible pour des placements à court terme. Nous ne voyons pas non plus ce qui empêcherait les banquiers, après comme au temps des foires de Champagne, de dissimuler l'intérêt dans le prix ou le cours du change. Cela se faisait au XVII<sup>e</sup> siècle aux foires dites de Besançon comme au XII<sup>e</sup> aux foires de Champagne. Ensuite, la distinction entre cours et prix que Monsieur van Klaveren veut établir, n'a aucune validité, puisque le cours du change est un prix, le prix d'une devise étrangère. A notre avis, il n'y a donc aucune différence sauf que le mot «cours» présuppose peut-être l'existence d'un marché organisé où s'exerce la libre concurrence. Quant à cette question de l'intérêt qui était enseveli dans le cours du change, elle a donné lieu à une polémique entre théologiens et entre juristes qui, commencée au XIII<sup>e</sup> siècle, n'était pas encore éteinte au XVIII<sup>e</sup>. Si l'intérêt ou l'usure n'avait pas été en jeu, cette dispute interminable au sujet des changes licites et illicites n'aurait eu aucun sens, et les moralistes n'auraient eu aucune raison pour s'occuper de la question avec tant d'ardeur <sup>36</sup>.

---

konnte ein unpersönlicher Marktverkehr mit dem Ergebnis einer entsprechend unpersönlichen Ermittlung des Wechselkurses entstehen. .... Es ist klar, dass der Wucherzinssatz sich nur in dieser Weise bergen liess, weil es keine echte Wechselkursnotierung gab».

36. Sur les débuts de cette querelle, voyez notre article, *Les doctrines économiques des scolastiques à propos du traité sur l'usure d'Alexandre Lombard*, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, LIX, 1964, p. 854-866. Pour la suite, voyez notre livre *L'évolution de la lettre de change*, Paris, 1953, p. 170-216 (bibliographie) et l'ouvrage vieilli, mais toujours fondamental, de Wilhelm Endemann, *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, Berlin, 1874-1883, 2 tomes, I, p. 73-340 et 421-471.

Tableau 4

Cours des changes à Bruges en date du 8 janvier 1399 (n.s.)  
d'après les avis envoyés à Barcelone par différents  
correspondants de la maison Datini

Place	Nom du correspondant			
	Alberto e Bernardo degli Alberti	Diamante e Altobianco degli Alberti	Luigi e Salvestro Mannini	Giovanni Orlandini e Piero Benizi
Barcelone	10 sous barc.	10 sous barc.	10 s. ½ d. à 1 d.	10 s. à 10 s. ½ d.
Gênes	34 gros	33 11/12 gr.	34 gros	33 11/12 gr.
Londres	—	26 est.	26 est.	26 est.
Paris	34 1/12 gr.	34 1/8 gr.	34 1/6 gr.	34 1/8 gr.
Venise	36 gros	35 11/12 gr.	36 gros	35 11/12 gr.

Référence: Archivio di Stato di Prato, Archives Datini, n° 853, Carteggio di Barcellona.

La meilleure preuve de l'existence à Bruges d'un marché à caractère impersonnel est peut-être donnée par le Tableau 4 qui nous montre que les boursiers acceptaient les cours que leur imposait la situation momentanée de la conjoncture. Pour autant qu'il y ait des différences d'une firme à l'autre, elles sont minimales au point d'être négligeables et proviennent vraisemblablement d'écarts entre les cours d'ouverture et de clôture de la bourse ou de divergences entre courtiers en faisant rapport à leurs clients sur l'état du marché. Aujourd'hui, les cours de la bourse sont publiés dans les journaux, mais au moyen âge, en l'absence de quotidiens, ce service était assuré par les courtiers qui distribuaient des bulletins (en italien *listini*) parmi leurs clients pour les renseigner ainsi sur les cours en vigueur sur la place. Il se trouve un certain nombre de ces *listini* dans les archives Datini. A partir du XVI<sup>e</sup> siècle, on emploie même des billets imprimés (avec des blancs pour les cours, à remplir à la plume); on en rencontre par centaines dans les liasses de l'*Insolvente Boedelkamer* (Chambre des

faillites) à Anvers. Aux foires de Lyon, les cours officiels étaient fixés par une commission de banquiers qui prenaient, sans doute, le pouls du marché avant d'arriver à une décision. Cette institution, toutefois, était inconnue à Bruges, et la détermination des cours y était laissée entre les mains des courtiers qui étaient guidés par les estimations de leurs clients, les avis reçus d'autres places et les changements de la conjoncture sur la place même.

M. Jacob van Klaveren nous reproche aussi de considérer la lettre de change comme un instrument de crédit<sup>37</sup>. Précisément: nous rejetons catégoriquement la théorie de Levin Goldschmidt (1829-1897) suivant laquelle la lettre de change serait essentiellement un instrument de transfert<sup>38</sup>. A cause de la lenteur des communications, même une traite payable à vue était un instrument de crédit, puisqu'il fallait bien l'envoyer du lieu d'émission au lieu de paiement, et cela prenait du temps. D'ailleurs, la plupart des lettres de change étaient payables à usance. Entre Bruges et l'Italie, par exemple, l'usance était de deux mois. Le marchand-banquier de Bruges qui achetait une lettre de change payable à Venise, accordait donc nécessairement un répit de deux mois au vendeur: il n'y a pas à sortir de là. A quoi bon discuter plus à fond une chose qui est tellement évidente ?

Répétons que la lettre de change était à la fois un instrument de transfert et un instrument de crédit. On pouvait

---

37. J. van Klaveren, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 237: «Er [R.d.R.] betrachtet den Wechsel deshalb weiterhin als Kreditinstrument, obwohl die Kreditgewährung beim Aussenhandelswechsel nur eine unbeabsichtigte Folge des Wechselverkehrs ist. Was die Finanzwechsel anbetrifft, hat er natürlich recht».

38. *Universalgeschichte des Handelsrecht*, Stuttgart, 1891, p. 03-408. Goldschmidt critique sévèrement W. Endemann et R. Ehrenberg, mais ses arguments furent réfutés par Adolf Schaube qui prit leur défense. Pour une récente discussion de cette controverse, il faut consulter Raymond de Roover, *The Cambium Maritimum contract According to the Genoese Notarial Records of the Twelfth and Thirteenth Centuries* dans *Explorations in Economic History*, tome VII, 1969-1970, p. 18-22 et 30-31.

donc s'en servir, soit dans le but principal de transférer des fonds de place à place, comme dans le cas des della Faille, illustré par M. Wilfried Brulez, soit afin d'accorder du crédit et de placer lucrativement des fonds disponibles comme dans le cas des banquiers qui ne cherchaient qu'à faire fructifier leur argent en le laissant courir sur les changes. Il y avait même moyen de combiner les deux opérations. Tout dépendait des circonstances et de l'intention des parties contractantes, dans chaque cas particulier, et il est impossible de formuler une règle générale <sup>39</sup>.

Enfin, M. van Klaveren nous fait grief de voir dans l'*instrumentum ex causa cambii* un antécédent de la lettre de change <sup>40</sup>. Nous regrettons beaucoup de le contredire, mais le souci de la vérité nous oblige à maintenir intégralement notre point de vue. Entre les deux instruments, les différences étaient plus apparentes que réelles, puisqu'ils servaient tous deux à exécuter un contrat de change qui consiste à avancer des fonds dans un lieu afin d'être remboursé dans un autre et, le plus souvent, en une autre monnaie. Seulement, l'*instrumentum* était un acte rédigé sous forme de promesse, tandis que la lettre de change ou la *lettera di pagamento* était une simple missive qui donnait à un tiers l'ordre de payer. D'ailleurs, après acceptation par le tiré, elle se transformait, elle aussi, en une promesse de paiement.

---

39. Wilfried Brulez, *De Firma della Faille en de internationale Handel van Vlaamse Firma's in de 16<sup>e</sup> eeuw* dans *Verhandelingen van de K. Vl. Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, n° 35, Bruxelles 1959, p. 394-396. Au fond, il n'existe aucun désaccord entre M. Brulez et nous; nous admettons volontiers que certains ne se servaient de la lettre de change que pour remettre des fonds à l'étranger ou pour y recouvrer des créances, mais les traites étaient toujours plus coûteuses que les remises. En tout cas, les della Faille préféraient travailler avec leurs propres capitaux et n'avaient pas recours à l'émission de lettres de change pour se procurer des fonds supplémentaires à crédit.

40. *Wirtschaftsgeschichte Spaniens*, p. 235-236.

Au fond, le différend provient du fait que M. van Klaveren, étant Allemand — quoique son nom soit hollandais — se trouve toujours sous l'influence des théories préconçues de Werner Sombart, de Max Weber et consorts pour qui le marchand médiéval était imbu d'une mentalité encore artisanale, et pour qui le capitalisme est un phénomène tardif, postérieur à la Réforme. C'est une manière de voir qui s'explique par les conditions encore primitives existant en Allemagne, surtout dans le monde hanséatique, mais qui ne répond pas à l'état plus avancé de l'Italie ou des Pays-Bas où le capitalisme s'est développé bien avant 1500. En tout cas, l'existence d'un marché monétaire à Bruges et sur les autres places bancaires de l'Europe occidentale au XIV<sup>e</sup> et au XV<sup>e</sup> siècle, ne fait plus l'ombre d'un doute <sup>41</sup>. Vouloir le contester, ce n'est plus une thèse soutenable depuis la publication en 1968 de notre mémoire par l'Académie Royale Flamande des Sciences etc.

Le principal des correspondants de Francesco di Marco à Bruges était la firme Giovanni Orlandini e Piero Benizi & C<sup>o</sup>, filiale d'une maison de banque et de commerce dirigée par Giovanni di Jacopo Orlandini de Florence. C'était une entreprise sérieuse et bien administrée qui, néanmoins, finit par tomber en faillite à la mort de ce dernier survenue en octobre 1422 <sup>42</sup>. C'est un sort qui, tôt ou tard, finissait par frapper la plupart des banques médiévales. Vers 1400, le directeur de la filiale des Orlandini à Bruges était un nommé Piero Vespucci qui appartenait, sans aucun

---

41. Une tentative de créer une place bancaire à Lübeck, pourtant soutenue par les Médicis et désirée par le clergé local afin de faciliter les remises pontificales des pays scandinaves et baltiques, finit par un échec à cause de l'opposition de la Hanse teutonique qui redoutait la pénétration des Italiens dans la Baltique et la perte de ses monopoles. W. Stieda, *Handelsbeziehungen*, p. 86-88. Cf. R. de Roover, *Rise and Decline of Medici Bank*, p. 63-64.

42. Sur cette faillite, voyez Archives d'Etat à Florence, *Mediceo avanti il Principato*, filza 98, n<sup>o</sup> 438, date: 16 décembre 1422. Cf. Raymond de Roover, *Bruges Money Market*, p. 19.

doute, à la même famille qu'Amerigo Vespucci, l'explorateur et géographe, qui donna son nom au Nouveau Monde<sup>43</sup>. A en juger d'après les lettres conservées dans les Archives Datini à Prato, Piero Vespucci était un financier d'une rare compétence et un observateur sagace qui comprenait parfaitement le mécanisme du marché monétaire. La plupart des lettres envoyées par Giovanni Orlandini et Piero Benizi & C<sup>o</sup> de Bruges à Barcelone et en d'autres lieux sont de la main de Piero Vespucci, qui peut être facilement identifiée, car son écriture est très caractéristique et difficile à déchiffrer au début, mais elle est régulière et devient plus lisible une fois qu'on y est habitué<sup>44</sup>. Pendant la disette en 1408, la Ville de Bruges acheta du froment qui se trouvait emmagasiné à Gand et appartenait conjointement à Piero Vespucci, à Bartolomeo Spinelli et à Giovanni Testa. Ce dernier n'était pas Florentin, mais bien Lucquois<sup>45</sup>. Lors de la faillite en 1422, Piero Vespucci ne dirigeait plus la filiale brugeoise de la firme Orlandini, mais avait été remplacé par un de ses parents, Lapo di Biagio Vespucci.

Depuis quand date l'existence d'un marché monétaire à Bruges ? Faute de données certaines, il serait téméraire de vouloir donner une date précise, mais les origines de ce marché coïncident probablement avec le déclin des foires de

---

43. Piero Vespucci était encore à Bruges en janvier 1415 quand, dans un acte de protêt, il est désigné comme facteur de Giovanni Orlandini & C<sup>o</sup>. Giulia Camerani-Marri, *I documenti commerciali del Fondo diplomatico mediceo nell'Archivio di Stato di Firenze (1230-1492)*: *Regesti*, Florence, 1951, p. 29, n<sup>o</sup> 35. Piero, Biagio et Amerigo sont des prénoms qui reviennent souvent dans la famille Vespucci. Nous n'avons pas fait de recherches généalogiques pour déterminer exactement le lien de parenté entre Piero et Amerigo, mais c'étaient probablement des collatéraux.

44. Un spécimen de l'écriture de Piero Vespucci est donné par Federigo Melis, *Aspetti*, planche XII, face à la page 49. Nous avons eu tort de croire que cette main était celle de Piero Benizi (*Bruges Money Market*, p. 76).

45. Louis Gilliodts-van Severen, *Inventaire des Archives de la Ville de Bruges*, tome IV, Bruges, 1876, p. 47-48.



Champagne au début du XIV<sup>e</sup> siècle. De toute façon, un acte notarié, datant du 29 novembre 1311, nous montre un banquier de Gênes qui cède à un tiers une créance résultant d'un change conclu à Bruges <sup>46</sup>. Quelques mois plus tard, un autre Génois reconnaît avoir reçu à Gênes une somme non spécifiée en monnaie génoise (*tot denarios januinos*) et promet d'en rembourser à Bruges l'équivalent ou cent royaux de vingt-quatre gros tournois la pièce. Le contrat ne se réfère pas à un change maritime, attendu que le remboursement est *salvos in terra* et ne dépend donc pas de l'heureuse issue d'un voyage en mer <sup>47</sup>. Dès 1313, on rencontre même un exemple de change et de rechange selon lequel deux Génois, Philippe Spinola et Federigo Giudice promettent solidairement à Percevallo Usodimare de lui payer à Bruges deux cents royaux d'or, à vingt-quatre gros par royal, en remboursement d'une somme non spécifiée reçue à Gênes en monnaie génoise; toutefois, si ce paiement n'a pas lieu suivant la promesse donnée, les débiteurs s'engagent à acquitter leur dette à Gênes même à raison de 47 sous génois par royal <sup>48</sup>. A cette époque donc, Bruges, comme les foires de Champagne, donnait le certain à Gênes et le cours du change était basé sur le royal de vingt-quatre gros et exprimé en un nombre variable de sous génois. Notons aussi qu'il n'est pas encore

---

46. Renée Doehaerd, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales génoises aux XIII<sup>e</sup> et XIV<sup>e</sup> siècles* dans *Institut historique belge de Rome, Etudes d'histoire économique et sociale*, tome IV (Bruxelles, 1941), p. 1045, n° 1741.

47. *Ibid.*, p. 1060-1061, n° 1757 (date: 7 avril 1312). Au lieu de spécifier la somme empruntée, la formule employée est *tot denarios januinos* qui est suspecte et suggère que les banquiers se rendaient bien compte du caractère usuraire de leurs opérations. A. Lattes, *Di una singolare formula genovese nei contratti di mutuo* dans *Rivista di diritto commerciale*, XXII, 1924, 1<sup>re</sup> partie, p. 542-550.

48. Doehaerd, *Relations*, p. 1098-1099, n° 1806 (date: le 1<sup>er</sup> juin 1313). Contrat similaire du 20 avril 1313 (*Ibid.*, p. 1085, n° 1788). Le cours du rechange est, toutefois, de 45 sous par écu de 24 gros.

question de lettres de change, mais que le contrat de change se constate toujours par acte notarié et est conclu *nomine venditionis et cambii* et non *pro mutuo*, ce qui est une distinction importante vu la doctrine de l'Eglise en matière d'usure <sup>49</sup>.

Vers cette époque, le début du XIV<sup>e</sup> siècle, on rencontre encore souvent parmi les notules des notaires génois des changes payables aux foires de Champagne, mais ils ne tardent pas à devenir plus rares, à mesure que s'accroît le déclin de celles-ci, et que se développent les nouvelles places bancaires de Paris, de Bruges et de Londres où les firmes italiennes établissent des succursales permanentes <sup>50</sup>. Cette évolution mène aussi à la disparition de l'*instrumentum ex causa cambii*, acte authentique passé par devant notaire, et à son remplacement par la *lettera di pagamento* ou la lettre de change, plus expéditive, parce qu'elle était écrite sur un simple bout de papier, sans autre formalité. Il est probable que cet usage fut introduit par les banquiers des villes intérieures (Plaisance, Sienne et Florence) et ne fut adopté que plus tard dans les villes maritimes, surtout à Gênes. Quoi qu'il en soit, durant la période de transition, il n'était pas rare de donner aux contrats de change la forme solennelle de l'*instrumentum*, mais de stipuler que le paiement sur une autre place pourrait valablement s'effectuer sur présentation, ou de l'*instrumentum* même, ou de la *lettera di pagamento* en tenant lieu <sup>51</sup>. Pendant un temps,

---

49. Il n'y avait de l'usure que dans le prêt (*usura solum in mutuo cadit*), mais les banquiers prétendaient que le *cambium* n'était pas un prêt et, par conséquent, n'était pas susceptible d'usure. Les théologiens acceptaient ce point de vue sauf en ce qui concerne les changes secs et fictifs qui étaient par trop manifestement des prêts déguisés sous la couleur d'un change.

50. Doehaerd, *Relations*, p. 1064, n° 1761; p. 1078-79, n° 1780; p. 1082, n° 1785; p. 1087, n° 1791; p. 1092-1093, n° 1798.

51. Liagre-de Sturler, *Relations*, p. 170, n° 142. L'acte daté du 17 juillet 1343 déclare que le change de 400 florins est payable à Bruges sur présentation de la *lettera di pagamento* ou de l'*instrumentum* même (*vissa seu presentata litera pagamenti huius debiti seu*

on avait donc recours, par surcroît de précaution, à deux documents, mais on finit par éliminer ce double emploi en retenant la lettre de change ou la *lettera di pagamento* et en supprimant l'*instrumentum* comme superflu<sup>52</sup>. Contrairement à ce que pense M. van Klaveren, il y a donc bien une filiation entre les deux documents, et elle peut se prouver pièces à l'appui.

Dans les contrats de change conclus à Gênes et exécutoires à Bruges, le montant reçu n'est que rarement spécifié, mais on a soin de déterminer le montant en florins remboursable à destination et le taux du rechange, si la dette n'y est pas remboursée comme prévu. Ce taux varie de 28 à 30 sous le florin; comme le florin valait à cette époque seulement vingt-cinq sous à Gênes, il est clair que l'excédent représente un intérêt occulte ou un bénéfice apparent<sup>53</sup>.

Pour la plus grande partie du XIV<sup>e</sup> siècle, on ne possède que des chiffres rares et isolés qui ne donnent pas la moindre idée des fluctuations du cours des changes.

*visso et presentato presento instrumento in dicto loco Bruges*). La même clause se rencontre dans d'autres actes: *ibid.*, p. 327, n° 255, du 8 février 1350 et p. 448-449, n° 332, du 31 août 1372.

52. Sur cette transition de l'*Instrumentum ex causa cambii* à la lettre de change, les historiens sont en désaccord: L. Goldschmidt et Alessandro Lattes se rangent d'un côté, pour l'existence de deux documents complémentaires, et Adolf Schaube et Enrico Bensa de l'autre, contre cette thèse. André-E. Sayous finit par se rallier à ces derniers dans son article sur *L'Origine de la lettre de change* dans *Revue historique de droit français et étranger*, 4<sup>e</sup> série, XII, 1933, p. 103. Par contre, R. de Roover (*L'évolution de la lettre de change*, p. 38-42) se sépare ici de Sayous et accepte à titre d'hypothèse qu'on s'est servi de deux documents pendant la période de transition. Grâce à la publication de M<sup>me</sup> de Sturler, cette hypothèse se transforme maintenant en certitude, car les textes cités dans la note précédente dissipent tout doute.

53. Liagre-de Sturler, *Relations*, p. lxxiv et p. 169-170, 202 et 327, n° 142, 167 et 255.

54. Doehaerd, *Relations*, p. 1061-1062 et 1098-1099, n° 1757 et 1806.

55. Liagre-de Sturler, *Relations*, p. lxxv et R. de Roover, *Money Market in Bruges*, p. 106-107.

Signalons seulement que le royal de 24 gros se cotait à 44 sous de Gênes et davantage au début du siècle <sup>54</sup>. Entre 1345 et 1389, le cours du florin à Bruges passa de 30 gros à 42 gros et sept mites, tout juste avant le renforcement de la monnaie flamande en janvier 1390 qui ramena le cours au niveau de 31 gros environ <sup>55</sup>. Cette hausse traduit la dépréciation d'abord graduelle et puis, après 1384, précipitée de la monnaie flamande. En 1370, Bruges cotait régulièrement le change sur six places: Avignon, Florence ou Pise, Gênes, Londres, Paris et Venise <sup>56</sup>. Après 1378, date du retour du pape à Rome, la liste cessa probablement d'inclure Avignon qui devait son importance presque exclusivement aux remises pontificales.

Les lettres des correspondants brugeois de Francesco di Marco fournissent des données statistiques qui commencent en 1384, mais ne deviennent réellement continues qu'à partir de 1395 et cessent soudainement en 1410 quand meurt le célèbre marchand de Prato. A partir de cette date, dans l'état présent des recherches, on en est réduit de nouveau à des chiffres épars qui sont plus nombreux que pour le XIV<sup>e</sup> siècle, mais qui, néanmoins, sont loin de former des séries continues utilisables pour une étude approfondie de la conjoncture

Des données assez nombreuses nous sont fournies par les livres des Borromei à Londres, mais elles n'embrassent qu'une période de moins de quatre ans, de mars 1437 à la fin de 1439, et ne comprennent que le cours de l'écu de 24 gros à Bruges et à Londres et non les cours à Bruges pour Paris et d'autres places <sup>57</sup>. Dans le fonds des Médicis aux Archives d'Etat à Florence, on conserve une série de

---

56. Liagre-de Sturler, *Relations*, p. lxxviii et p. 438, n° 328.

57. Gerolamo Biscaro, *Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra (1436-1439)*, dans *Archivio storico lombardo*, tome XL, 1913, p. 375-377.

protêts qui nous donnent les cours cotés à Bruges, mais cette série n'est pas continue et se limite à des lettres de change émanant de Venise et protestées à Bruges. Dans la plupart des cas, l'acte de protêt cite le dernier cours du ducat vénitien pratiqué à la Place de la Bourse afin de calculer le rechange <sup>58</sup>. Il est à remarquer que, sans aucune exception, le cours du change de Venise à Bruges dépasse celui du rechange de Bruges à Venise. Le bénéfice du bailleur de fonds varie selon le cas de 7,7 à 28,8 pour cent d'après la distance plus ou moins grande entre les deux cours. Ces protêts des archives médicéennes montrent que le ducat vénitien, qui ne vaut pas plus de 40 gros en 1410 et retombe à 30 gros à la suite de la réforme monétaire de cette année, ne tarde pas à reprendre sa marche ascendante, atteint le palier de 54½ gros de 1458 à 1463 et grimpe à 60⅓ gros en 1474. Même le florin *di suggello* de Florence, qui est moins bon que le ducat, oscille entre 44 gros et 44½ gros en 1460 <sup>59</sup>. Cette hausse du change des monnaies d'or reflète surtout la dépréciation progressive, de palier en palier, du gros flamand qui était une monnaie blanche de plus en plus affaiblie.

Quant au change avec l'Angleterre, il suit la même tendance. En juillet 1447, le noble anglais de s. 6 d. 8 est ou d'un tiers de la livre d'esterlins est coté s. 7 d. 8 de gros, ce qui fait que la livre anglaise vaut exactement 23 escalins ou sous en monnaie flamande <sup>60</sup>. Ce niveau, avec de légères fluctuations, se maintient jusqu'en 1483 quand la livre d'esterlins monte à 26 escalins en monnaie de

58. R. de Roover, *Rise and Decline of Medici Bank*, p. 118-119, table 23.

59. Archives d'Etat à Florence, Mediceo avanti il Principato, filza 135, n° 1: fragment du grand livre de la *tavola* de Florence, f° 23-33.

60. Giulia Camerani-Marri, *Documenti*, p. 64, n° 166. Au début d'avril 1448, le noble est coté s. 7 d. 7 de gros (*ibid.*, p. 71, n° 194). En avril 1450, le cours à Bruges est de 20 ¾ esterlins par écu de 24 gros, ce qui correspond à s. 7 d. 9 de gros pour le noble (*ibid.*, p. 73, n° 200).

Flandre <sup>61</sup>. En septembre 1487, le noble atteint le cours de s. 11 d. 2 et obole, ce qui correspond à s. 33 d. 7½ de gros par livre d'esterlins. La hausse préoccupe les Cely, marchands de l'Etaple de Calais, qui vendent des laines à long terme aux Pays-Bas et sont payés en monnaie de Flandre. Leur facteur à Calais, William Cely, se plaint amèrement des pertes qu'entraîne la hausse continuelle du change, et écrit avec découragement que le noble se cote même à s. 11 d. 3½ de gros <sup>62</sup>. L'inflation fut suivie en décembre 1489 d'un retour à la forte monnaie, mais la chute des changes et des prix créa encore plus de mécontentement que la hausse, de sorte que le gouvernement de Philippe le Beau se vit forcé, pour enrayer la baisse et sortir du marasme, de reprendre sa politique d'inflation et de décréter une nouvelle augmentation, c'est-à-dire un affaiblissement.

Après 1500, comme chacun le sait, les marchands étrangers désertent Bruges pour se transporter à Anvers, et le marché monétaire émigre avec eux sur les bords de l'Escaut. Les opérations de change y prennent même une ampleur inconnue auparavant, mais il convient d'observer que ce développement repose sur les fondements posés au moyen âge non seulement à Bruges, mais encore aux foires de Champagne, la chambre de compensation internationale du XIII<sup>e</sup> siècle, et sur toutes les places bancaires de l'Europe occidentale. Même la fameuse bourse n'a rien de spécifiquement brugeois; sur toutes les places bancaires, les banquiers ou cambistes avaient leur lieu de réunion, parfois en pleine rue et parfois sous des arcades, comme Lombard Street à Londres, la Piazza Banchi à Gênes ou la Place du Rialto à Venise. A Barcelone et à Valence, ils disposaient même d'un édifice, appelé la *llotja de canvis* en catalan, où se tient encore la bourse à l'heure actuelle.

---

61. *Cely Papers*, p. 133, n° 114.

62. *Ibid.*, p. 159, n° 128.

La bourse était primitivement une bourse des changes étrangers fréquentée par les marchands pour y négocier leur papier. Mais qui, au moyen âge, peut distinguer un marchand d'un banquier ? A l'occasion, le marchand se faisait banquier et vice versa. Même les Médicis menaient de front le commerce et la banque, mais il faut avouer que les grands marchands affectionnaient plutôt les affaires de banque, et que les petits, faute de ressources, étaient bien forcés de se cantonner dans le commerce. Malgré tout, il n'y a pas de démarcation bien nette entre les deux. Et cela vaut encore pour le XVI<sup>e</sup> siècle et même pour le XVII<sup>e</sup> et le XVIII<sup>e</sup>.

La bourse devint ainsi un lieu où l'on traitait aussi des assurances, des affrètements et des affaires en marchandises et où se fixaient les prix qui montaient et descendaient suivant les conditions du marché. Les lettres des correspondants de Francesco di Marco à Bruges donnent non seulement le cours des changes, mais aussi les cours des épices et d'autres marchandises traitées en bourse par l'entremise de courtiers<sup>63</sup>. Jusqu'à présent, on ne sait presque rien à ce sujet. Les mercuriales de Bruges, ce serait un beau sujet. Il attend encore son historien.

R. DE ROOVER

---

63. Nous mettons donc en doute la thèse de Richard Ehrenberg sur les origines et le fonctionnement de la bourse à Bruges. Notre thèse se rapproche plutôt de celle de Joseph Maréchal, *Het internationaal Karakter van de Brugsche Handelsbeurs* dans *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, tome I, 1946, p. 84-90. En tout cas, la bourse des changes avait un caractère international.



APPENDICE 1

Rappelons que Bruges donnait le certain à Barcelone et cotait ce change en un nombre variable de sous et de deniers barcelonais par écu de 22 gros (vingt-deux), monnaie de Flandre. De même, le change pour Londres se cotait en esterlins anglais par écu de 24 gros (vingt-quatre), monnaie de Flandre. Par contre, Bruges rendait l'incertain à Paris et à toutes les places italiennes. Tous ces changes étaient cotés en tant de gros, monnaie de Flandre, par franc (Paris), par florin de 24 sous génois (Gênes), par ducat (Venise) et par  *Fiorino di suggello*  et, après 1471, par  *Fiorino largo*  (Pise et Florence). Parfois — mais rarement — Bruges cotait aussi l'incertain dans ses relations avec Londres, et le change s'exprimait alors en tant de gros, monnaie de Flandre, par noble anglais valant un tiers d'une livre d'esterlins, monnaie anglaise; cette façon de coter, toutefois, ne gagna le dessus qu'au XVI<sup>e</sup> siècle quand Anvers avait remplacé Bruges comme place bancaire.

Cours des changes à Bruges de 1370 à 1474

Date	Barcelone	Gênes	Londres	Paris	Venise	Remarques
1370	s. d.	Gros	Esterlins	Gros	Gros	
Août 28	— —	32	27 5/12	34	32 1/6	Avignon 33 1/6 gros, Florence 31 1/6 gros Londres: 70 gros par noble
1384	— —	34 1/2	22 1/2	38 2/3	35	Pise et Florence 34 1/2 gros. Argent rare.
Juillet 16						
1389						

Novembre 3	—	—	—	—	—	—	
1392							
Octobre 5	—	30 1/3	26	33 1/2	30 1/4	Pise 30 gros. Un peu moins tendu	
October 16	—	30 7/8	—	33 1/2	—	Pise et Lucques 30 1/4 gros par florin	
1394							
Avril 27	10 11	32 7/8	25 1/3	33 1/8	33 1/8	<i>Larghezza</i>	
Mai 14	—	32 5/12	—	33 1/4	33	Pise 31 7/8 gros	
Mai 30	11 0	32 2/3	26	33 1/3	33 1/3	Pise 32 gros	
Juin 19	—	32 1/4	26 1/4	33	33	Pise 32 gros	
Août 5	11 0	32 7/12	26 1/8	32 2/3	32 3/4	<i>Si mantenghono bene</i>	
Septembre 24	10 9	33	26 1/12	32 5/6	33	Pise 32 1/3 gros. <i>Larghezza</i>	
Décembre 10	10 5	33 7/12	27	32 5/6	33 1/8		
1395							
Avril 7	—	34 1/2	26 1/8	32 5/6	34 3/4		
Octobre 5	10 1	34	26	33	34	<i>Larghezza</i>	
Novembre 19	10 1	33 3/4	26 1/2	32 5/6	33 3/4	Pise 33 1/4 gros	
Novembre 24	10 3	33 1/3	26 5/6	32 2/3	33 1/4	Pise 32 5/6 gros. <i>Ristretto forte</i>	
Décembre 19	10 2	33 1/2	26 2/3	32 7/8	33 1/2	Pise 33 gros <i>Alquanto ristretto</i>	
1396							
Janvier 7	10 4	32 1/4	26 3/4	32 2/3	32 2/3	Pise 32 1/2 gros. <i>Siretizza</i> à Bruges	
Janvier 8	10 4	32 3/4	26 7/8	32 1/2	32 3/4	Pise 32 1/2 gros.	

Janvier 21	10 4	33	26 1/2	32 7/8	32 7/8	Pise 32 2/3 gros
Janvier 25	10 4	33 1/3	26 1/4	33	33 1/4	Pise 32 7/8. <i>Alargato</i>
Février 2	10 4	33 1/3	26 1/4	33 1/12	33 1/3	Pise 33 1/6 gros
Mars 3	10 2	33 1/4	26	33	33 1/2	Pise 33 1/4 gros
1398						
Mars 7	10 0	34 7/12	25 5/6	34 1/4	36 5/12	
1399						
Janvier 9	10 0	34	—	34	35 7/8	<i>Largbezza grande à Bruges</i>
Mars 15	9 9 1/2	33 5/6	—	34 1/4	35 11/12	<i>Largbezza</i>
Juin 24	9 9 1/2	33	25 1/2	33 7/12	—	
Juillet 14	9 10	33 1/8	25 5/12	33 5/6	35 7/8	<i>Largbezza</i>
Juillet 31	9 10	32 3/4	—	33 2/3	35 3/4	
Août 30	9 11	32 1/4	—	33 3/4	35 1/3	
Septembre 25	9 11	32 1/3	—	33 5/6	35 1/4	<i>Largbezza</i>
Octobre 17	10 2	31 2/3	—	34	34 1/3	
Novembre 12	10 2	31 1/4	—	33 2/3	34 1/2	
Novembre 22	10 4	31 1/4	—	33 1/4	34 1/4	<i>Carestia: l'argent est cher</i>
Décembre 10	10 4	31 3/4	—	33 1/2	34 3/4	
Décembre 20	10 5	31 3/4	—	33 5/12	34 2/3	<i>Largbezza</i>
1400						
Janvier 22	10 5 1/2	32 5/12	—	33 1/2	—	Avignon 34 1/2 gros
Janvier 25	10 5 1/2	32 1/2	—	33 5/12	34 1/2	
Janvier 29	10 5	32 1/2	—	33 5/12	34 1/2	

Février 10	10 4	32 3/4	—	33 7/12	34 7/8	<i>Larghezza</i> <i>Larghezza</i> , mais on attend un res- serrement.
Février 21	10 5	32 1/3	—	33 3/4	34 5/6	
Mars 4	10 10	32 1/3	25	34 1/2	35	Paiement un tiers en or Argent est cher Argent est cher La cherté continue
Mars 27	10 4	32 1/4	25 1/3	34 1/4	35 1/4	
Avril 15	10 3 1/2	32 1/3	25 1/3	34	35 1/2	
Mai 8	10 8	31 1/12	—	33 1/3	34 1/3	
Mai 16	10 10	31	25 2/3	33	34	
Mai 20	10 10	30 3/4	26	32 7/8	33 2/3	
Mai 25	10 8	30 7/8	—	33 1/2	34	
Mai 29	10 9	31	—	33	34	
Juin 15	10 9	30 1/2	25 3/4	33 2/3	34	
Juin 23	10 8	30 1/4	—	33 3/8	34	
Juillet 3	10 9	30 1/4	25 1/3	33 1/4	34	
Juillet 19	10 8 1/2	30 1/4	—	33 1/4	34	
Septembre 16	9 11	31	—	34	34	
Septembre 23	10 2	30 1/2	—	33 3/4	33 3/4	
Octobre 5	10 1	30 2/3	—	33 2/3	33 2/3	
Octobre 12	10 2	30 2/3	—	33 2/3	33 7/12	
Octobre 21	10 3	31	26 1/4	33 1/2	33 1/2	
Novembre 21	10 8	30 3/4	—	33 2/3	33 7/8	
1401						<i>Larghezza</i>
Janvier 17	10 4	32	26 1/8	34 1/4	33 1/2	

Mars 7	10	32 1/2	25 1/2	34 1/4	34 1/2	Paiement moitié or et moitié argent
Mars 15	9 11	32 2/3	25 1/2	34 1/6	34 2/3	
Mars 18	9 11	32 2/3	25 2/3	34 1/6	34 3/4	
Mars 28	10 1	31 3/4	25 1/2	34	34 1/6	
Mars 31	9 11	32 1/2	25 1/2	34 1/4	34 2/3	<i>Larghezza</i>
Juillet 15	10 3	31 5/6	25 1/6	33 5/6	34 1/12	Paiement en monnaie blanche
Octobre 6	9 10	33 1/12	—	34 5/8	35 7/8	Paiement tout en or
Octobre 6	10 3	31 7/12	—	33 1/2	34	Paiement en monnaie blanche
Octobre 20	9 11	33	25 1/6	34 5/6	35 11/12	Tout en or
Octobre 20	10 3	32 5/8	26 1/3	33 7/12	34 5/12	
Décembre 6	10 3	33	25 5/8	34 3/4	35 7/8	<i>Larghezza</i>
Décembre 20	10 4	33 5/12	25	34 7/12	36	
1402						
Janvier 15	10 3 1/2	34	25 1/4	34 5/12	36 1/4	<i>Larghezza</i>
Mars 9	10 0	34 1/2	24 5/12	34 5/6	36 11/12	
Mars 15	10 0	34 2/3	24 1/3	35	37	<i>Strettezza</i>
Avril 2	10 0	34 1/2	24 1/12	35 1/12	37 1/12	
Avril 11	10 2	34 1/6	24 1/3	34 5/6	36 2/3	<i>Larghezza</i>
Avril 20	10 4	33 2/3	24 1/3	35	36 1/2	
Avril 21	10 3 1/2	33 5/6	24 1/2	35 1/12	36 2/3	Marché moins tendu, ce qui est exact
Mai 11	10 1	33 2/3	24 1/3	35 1/12	37 1/8	

Mai 17	10	1	1/2	33	2/3	24	1/4	35	1/6	37	1/4
Mai 31	10	4	1/2	33	1/4	24	1/3	35	7/12	36	3/4
Juillet 6	10	2	32	1/2	24	1/3	35	1/12	36	1/12	
Août 10	10	3	33	24	1/3	34	3/4	36	11/12		
Novembre 17	10	5	33	7/8	25	3/8	35	1/4	37	1/2	
Décembre 5	10	5	34	1/8	—	—	—	—	37	2/3	
Décembre 27	10	5	33	5/8	—	—	35	1/12	37	3/4	
1403											
Janvier 18	10	4	34	1/3	25	1/8	35	1/3	37	3/4	
Février 6	10	3	34	7/8	—	—	35	1/2	38	5/6	
Avril 23	10	0	1/2	33	2/3	24	5/6	35	1/4	38	1/4
Août 30	9	8	33	24	1/6	35	5/12	37	5/8		
Octobre 21	10	1	1/2	31	5/6	24	3/4	35	36		
Octobre 28	10	2	31	7/12	24	1/2	35	1/12	36	1/12	
1404											
Mars 19	9	9	1/2	33	25	1/3	35	3/4	37	3/4	
Avril 8	9	9	1/2	34	7/12	25	1/4	35	3/4	37	3/4
Mai 23	10	0	33	25	1/8	35	36	1/8			
Juin 10	9	10	1/2	33	1/4	24	5/6	35	1/12	36	1/8
Juin 27	9	11	33	24	1/8	35	1/8	36	1/12		
Juillet 6	9	10	33	1/8	24	35	1/2	36	1/8		
Août 12	9	9	33	7/8	23	2/3	35	5/12	36	1/4	

Carestia

Danari buoni (l'argent est cher)

Buoni

Fame di danari (marché très tendu)

Larghezza

Août 29	9 11	35 7/8	23 11/12	35 1/12	35 1/8	
Septembre 21	9 9	35 1/4	24 1/3	35 5/12	36 1/3	<i>Larghezza</i>
Septembre 23	9 5	35	24 1/2	35 1/4	36	
Octobre 13	9 9	35 1/2	25	35 1/8	36	
Octobre 31	9 9	35 11/12	24 11/12	—	36 3/4	
1405						
Janvier 7	9 6	35 5/8	24 1/12	35 1/4	37	<i>Larghezza</i> pour le moment
Avril 17	9 6	35 1/3	24 2/3	35 1/3	37 5/12	
Juin 27	9 7	33 11/12	24 1/3	35 1/4	35 11/12	
Août 29	9 7 1/2	34 1/3	25 1/3	35	36	
Décembre 18	9 8	34 1/2	24 3/4	35 1/4	36 3/4	
1406						
Février 18	9 7	34 3/4	24 1/2	35 1/2	37	<i>Larghezza</i>
Avril 19	9 7 1/2	34 5/12	24 1/4	35 7/12	36 3/4	
Juin 12	9 8	33 1/2	24	35 1/2	36	
Août 12	9 10	32 2/3	24 5/8	35 1/4	34 5/8	<i>Strettezza</i>
Août 16	9 10 1/2	32 2/3	24 1/2	35 1/3	34 7/8	
Septembre 7	10 0	32	25 1/3	35 1/6	34 1/2	
Septembre 13	9 9 1/2	32 1/6	25 1/4	35 1/2	35	
Novembre 15	9 9 1/2	32 7/12	24 3/4	34 2/3	34 7/12	
1407						
Juillet 11	9 7	31 1/2	24 5/12	34 1/2	34 7/12	
Août 1r	9 7	32 1/6	—	35 1/6	35	



1408													
	9	9	31	1/2	23	11/12	35	3/8	35	1/6			
Septembre 30	9	9	1/2	31	1/3	24	1/2	35	1/3	34	3/4		
Novembre 26	10	3	30	1/3	25			35	5/12	33	3/4		
Décembre 3	10	2	30	1/2	24	1/4		35		34			
1451													
Avril 12	—	—	—	—	20	1/3		—		52			
Décembre 14	—	—	—	—	20			—		51			
1474													
Juillet 8	—	—	32	1/2	21			—		60	1/3		
1408													
Avril 11	—	—	32	1/2	20	11/12		—		60	1/6		

Florence: 47 gros par *fiorino di suggello*

Florence: 60 1/3 gros par *fiorino largo*

Lyon: 51 1/4 gros par écu de 66 au marc

Florence: 60 1/6 de gros  
Lyon: 50 1/6 gros par écu de 66.

Références: Sauf la première et les quatre dernières lignes de ce tableau, toutes les autres données proviennent des archives Datini à Prato: *Carteggi* n° 184 (Avignon), n°s 904 et 905 (Barcelone), n° 671 (Florence) et n° 783 (Gênes). Les données pour l'année 1370 sont fournies par Me Liagre-de Sturler, *Relations entre Gênes, la Belgique et l'Outremont*, p. lxxviii et 438, n° 328. Les cotes pour les années 1451 et 1474 sont puisées dans les papiers de la Banque des Médicis: Archives d'Etat à Florence, Mediceo avanti il Principato, filza 14, n°s 25 et 27 et filza 21, n°s 548 et 551.

## A P P E N D I C E 2

Us et coutumes de la place de Bruges d'après  
une *Pratica della Mercatura* inédite  
Milieu du XV<sup>e</sup> siècle

*Référence:* Bibliothèque Nationale de Florence, Codice Palatino n°  
601, vers 1443 ou peu après, III. Zibaldone di notizie  
utili a' mercatanti, carte 60<sup>r</sup>-79<sup>r</sup>.

Fol. 71<sup>r</sup>.

## BRUGGIA

A Bruggia si vende ongni spezeria a libra, salvo alchune spezierie  
grosse, e vendesi a tanti grossi la libra, che 33 (grossi) si untendono  
un francho <sup>1</sup>.

Lb. 100 di Bruggia tornano in Vinegia lb. 129 1/2 <sup>2</sup>.

Tornna in Genova una libra oncie 16 3/4 <sup>3</sup>.

Lb. 400 di Brugia sono una charicha <sup>4</sup>.

La lana si vende a saccho ch'è chuvi (*chiuvi*) 60 e torna in Gienva  
lb. 460 ciò lb. 460 <sup>5</sup>.

1. Il faut faire très attention, car les prix de certaines marchandises, les laines notamment, étaient cotés en esterlins, monnaie de Flandre, de trois esterlins au gros.

2. Le chiffre correct est probablement 149 1/2 livres au lieu de 129 1/2, puisque la livre *sottile* de Venise pesait seulement 301.5 grammes selon les traités de métrologie, alors que la livre brugeoise correspondait à 464 grammes. Cf. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, édité par Allan Evans (Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America, 1936), p. 248: «Libbre 100 di Bruggia fanno a Vinegia libbre 145 sottili di cosa che non manchi». *El libro di mercatantie et usanze dei paesi*, éd. par Franco Borlandi (Turin, 1936), p. 130: «Libre 100 di Bruggia tornano in Genova libre 140 in 141, in Vinegia libre 150 sottili». *Ibid.*, p. 48: «Libre 100 sottili di Vinegia tornano .... in Brugia libre 67».

3. La livre *sottile* de Gênes contenait 12 onces et pesait 317 grammes. Par conséquent, le chiffre de 16 3/4 onces est très approximatif.

4. La livre brugeoise pesant 464 grammes, une charge correspondait à 185,6 kilos.

5. Au lieu de Gênes, il faut probablement lire Florence. Pegolotti, *Pratica*, p. 246: «Sacco 1 di lana al peso di Bruggia fa in Firenze libbre 460».

Ghuado vi si vende a uno peso ch'è lb. 150 di là.

Vino, olio, mele vi si vende a tonello che uno tonello torna botti (360) <sup>6</sup>.

Ciera vi si vende a un peso ch'è lb. 180 di là.

Aringhe si vendono al lascio (en flamand *last*) ch'ogni lascio deono essere aringhe 100<sup>M</sup> metesene 1,000 per balla <sup>7</sup>.

Panni vi si vendono a alle che una alla torna in Firenze braccia 1 1/6 <sup>8</sup>.

Alla 12 d'Inghilterra sono channe 5 di Genova <sup>9</sup>.

A Brugia sono buoni que' denari ragionevolmente il magio e giugno e di dicembre insino 1/2 gennaio, perchè in questi tempi vi sono le migliori fiere di tutto l'anno e quando non apare di fol. 71<sup>r</sup>

nuovo sempre in que' tempi vi sono buoni, ma quando vi vanno navi di Levante che sieno ricche sempre allora vi s'alargha, perchè gli Alamanni e paesani vi traghono a cchonperare e lascianvi assai danari chontanti e chosî in questo chaso vi si alarghanno e' danari ne' chanbi.

E paghasi per lettere del chanbio per le parti chome diremo apresso: per lettere da Londra (dî 30 alla fatta).

per lettere da Parigi dî 30 alla fatta e simile da Brugia a Parigi.

per lettera da Monpelieri dî 40 alla fatta e simile da Brugia a Monpelieri.

per lettera da Barzalona dî 30 vista e simile da Brugia a Barzalona.

per lettera da Valenza dî 30 vista e simile da Brugia a Valenza.

per lettera da Genova dî 10 vista e da Brugia a Genova dî 60 la fatta.

6. Nous nous demandons, si *botti* est correct. Pegolotti parle de *lotti* (*La pratica*, p. 238); «.. e ogni tinello si è a misura 360 lotti di Bruggia e di tutta Fiandra».

7. Cent mille harengs par *last* est certainement une erreur; il y a un zéro de trop et il faut lire 10,000. Il en est encore ainsi au XVI<sup>e</sup> siècle. Voyez Pieter de Buck, *Der Cooplieden Handt-boeck* (Gand, 1581); p. 26: «Van den Haringh. De twaalf tonnen natten Harijngbrant ende thienduyst drooghen harijng (ofte twintich stroin, elc stroit van vijf C haringhs) die maken meest overal een last».

8. Ce chiffre est approximativement correct. La brasse de Florence mesurait 58,36 cm. plus un sixième, cela fait 68,09 cm., ce qui est exact à une centimètre près.

9. «Alle 12» doit se lire «alle 11». En effet, l'aune anglaise mesure 45 pouces (*inches*) ou 1,14 mètre. La canne de Gênes mesurait 98 pouces ou 2,49 mètres, ce qui fait à peu près le compte en prenant 11 au lieu de 12 pour multiplicateur.

per lettera da Firenze	}	di 60 la fatta e simile da Brugia a detti luoghi
per lettera da Bologna		
per lettera da Pisa		
per lettera da Lucha		
per lettera da Vinegia	)	

E paghasi a Brugia di sensaria di chanbi per Firenze, Gienova e Vinegia grosso 1 1/2 per cento di  $\nabla$ , e per Vignione, Monpolieri, Parigi grossi 2 per cento di  $\nabla$ , e simile a Barzalona e Valenza, e per Londra grossi 4 per cento, e tutti grossi di grossi 33 il francho.

E fannosi i paghamenti a Brugia per lettera d'ogni parte a franchi salvo che Barzalona e Valenza che per questi due luoghi si fa a schudi di grossi 22 l'uno e per uno di detti schudi tanti soldi in Barzalona e in Valenza e pagha per lettera da Brugia, e tenghono le loro ragioni a lb. di grossi e ongni grosso vale danari 3 di starlini, (moneta di Fiandra).

# Oorkonden en mededelingen

## BIBLIOGRAFIE VAN D. DE HAERNE

### I. *Zijn leven.*

Désiré de Haerne, op 4 juli 1804 in Ieper geboren, genoot middelbaar onderwijs aan het gemeentelijk kollege, trad op 1 oktober 1823 in het Gentse grootseminarie, werd op 6 juli 1828 priester gewijd en op 17 maart 1829 als onderpastoor naar Moorslede gezonden. Na tien maanden dienst werd hij, op 16 januari 1830, tot leraar benoemd aan het kleinseminarie in Roeselare, en op 26 juli 1830 werd hij opnieuw verplaatst, nu naar Brugge als onderpastoor op Sint-Jakobs. Zijn steun aan de petitiebeweging en bepaalde artikelen in *Le Catholique des Pays-Bas* (sedert 4 oktober 1830: *Journal des Flandres*), waren oorzaak van deze spoedige verplaatsingen, maar hadden ook voor de jeugdige en moedige priester de gunst van de vaderlandslievende burgers gewonnen.

Op 3 november 1830 werd onderpastoor de Haerne als lid van het nationaal kongres door het kiesdistrikt Roeselare gekozen. Hij bekwam ontslag als onderpastoor op 5 september 1831, om vrijer te zijn voor de werkzaamheden in de kamer, waar hij, met Alexander Rodenbach, als volksvertegenwoordiger door het kiesdistrikt Roeselare op 29 augustus 1831 was gekozen. Bij de kamerontbinding van 28 april 1833 verliet hij het politieke leven en werd op 4 juli, met David Verbeke aangesteld om het afgeschafte stedelijke kollege van Kortrijk als bisschoppelijk kollege weer op te richten. Hij gaf er de lessen in de retorika, de matesis en de staatshuishoudkunde. Bij de verkiezing van 29 februari 1844 werd hij opnieuw tot volksvertegenwoordiger aangeduid, dit maal voor het arrondissement Kortrijk, waar hij als leraar werkzaam bleef tot aan zijn benoeming, in augustus 1852, tot inspekteur van de bisschoppelijke kolleges in West-Vlaanderen. Op 29 decem-

ber 1858 werd inspekteur en volksvertegenwoordiger de Haerne daarenboven nog benoemd tot directeur van de Zusters van Liefde in het gesticht voor doofstomme en blinde meisjes, Papenvest, n° 117, Brussel. Deze functies van inspekteur en directeur zou hij blijven waarnemen tot aan zijn benoeming tot rektor van het Engels seminarie in Brugge, op 17 juni 1869. Toen had hij ook het inzicht een onderwijsinstelling voor dove kinderen in Engeland op te richten, hetgeen gebeurde te Handsworth Woodhouse op 9 juni 1870; dit gesticht werd in 1875 naar Boston Spa overgeplaatst, waar het heden nog bloeiend is. Als rektor van het Engels seminarie werd kanunnik de Haerne door paus Pius IX vereerd met de titel van *Doctor S. Theologiae*, 23 januari 1870, en geheim kamerheer, 24 oktober 1870. Het Engels seminarie werd op 16 augustus 1873 afgeschaft, en daarmee eindigde het rektorat van de Haerne. Maar hij behield zijn mandaat in de kamer alsook de algemene leiding van het instituut te Boston Spa tot aan zijn dood, te Sint-Joost-ten-Node, op 22 maart 1890<sup>1</sup>. Vooral in zijn hoedanigheid van volksvertegenwoordiger, maar ook als humanist en pedagoog, heeft D. de Haerne ontelbare redevoeringen gehouden, werken gepubliceerd, artikels voor dagbladen en tijdschriften geschreven.

## II. De werken van D. de Haerne.

Er kunnen drie reeksen onderscheiden worden: 1. werken over geschiedenis, sociologie, ekonomie, kunst en filologie; 2. over het speciaal onderricht aan doofstommen en blinden; 3. werken die meer direkt verband houden met zijn politiek mandaat.

1. Als inspekteur van de bisschoppelijke kolleges schreef D. de Haerne *De l'enseignement des auteurs payens*, overdruk uit de *Revue catholique*, Leuven, mei 1853, 8 pp. Een overdruk uit de *Messenger des sciences et des arts*, 1847, pp. 135-154, is een bijdrage over de schilderwerken van *Denis Calvaert*, Antwerpse meester gestorven te Bologna op 17 maart 1619. *Coup d'œil historique sur l'art espagnol en rapport avec l'art flamand*, Brussel, 1881, 108 pp., werd

1. Biografische gegevens ontleend aan het fonds D. de Haerne, Brugge, Archief van het Bisdom, n° C 601, C 607, C 609 tot C 623. Cf. *Biographie Nationale*, dl. 37. Brussel, 1971, kol. 395-403.

gepubliceerd naar aanleiding van de tentoonstelling van schilderkunst te Madrid.

D. de Haerne had ruime belangstelling voor de kultuur, de economie, de instellingen en de geschiedenis van de andere landen en vergeleek voortdurend de buitenlandse toestanden met de onze. In die zin schreef hij *De la Chine, considérée en elle-même et dans ses rapports avec l'Europe*, Brussel, 1860, II + 73 pp. en 1 plaat chinees schrift. *De la centralisation anglaise*, Brussel, 1861, 123 pp. *La question américaine dans ses rapports avec les mœurs, l'esclavage, l'industrie et la politique*, Brussel, 1862, 72 pp. *Des bourses d'études, à propos de la réforme de l'université d'Oxford et des fellowships*, Brussel, 1866, 56 pp.<sup>2</sup> *De l'éducation des peuples dans les anciens états à esclaves d'Amérique*, Brussel, 1867, 58 pp. *Le progrès du catholicisme parmi les peuples d'origine anglo-saxonne, depuis 1857*, Leuven, 1878, 98 pp., overdruk uit *Revue catholique*, Leuven, 1878, p. 49-69; 130-154; 377-396; 467-482; 587-603. *Les Belges en Asie mineure sous la domination grecque et romaine*, overdruk uit dezelfde *Revue catholique*, na 1880, 23 pp.

Gelegenheidsredes zijn: *Allocution prononcée le 14 juillet à l'occasion de la bénédiction d'une cloche à Droogenbosch*, Brussel, 1855, 8 pp., en *Discours prononcé sur la tombe de M. Jules Tack, décédé à Courtrai le 9 février 1883*, 2 pp.

De werken van D. de Haerne over taalkunde getuigen van zijn belangstelling voor de verwantschap tussen de verscheidene talen. *Souvenirs historico-linguistiques du voyage d'un flamand dans la Grande Bretagne*, uitgegeven in *La Belgique*, deel I, 1856, p. 292-306, 337-355; hetzelfde in het Nederlands: *De tongvallen van Groot-Brittanje in verband met de Vlaemsche of de Nederduitsche tael*, overdruk uit *De Eendragt*, Gent, 32 pp.<sup>3</sup> *De Keltische tongvallen in verband met de Nederduitsche taal*, Gent, 1880, 33 p.

2. Verschenen in 5 afleveringen van *Journal de Bruxelles*, 30 mei, 4, 19, 23 en 30 juni 1866.

3. *De Eendragt*, jg. 6, n. 21, 7.3.1852, p. 81-82; n. 22, p. 85-87; jg. 7, n. 1, p. 1-2; n. 8, p. 29-30; n. 9, p. 33-34; n. 10, p. 37-38. Hetzelfde onderwerp werd in het Frans behandeld in *La Belgique*, deel I. 1856. De overdruk van de redevoering van D. de Haerne op het Nederlands Letterkundig Congres, aangehaald door F.A. Snelaert, in zijn brief van 4 april 1850 aan dezelfde, kon niet teruggevonden worden.



*Analogies hiberno-flamandes ou affinités entre la langue irlandaise et la flamande*, Gent, 1884, 60 pp. *Réponse à l'article critique publié dans le 'Gaelic' Journal de Dublin* (au sujet de l'ouvrage précédent: *Analogies hiberno-flamandes....*), Gent, 1885, 18 pp. *Coup d'œil historico-linguistique sur le flamand dans ses rapports avec les idiomes celtiques et les dialectes germaniques de la Grande Bretagne; vocabulaire scoto-teutonique, comprenant surtout les termes analogues au flamand usités dans la Basse-Ecosse*, Gent, 1885, 238 pp.; dit werk, ook uitgegeven in *Revue catholique*, 1883, en in *Messenger des sciences historiques de Belgique*, jg. 59, 1885, werd in dit laatste tijdschrift aangevuld door twee supplementen van 14 en 44 pp.

2. Over het speciaal onderricht aan doofstommen schreef D. de Haerne een belangrijk werk: *De l'enseignement spécial des sourds-muets, considéré, dans les méthodes principales, d'après la tradition et le progrès*, Brussel, 1865, 323 pp. Na een historisch overzicht en een samenvatting van de twee methoden, de Franse, steunend op de handgebaren, en de Duitse, afgestemd op de lippenbewegingen, tracht D. de Haerne deze methoden met elkaar te verenigen. In dit verband liet hij het werk van O. Fr. Kruse vertalen en schreef er een inleiding voor: *Essai sur la conciliation des méthodes dites allemande et française d'enseignement des sourds-muets par Othon Fr. Kruse, précepteur à l'institution des sourds-muets à Schleswig; traduit de l'allemand par le personnel enseignant de l'institution des sourds-muets à Handsworth Woodhouse (Sheffield, Angleterre) et précédé d'une préface par D. de Haerne, camérier secret de Sa Sainteté et directeur de cette dernière institution*, Kortrijk, 1871, XXI + 110 pp.

Op de derde zitting van het katholiek kongres te Mechelelen in 1867 besteeg kanunnik de Haerne het spreekgestoelte om zijn verslag voor te dragen: *De l'œuvre des sourds-muets et des aveugles considérée en général et particulièrement dans les institutions dirigées par les congrégations religieuses en Belgique*, Brussel, 1868, 34 pp.

Als stichter en bestuurder van het katholiek instituut voor doofstommen in Engeland, stelde hij de volgende verslagen op, die uitgegeven werden in het jaarboek *Catholic Deaf and Dumb Institution for England and Scotland*, Sheffield, 1872, p. 7-11; 1877, p. 3-17; 1879, p. 9-12. In *St.*

*John's Institution for Deaf and Dumb, Boston Spa, Lancaster* (nieuwe titel van het jaarboek sedert 1880), Leeds, 1883, p. 57-60: *Address of Monsignore de Haerne on the occasion of his visit to St John's Institution, August, 1882.*

Hij schreef een verhandeling over de taal met tekenen: *The natural language of signs*, overdruk uit *American Annals of Deaf and Dumb*, Washington, vol. 20, 1875, p. 72-87; 137-153; 216-228; vol. 21, 1876, p. 11-16. *Ibid.*, vol. 22, 1877: *Consanguineous marriages as a cause of Deaf-mutism*, ook in het Frans uitgegeven: *Mariages consanguins et surdi-mutité*, in *Revue catholique*, Leuven, 1877, p. 466-480. Ook publiceerde hij zijn *Speech on the Deaf and Dumb education*, gehouden op het kongres voor het werk der doofstommen te Londen in 1877, en zijn *Allocution aux sourds-muets réunis à Bruxelles, dans leur banquet annuel à l'honneur de l'abbé de l'Épée* (16 september 1888), Brussel (1888), 8 pp.

3. De volgende publicaties zijn meer in verband met het politiek mandaat van de Haerne. Zijn redevoering van 20 november 1830 op het nationaal kongres, over de toekomstige staatsvorm, werd afzonderlijk uitgegeven, Brussel (1830), alsook zijn redevoeringen van 31 mei 1831, tegen de kandidatuur van prins Leopold van Saksen, Gent (1831), en van 3 juni 1831, over de keus van een landgenoot als staatshoofd, Gent (1831). In 1852 publiceerde hij een studie over het ontworpen kanaal van Bossuyt: *La jonction de l'Escaut à la Lys, le canal de Bossuyt*, Brussel, 1852, 29 pp., en vier jaar later: *De l'avenir des voies de navigation dans les bassins de l'Escaut et de la Lys, particulièrement de celles qui doivent relier la Lys au canal de Bruges, à l'Escaut et à l'Yperlée*, Brussel, 1856, 37 pp.

Over de kwestie van de liefdadigheid publiceerde hij : *Tableau de la charité chrétienne en Belgique, ou relevé des œuvres de bienfaisance dues principalement à l'usage des libertés inscrites dans la constitution belge de 1831*, Brussel, 1857, 129 pp, drie aanhangsels van 82, 13 en 70 pp., en veertien tabellen met uitgebreide statistieken over de onderwijs- en liefdadigheidsinstellingen. Twee jaar nadien verscheen: *De la charité dans ses rapports avec la civilisation du peuple en Belgique; travail qui fait suite au Tableau de la charité chrétienne*, Brussel, 1859, 155 pp.

Over het gebruik van de goudmunt schreef hij *La ques-*

*tion monétaire considérée en général et dans ses rapports avec l'Angleterre, la France, la Suisse et la Belgique*, Brussel, 1860, 101 pp., en verdedigde zijn opvatting in de redevoeringen, die afzonderlijk werden uitgegeven: *Discours prononcés à la chambre des représentants aux séances du 21 février et du 2 mars 1861*, Brussel, 1861, 2 + 32 pp.

Over de schoolkwestie schreef hij: *Considérations sur l'enseignement mixte*, Brussel, 1856, 170 pp., waarin hij de volgende stelling verdedigt: «L'enseignement mixte, c.a.d. neutre ou indifférent, est dangereux sous les rapports religieux, social, littéraire et politique» (p. 123). Hij verzette zich tegen het wetsvoorstel over de schoolplicht: *Rapport sur l'enseignement primaire obligatoire, présenté au nom de la section centrale à la chambre des représentants*, Brussel, 1872, 14 + 138 pp., in het Duits vertaald door Max Reiser, *Der Schulzwang vor der belgischen Kammer*, Passau, 1872, 18 + 128 pp.; *Considérations sur l'enseignement obligatoire*, Leuven, 1875, 130 pp., overdruk uit *Revue catholique*, 1875, p. 5-33; 125-145; 229-256; 362-386; 486-512.

*La crise ministérielle et l'enseignement primaire en Hollande* is een uittreksel uit *Revue générale*, Brussel, 1877, p. 775-789, en werd ook in het Nederlands uitgegeven in *De School*, 1877. Hetzelfde geldt voor het artikel *La question scolaire*, overdruk uit *Revue générale*, Brussel, 1879, 19 pp., in het Nederlands in *De School*, 1879, p. 101-123: *De schoolkwestie*; en ook nog *Progrès de l'instruction primaire en Belgique avant et depuis 1842*, uittreksel uit *Revue catholique*, Leuven, 1879, p. 141-151, in het Nederlands in *De School*, 1879, p. 149-160: *Vooruitgang van het lager onderwijs in België vóór en na 1842*.

Twee lijkredes over leden van het nationaal kongres werden afzonderlijk gepubliceerd: *Oraison funèbre du Comte Félix de Mérode, pour la cérémonie de l'inauguration de son monument à l'église Sainte Gudule à Bruxelles*, Brussel, 1863, 20 pp., en *Paroles prononcées au jour des funérailles de M. Félix Struye-Provoost par M. le chanoine de Haerne, représentant*, Ieper, 1870, pp. 3-5.

Een laatste werkje van D. de Haerne is een oproep tot eensgezindheid: *De l'union des flamands et des wallons considérée dans le passé, pour servir d'exemple dans le présent et dans l'avenir*, overdruk uit *Revue générale*, Brussel, 1888, 36 pp.

### III. *De artikels van D. de Haerne in de pers.*

Zijn redevoeringen in de kamer vindt men in de *Annales parlementaires de Belgique*; daarom worden zij hier niet aangehaald, ook niet wanneer zij in de pers werden weergegeven <sup>4</sup>.

D. de Haerne's artikels in de pers zijn bijna nooit onderkend, zodat het meestal onmogelijk was te weten van welke artikels hij de auteur is. Hij heeft echter zelf een verzameling van zijn artikels bijgehouden en deze met de beginletters DDH gearafaerd. Dank zij deze persoonlijke collectie, die te Brugge in het archief van het Bisdom bewaard wordt, was het mogelijk de volgende lijsten te maken van zijn talrijke artikelen in de onderscheiden bladen. Wanneer bepaalde artikels in afzonderlijke uitgaven zijn opgenomen ofwel als overdrukken of uittreksels zijn ingenaaid, worden zij vermeld in de lijst van de werken en niet meer herhaald bij de tijdschriftartikelen. Ook worden de bijdragen slechts eenmaal aangehaald wanneer zij eventueel in meer dan één tijdschrift verschenen. De meeste artikelen hebben geen titel; zij worden aangeduid door de eerste woorden van de tekst en enige puntjes; maar als er een titel is wordt hij steeds volledig aangehaald met eindpunt. Er zijn 983 artikelen en daarom was het nodig slechts bondig te verwijzen, op de volgende wijze: b.v. *Le Bien public*, 19.11.52, p. 2, a: «Le commerce de Gand....»; dit betekent: In het Gentse dagblad *Le Bien public*, nummer van 19 november 1852, pagina 2, kolom a, is het artikel zonder titel beginnend met de woorden «Le commerce de Gand...» door D. de Haerne geschreven.

*L'ami de la religion* (Parijs): 29.3.1861 (jg. 48, n° 14), p. 2, d, e, f - 2, a: «Bien qu'on soit....»; 5.4.61, p.1, f - 2, a, b: «Je me suis attaché...».

*L'avenir belge* (Charleroi): 7.9.1885: «Parmi les résultats négatifs de l'enseignement obligatoire en Italie...».

*La Belgique (Revue des revues)*; Brussel): t. 1, 1856, p. 509-528: «De l'enseignement considéré au point de vue religieux.»; p. 587-590: «Des partis.»; t. 2, 1856, p. 149-

4. De redevoeringen en interventies van volksvertegenwoordiger D. de Haerne worden aangehaald door L. Hymans, *Histoire parlementaire de la Belgique de 1831-1880*, 5 dln., Brussel, 1878-1880, voortgezet door P. Hymans en A. Delcroix, 2e reeks, 1880-1890, Brussel, 1906.

152: «Donoso Cortès et le parlementarisme.»; t. 5, 1858, p. 252-267: «De la crise commerciale et industrielle.»; t. 6, 1858, p. 97-122; 354-386; 601-632: «Histoire contemporaine de la Chine considérée en elle-même et dans ses rapports avec l'Europe»<sup>5</sup>.

*La Belgique* (Brussel): 4.12.1865 (jg. 15, n° 339), p.1, c: «M. Bara a cité...»; 5.12.65, p.1, c: «M. Frère a prétendu...»; 16.3.66, p. 2, a: «A propos de la discussion...»; 22.3.66, p. 1, d: «Lorsqu'on parle aux Anglais...»; 28.3.66, p. 1, b: «M. Rogier,...»; 5.4.66, p. 1, d-2, a: «Les testaments en Angleterre et en Belgique.»; 16.5.66, p. 1, c, d: «L'orage soulevé...»; 22.5.66, p. 1, c, d: «M. Frère répondant à...»; 24.5.66, p. 2, c: «Soyons attentifs; écoutons...»; 24.8.66, p. 2, a, b: «On peut l'entrevoir...»; *ibid.*, p. 2, b: «En Angleterre, comme...»; *ibid.*, p. 2, b: «Les nouvelles de la...»; 16.3.68, p. 1, d, e: «Un article intitulé...»; 7.4.69, p. 1, d, e: «Dans la discussion qui...».

*Le Bien public, courrier des Flandres* (Gent): 14.4.1854 (jg. 1, n° 104), p. 1, c, d-2, a: «On est généralement...»; 19.11.56, p. 2, a: «Le commerce de Gand...»; 5-6.4.58, p. 2, a: «Je crois inutile...»; 23.3.59, p. 1, c: «Il y a quelques jours...»; 6.8.62, p. 1, c, d: «Comme j'ai vu par les articles...»; 9.8.62, p. 1, d: «Comme j'ai eu l'honneur...»; 6.9.62, p. 1, c, d: «Vous avez bien voulu insérer...»; 20.11.62, p. 1, c, d-2, a: «Plusieurs journaux libéraux...»; 28.12.62, p. 1, b: «La question monétaire...»; 30.12.64, p. 1, d-2, a: «Dans une des dernières séances...»; 23.11.67, p. 1, c, d: «La charité chrétienne et les institutions des sourds-muets et des aveugles.»; 26.10.73, p. 1, d-2, a: «Les attaques injustes et passionnées...»; 22.9.81, p. 1, d, e: «Les journaux libéraux ont fait...»; 12.6.83, p. 3, c: «Nos observations du 6 juin sur l'émigration...»; 8.10.84, p. 1, d: «L'école publique et l'école privée en Allemagne.»; 21.10.84, p. 2, e: «Les corrections corporelles dans l'école.»; 6.6.86, p. 2, c: «Le libre-échange uni-latéral ou sans réciprocité (sham free trade) ou la duperie appréciée en Angleterre.»

*De Brusselaar*: 21.1.1877 (jg. 2, n° 3), p. 1, d: «Het werk

5. Deze bijdrage, in drie afleveringen, is een voorafgaandelijke studie over China op godsdienstig, zedelijk, cultureel en sociaal gebied. Het daaropvolgend werk *De la Chine considérée en elle-même et dans ses rapports avec l'Europe*, Brussel, 1860, 73 pp. en 1 plaat, bestudeert China op politiek gebied (Zie blz. 94).

der Vlamingen in het Noorderdepartement (Frankrijk)».

*La Chronique. Journal de Courtrai*: 18.7.1841 (n° 424), p. 3, a, b: «Je lis dans votre...»; 23.11.56, p. 2, a, b: «Je vois dans votre...».

*Collectio epistolarum pastoralium* (Brugge): dl. 7, 1856, p. 94-104: «Rapport sur les programmes à adopter pour l'enseignement moyen, présenté à Monseigneur Malou, évêque de Bruges» (en 1852).

*Le Courrier belge, journal du matin* (Brussel) : 27.2.1856 (n° 58), p. 1, c: «Un éditeur de classiques...».

*Courrier de Bruxelles*: 4.4.1873 (jg. 13, n° 94), p. 2, a, b, c: «La Prusse et la Révolution.»; 5.4.73, p. 1, c, d, e: «La Prusse et la Révolution (suite et fin)»; 16.5.73, p. 1, d, e: «Vous avez bien...»; 30.10.73, p. 1, e-2, a: «A propos du refus...»; 18.6.74, p. 1, d: «*The Belgian weekly Times*, organe des...»; 27.5.78, p. 1, d: «Nous sommes à la veille des élections: ...»; 7.6.78, p. 1, a: «Dans le congrès d'instituteurs tenu l'année dernière, ...»; 19.7.78, p. 1, d: «Dans tous les pays où fleurit...»; 22.7.78, p. 1, d: «Il n'y a pas pire dissolvant...»; 28.7.78, p. 1, d: «Le socialisme dans l'école.» (Slechts de eerste 29 regels, tot: «... l'idée de l'existence de Dieu.»); 12.9.78, p. 1, f: «Le bureau de statistique...»; 24.10.78, p. 1, c, d, e: «M. de Molinari, dans son compte-rendu...»; 13.4.79, p. 2, a: «Parmi les bévues...»; 28.9.79, p. 1, b, c: «Écoles confessionnelles et écoles mixtes.»; *ibid.*, p. 1, c: (noot) «(1) Ce projet, annoncé...»; 25.7.81, p. 1, c, d: «L'émigration irlandaise.»; 29.7.81, p. 2, a: «On nous écrit de Liverpool,...»; 7.10.81, p. 1, c, d: «Écoles primaires de Bruxelles.»; 23.11.81, p. 1, c: «Ce que produit l'enseignement neutre.»; 7.12.81, p. 2, d: «Nous trouvons dans le *Boston evening*...»; 29.12.81, p. 1, f: «Deux représentants de la libre-pensée,...»; 1.2.82, p. 1, d, e: «Europe et Amérique.»; 31.3.82, p. 1, f: «Le crime dans ses rapports avec l'éducation.»; 8.11.82, p. 1, c: «Un de nos amis...»; 24.4.83, p. 1, b, c: «L'article publié dans ... (tot aan de woorden: «... qu'au commencement du siècle dernier.»); 31.7.83, p. 2, a: «Aveugles et sourds-muets.»; 17.10.83, p. 1, a: «A Hawaï.»; 23.11.83, p. 2, a: «Une leçon venue de loin.»; 30.11.83, p. 1, d: «L'obligatoire et l'hygiène.»; 14.11.84, p. 1, c, d: «Lettre d'un homme de 1830.»; 21.4.85: «Les instituteurs sur le pavé en Allemagne.»; 7.7.85, p. 1, e: «Indes Anglaises. Un hommage non suspect à la cha-



rité catholique.»; 14.7.85, p. 1, d: «Les tendances orangistes en Belgique et les tendances belges en Hollande.»; 11.8.85, p. 1, e: «Belgique et Californie.»; 14.8.85, p. 1, f: «La Schlague.»; 6.3.86, p. 2, b: «La protection au Canada.»; 3.6.86: «Les progrès de l'Allemagne pendant la crise commerciale.»; 27.3.87, p. 1, b, c: «Les proféties de Cobden démenties».

*La Dépêche* (Brussel): 5.12.1883 (jg. 1, n° 169), p. 1, a, b: «La prussification de la Belgique.»; 27.3.84, p. 1, c: «Un évêque instituteur de sourds-muets.»; 16.4.84, p. 1, b, c: «Les sourds-muets.»; 22.5.84, p. 1, a: «M. Buls et l'orangisme.»; 6.6.84, p. 1, a, b: «L'Association libérale et les capacitaires». (De tweede helft van kolom b, getekend «Medius», is niet van D. de Haerne); 9.6.84, p. 1, a, b: «Les splendeurs de l'enseignement obligatoire.»; 13.6.84, p. 1, a: «Solidaires.» (De laatste 21 regels van af «... et quant à l' *Echo du Parlement...*» zijn niet van D. de Haerne); 15.6.84, p. 1, a: «L'émeute protectionniste (tot aan de woorden: ...) à l'approche des bonnets à poils.»; 20, 6, 84, p. 4, a: «Washington.»; 26.6.84, p. 1, a: «Les périls de l'avenir.»; 1.7.84, p. 1, a, b: «Enorme hypocrisie libérale.» (De laatste 27 regels, getekend «Medius», zijn niet van D. de Haerne); 8.7.84, p. 1, a, b: «Orangisme et libéralisme.»; 11.7.84: «La ville et les faubourgs.»; 14.7.84, p. 1, b, c: «Le parti de l'émeute.»; 1.8.84, p. 1, a: «Ce qu'on dit de nous en Angleterre.»; 17.8.84, p. 1, a, b: «M. Houzeau et l'enseignement libre en Flandre.» 19.8.84, p. 1, a, b: «Les manifestations révolutionnaires et la politique maçonnique.»; 27.8.84, p. 1, a, b: «L'Orlando furioso de Liège.»; 30.8.84, p. 1, a, b, c: «Le plan maçonnico-gallo-prussien.»; 17.9.82, p. 1, e: «On nous affirme...»; 24.9.84, p. 1, a: «Une conséquence fatale.»; 29.9.84, p. 1, c: «Les représailles.»; 15.10.84, p. 3, a: «La sifflerie obligatoire.»; 2.12.84, p. 1, a: «L'éducation aux Etats-Unis.»; 24.12.84, p. 1, a: «La piperie des mots.»; 7.1.85, p. 1, a: «Le prodigieux épanouissement catholico-scolaire aux Etats-Unis.»; 13.1.85, p. 1, a: «Rémunération des instituteurs allemands et belges.»; 17.1.85, p. 1, a: «Libéria et le Congo.»; 23.1.85, p. 1, a: «L'alliance nécessaire des conservateurs.»; 31.12.85, p. 1, a: «La Cheder ou l'école officielle sous le régime scolaire de Galicie.»

*La Dyle* (Mechelen): 16.5.1875 (jg. 10, n° 20), p. 1, d - 2, a: «Installation de Mgr Mac Closkey, Archevêque de



New-York, comme Cardinal, dans la cathédrale de St.-Patrice».

*L'Echo belge*: 21.5.1862 (jg. 1, n° 130), p. 1, c, d: «Les journaux cherchent à s'expliquer...»; 4.8.62, p. 1, c, d: «Dans un des derniers numéros...»; 30.8.62, p. 1, b, c: «On ignore assez généralement en Belgique... (tot regel 1 van kolom c: ... prospérité de la colonie.)»; 9.11.62: «La question grecque.»; 14.11.62, p. 1, b, c, d: *idem*; 28.11.62, p. 1, d-2, a, b: *idem*; 9.12.62, p. 1, c, d-2, a: *idem*; 26-27.12.62, p. 1, d: «Les partisans de la sécession...»; 6.1.63, p. 1, d-2, a, b: «La question grecque.»; 9.2.63, p. 1, d: «Jamais peut-être guerre civile...»; 8.4.63, p. 3, a, b, c: «Immigration européenne aux Etats-Unis.»; 12.4.63, p. 2, a, b: «L'enseignement moyen et supérieur dans ses rapports avec le catholicisme aux Etats-Unis.»; 14.4.63, p. 2, a, b: «La Virginie occidentale,...»; 21.4.63, p. 3, c: «Etats-Unis.»; 29.4.63, p. 2, a, b: «Situation morale de l'Amérique du Sud.»; 27.5.63, p. 2, b: «Dans une des dernières séances...»; 30.5.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis. L'expédition du général Hooker...»; *ibid.*: «On a répandu le bruit...»; 1.6.63, p. 2, b: «Théâtre de la guerre aux Etats-Unis.»; 4.6.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 27.6.63, p. 3, b: «Etats-Unis. Un défi des sécessionnistes américains.»; 29.6.63, p. 2, a: «L'esclavage américain frappé au cœur.»; 3.7.63, p. 2, a: «La conscription aux Etats-Unis...»; 5.7.63, p. 3, b: «Etats-Unis. La récolte s'annonce...»; 7.7.63, p. 3, a, b: «Etats-Unis. Emancipation des esclaves américains.»; 11.7.63, p. 3, b: «Etats-Unis. Portrait des nations germaniques par un journal esclavagiste.»; 31.7.63; p. 1, d-2, a: «Etat de l'enseignement aux Etats-Unis, dans les Etats à esclaves et dans les Etats libres.»; 10.8.63, p. 3, c: «On n'a plus le moindre doute,...»; 2.9.63, p. 2, a: «La doctrine de Monroë,...»; 20.9.63, p. 1, d-2, a: «Il est question d'établir...»; 3.10.63, p. 2 b: «La guerre d'Amérique et la Belgique.»; 8.10.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 20.8.63: p. 3, b: «Etats-Unis.»; 4.11.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 5.11.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 7.11.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 9.11.63, p. 2, a: «Une controverse s'est élevée...»; 12.11.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 15.11.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 20.11.63, p. 3, b, c: «Le général Rosecrans...»; 23.11.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 27.11.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 29.11.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 30.11.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»;

4.12.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 12.12.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 23.12.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 24.12.63, p. 3, b, c: «Etats-Unis.»; 27.12.63, p. 3, a, b: «Etats-Unis.»; 30.12.63, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 16.1.64, p. 3, b: «Etats-Unis.»; 18.1.64, p. 3, b: «Etats-Unis.».

*L'Echo de Courtrai*: 25.12.1852 (jg. 18, n° 149-150), p. 1, b-c: «La persistance avec laquelle...»; 30.9.53, p. 1, a, b, c: «Les doctrinaires...»; 9.10.53, p. 1, a, b, c, d: «Dans la lettre...»; 16.10.53, p. 1, a-b: «Le ministère vient de prendre...»; *ibid.*, p. 1, b, c, d: «Je vois avec plaisir...»; 23.10.53, p. 1, a, b, c: «Vous avez applaudi...»; 6.10.54, p. 1, c, d-2, a: «Vous publiez...»; 15.6.55, p. 1, b, c: «Une pétition...»; 26.8.55, p. 1, a-b: «Nous apprenons...»; 25.11.55, p. 1, a, b: «Question des houilles.»; 2.12.55, p. 2, a: «La dénonciation...»; *ibid.*, p. 1, a, b: «Parmi les industries.»; 9.12.57, p. 1, d: «Le *Mémorial de Courtrai* fait entendre...»; 26.9.58, p. 1, a, b, c: «Parmi les raisons...»; 23.1.59, p. 1, d-2, a: «Je vois à mon grand étonnement...»; 20.4.62, p. 1, a: «Pour mériter par continuation...»; 30.4.62, p. 1, b: «Nous remercions bien sincèrement...»; 10.1.78, p. 1, e-2, a: «Certains libéraux viennent...»; 20.6.78, p. 2, b: «Voici un rapprochement de chiffres...»; 26.9.78, p. 1, b: «A l'occasion de l'élection...»; *ibid.*, a, b: «L'*Indépendance* cherche à montrer...»; 28.11.78, p. 1, d-2, a: «Voici un articulet de circonstance.»; 5.1.79, p. 2, b: «Le Kulturkampf Allemand.»; *ibid.*: «Dans le haut enseignement...»; *ibid.*: «Parmi les mesures prises...»; 10.8.79, p. 1, e-2, a: «La *North American Review*...»; 28.9.79, p. 1, e-2, a: «Le progrès du catholicisme en Angleterre,...»; 15.1.80, p. 2, a: «Dans notre numéro du 4 avril 1878,...»; 13.6.80, p. 2, a: «On sait que plusieurs journaux libéraux...»; 22.8.80, p. 1, e: «Pendant que M. Frère crie au Pape,...»; 24.4.81, p. 1, c, d: «M. Frère-Orban et le mariage Austro-belge.»; 1.5.81, p. 1, b, c, d: «Les émigrations et le dégoût de l'empire.»; 8.6.82, p. 1, a, b: «Les menaces d'émeutes émanées du Ministère.»; 9.7.82, p. 1, a, b: «La démonolatrie et le libéralisme.»; 28.12.82, a, b, c: «Emigration transatlantique.»; 28.1.83, p. 1, b, c: «L'émigration.»; 5.4.83, p. 1, a, b: «Une colonie belge, ...»; 8.4.83, p. 1, a, b: «Le néo-orangisme.»; 4.10.83, p. 2, a, b, c: «Les flandricismes dans le livre de l'Imitation de Jésus-Christ.»; 7.10.83, p. 1, c-2, a: *idem* (fin); 15.11.83, p. 2, a: «La longévité au Cana-

da.»; 18.11.83, p. 1, b, c: «La question pratique du moment quant au programme.»; 27.1.84, p. 1, a, b: «L'émigration irlandaise.»; 28.9.84, p. 1, a, b: «Les communards et les socialistes allemands en Belgique.»; 2.10.84, p. 1, c, d: «Nous lisons ce qui suit...»; 9.10.84, p. 1, a, b: «Pourquoi y a-t-il en cette année 30 p.c. d'Allemands de moins à Ostende que l'année dernière?»; 14.5.85, p. 1, d: «On sait que la presse libérale...»; *ibid.*, p. 1, d-2, a: «L'enseignement obligatoire au point de vue religieux et sanitaire en Allemagne.»; 20.12.85, p. 2, b: «Le déficit de fréquentation scolaire en Prusse malgré les vexations de l'enseignement obligatoire.»; 31.1.86, p.1, b, c: «Tribulations des instituteurs sous le régime obligatoire, en Allemagne.»; *ibid.*, p. 1, c: «Anvers et Bombay au point de vue de l'éducation.».

*L'Emancipation* (Brussel): 26.11.1830 (jg. 1, n° 37), p. 2, a, b: «Discours de M. l'abbé Dehaerne sur l'exclusion des Nassau, dans la séance du 23.»; 19.3.32, p. 2, a, b, c-3, a: «Vous avez eu la bonté de prendre ma défense contre une insinuation échappée à M. le comte F. de Mérode...»; 11.1.1853, p. 1, b, c, d, e-2, a: «Vous me faites l'honneur...»; 23.6.53, p. 2, a: «Je vois dans une lettre...»; décembre 1854: «Si l'on pouvait douter...»; 11.3.55, p. 1, b, c: «L'impartialité...»; 19.3.55, p. 1, a, b, c; 20.3.55, p. 1, a, b, c; 22.3.55, p. 1, d-2, a: «Unitas libertatis.» (Série de trois articles sur l'union); 18-19.5.55, p. 1, b, c: «Depuis que la politique...»; 31.5.55, p. 1, b: «Dans un article...»; 29.1.56, p. 1, b: «Le *Messenger*, répondant à la lettre de M. de Haerne...»; 29.2.56, p. 1, c, d: «Dans votre n° d'hier (26 févr.)...»; 21.4.57, p. 1, b, c, d: «La plupart des adversaires...»; 20.11.57, p. 1, c, d: «Pour connaître les idées...»; 26.1.59, p. 1, b, c: «L'Echo du Parlement, qui m'est envoyé...»; 21.4.67, p. 1, c, d: «Marnix de Sainte-Aldegonde et les statues de saints.»; 12.1.69, p. 1, c, d, e: «Depuis l'avènement (sic)....».

*L'Escaut* (Antwerpen): 24.4.1883 (jg. 21, n° 113), p. 2, a: «L'article qu'on va lire est traduit de...»; 1, 7, 83, p. 1, b, c, d, e-2, a: «Les sourds-muets.»; 3.7.83, p. 2, a: *idem*.

*Gazette de Liège*: 16.2.1860 (jg. 21, n° 40), p. 2, a, b: «Un homme politique qui...»; 12-13.2.60, p. 1, f: «On nous communique...»; 4.6.60, p. 2, b, c: «Dans la séance du 2 (juin) M. de Naeyer...»; 11.6.60, p. 1, f-2, a, b: «La

situation.»; 27.6.60, p. 2, c, d, e: «La Révolution et les Nationalités.»; 7.8.60, p. 2, d, e: «La question d'Orient.»; 21.8.60, p. 1, e, f-2, a: *idem*; 27.8.60, p. 1, e, f-2, a: *idem*; 30.10.60, p. 2, c, d: «La Révolution, l'Italie et l'Angleterre.»; 4.4.61, p. 1, e, f-2, a, b, c, d: «Les intérêts matériels...» [Note de D. de Haerne: «J'ai inséré la même lettre dans l' *Ami de la Religion* (29.3.61, p. 2, d, e, f-2, a; et 5.4.61, p. 1, f-2, a, b) saufs quelques variantes que j'y ait introduites pour Paris»: *ibid.*, p. 2, d]; 18-19.5.61: p. 1, d: «L'arrêt de la cour suprême... (14 lignes, jusqu'aux mots: «... la plus grande confiance»); 5.1.63, p. 2, a, b, c: «La guerre américaine.»; 6.2.63, p. 2, b, c: «Le général Rozenkrans.»; 5.3.63, p. 2, b, c: «Coup d'œil sur les affaires d'Amérique au point de vue moral.»; 19.3.63, p. 2, b, c: «De la traite et de l'esclavage aux E.-U.»; 14.4.63, p. 2, b, c, d: «Des intérêts matériels et de l'esprit chrétien aux E.-U.»; 17-18.10.63, c, d: «De la Révolution.»; 23.10.63, p. 2, c: «Un ministre anglican,...»; 21-22.11.63, p. 1, d: «Un évêque irlandais,...»; 28-29.11.63, p. 1, d, e: «L' *Echo du Parlement* accuse...»; 30.11.63, p. 2, b: «L' *Echo du Parlement* continue à ...»; 4.12.63, p. 2, b: «L'interpellation faite par M. Heyndrickx...»; 21.12.63, p. 1, f- p. 2, a: «Le commentaire de la Bible autorisé en Angleterre.»; 18.1.64, p. 2, c, d: «Un journal protestant...»; 16.2.64, p. 2, a, b: «L'émigration aux E.-U.»; 21.4.64, p. 1, f: «Question monétaire.»; 16.5.64, p. 2, a, b, c, d: «La Constitution Belge, la plus vieille du monde.»; 27.5.64, p. 2, b, c: «L'Inde Anglaise.»; 6-7.8.64, p. 1, b, c: «Manifeste de la gauche. Chemins de Fer. Instruction.»; 10.2.65, p. 2, a, b: «Amérique.»; 25-26.2.65, p. 1, c: «Amérique.»; *ibid.*, p. 1, c: «La législation du...»; *ibid.*, p. 1, d: «Un enfant qui...»; 10.3.65, p. 1, c: «Amérique. Commerce du pétrole...»; *ibid.*, p. 1, c, d: «On écrit de Québec...»; *ibid.*, p. 1, d: «Voici encore...»; 13.4.65, p. 2, c: «Amérique.» (de eerste 27 regels); 1.5.65, p. 1, f: «L'esclavage américain et le libéralisme.»; 24.5.65, p. 1, f: «Un de nos lecteurs...»; 9-10.9.65, p. 1, f: «Epizootie.»; 18.9.65, p. 2, b, c: «L'épizootie.»; 23-24.9.65, p. 1, d, e: «L'Epizootie.»; 11.10.65, p. 2, e, f: «L'Epizootie.»; 4.12.65, p. 1, d, e: «M. le ministre des finances...»; 14-15.4.66 (Supplément), p. 1, d, e: «Les terrains houillers.»; 27.6.66, p. 2, c: «En Hesse et en Belgique.»; 24.7.66, p. 2, f-3, a: «Les pèleri-

nages catholico-politiques.»; 22.8.66, p. 2, c, d: «L'Inde foyer du choléra.»; 1.10.66, p. 2, d: «L'emprunt pontifical en Amérique.»; 20-21.10.66, p. 1, f: «La famine de l'Inde.»; 30.10.66, p. 2, c, d: «Le rationalisme en Angleterre et en Belgique.»; 27.12.66, p. 1, f-2, a: «L'enseignement des Sourds-muets et des Aveugles en face de la centralisation.»; 23.1.67, p. 1, f-2, a: «De l'abolition de la peine de mort. Au point de vue politique.»; 18.4.67, p. 2, b, c: «Les Journaux officieux et la réforme électorale.»; 26.4.67, p. 2, c, d: «Les Grèves et la Morale religieuse.»; 22.5.67, p. 2, c, d, e: «Le Luxembourg et le doctrinarisme.»; 14.11.67, p. 1, f: «Le *Weekly Register*,...»; 6.12.67, p. 2, b, c: «Les Sourds-Muets et les Aveugles.»; 4.3.68, p. 2, b, c: «Le progrès du Catholicisme en Angleterre.»; 17.4.68, p. 1, f: «Angleterre.»; 21.4.68, p. 2, b, c, d: «L'idéal de l'Enseignement doctrinaire.»; 29.5.68, p. 1, f: «Le *Tijd*, d'Amsterdam,...»; 2.7.68, p. 2, d: «Un correspondant de Hanley...»; 10.11.68, p. 1, e, f: «Lorsque le St.-Siège permit de faire l'essai...» (de laatste 3 regels zijn niet van D. de Haerne); 27.11.68, p. 1, f-2, a: «La Ligue de l'Enseignement et la *Société hollandaise Tot Nut van 't Algemeen*.»; *ibid.*, p. 2, a: «Un fait frappant, significatif,...»; 10.2.69, p. 2, b, c: «L'Angleterre et les Flandres au point de vue social.»; 24.3.69, p. 1, d: «La liberté de fondation aux Etats-Unis.»; 2.4.69, p. 1, e, f: «La Liberté d'enseignement au point de vue libéral.»; 10-11.6.71, p. 2, d: «Instruction et Socialisme.»; 22.4.73, p. 1, b, c, d: «La presse et l'opinion publique en Amérique.»; 10.6.74, p. 1, a, b: «L'école hollandaise et la sécularisation.»; 4.2.75, p. 1, e: «Nous trouvons dans un...»; 23.2.75, p. 1, c: «J'ai vu, hier soir,...»; 19.5.75, p. 1, c: «Parmi les compliments...»; 7.6.75, p. 1, c, d: «De l'abaissement des Etudes supérieures en Allemagne surtout au point de vue protestant.»; 7.7.75, p. 1, b, c: «Rien ne prouve mieux...»; 22.7.75, p. 1, a, b: «Le progrès du Catholicisme résultant de la Persécution.»; 26.10.76, p. 1, c, d: «L'Evêque anglican, de Guilford,...» (de laatste 5 regels zijn niet van D. de Haerne); 13.3.77, p. 2, b: «Les assertions que le *Précurseur*...»; 3.7.77, p. 1, e-2, a: «L'indiscipline de la jeunesse scolaire en Allemagne.»; 3.9.77, p. 1, e: «Le contenu de l'articulet...»; 30.11.77, p. 1, d: «On lit ce qui suit dans l' *Universe*...»; *ibid.*; «Une économie prussienne!»; 18.12.77, p. 1, b, c: «La plupart des journaux et même...»;

18.4.78, p. 1, d: «... Voici ce qu'on lit...»; 14.5.78, p. 1, e: «Veut-on savoir ce qu'on pense...»; 10-11.8.78, p. 1, c: «La participation d'écoliers...»; 24.2.79, p. 2, d: «Tandis qu'en Belgique nos libéraux nous préparent l'école sans Dieu... (18 regels, tot:) ... qui nous garantit la liberté d'enseignement!»; 28.2.79, p. 1, b: «D'après un tableau-statistique publié...»; 21.3.79, p. 1, c: «Un catholique influent des Etats-Unis...»; *ibid.*: «La *Germania* rapporte...»; 3.4.79, p. 1, c: «Nous lisons ce qui suit dans le Mandement...»; 3.12.79, p. 2, d: «Les écoles publiques américaines.»; 22.3.81, d: «Apparition en Irlande considérée comme surnaturelle.»; 25.4.81, p. 2, b: «Les immunités ecclésiastiques.»; 29.11.81, p. 2, c, d: «D'après le journal américain *Cincinnati Commercial*,...»; 18.12.81, p. 1, e: «Les assertions persistantes...»; 30.1.82, p. 2, c, d, e: «Dans un sermon remarquable,...»; 14-15.10.82, p. 1, e: «Le Catholicisme dans l'empire britannique.»; 27-28.1.83, p. 1, e-2, a: «Nous avons fait voir,...»; 30.1.83, p. 2, d: «A l'occasion du...»; 27.9.83, p. 1, d: «Parmi les journaux,...»; 5.3.84, p. 1, e: «Dédié à MM. Van Humbeek & Bara.»; 5.9.84, p. 2, c: «Les instituteurs sans place en Allemagne.»; 19.9.84, p. 2, d: «Le traitement scolaire en Prusse.»; 30.1.85, p. 2, b: «L'article publié dans...»; 4.2.85, p. 2, b: «Voici quelques fleurs cueillies...»; 20.4.85, p. 1, d: «La Réaction en Matière Scolaire.»; 5.6.85, p. 2, b: «Revers de la Médaille de l'Enseignement obligatoire.»; 7.4.86, p. 1, d, e: «Au moment où une fraction...»; 22-23.5.86, p. 1, c: «Encore les Beautés de l'Obligatoire.»; 19.1.87, p. 3, c: «Nous apprenons de Buenos-Ayres...».

*Journal d'Anvers*: 4.10.53, (n° 277), p. 1, b, c: «Le voyage de LL. MM. ...»; 24.12.54, p. 1, b, c: «Si l'on pouvait douter...»; 30.10.55, p. 1, a: «Depuis quelque temps...»; 16.1.56, p. 1, a, b: «L'affaire Brasseur...»; 5.5.56, p. 1, b, c: «L'avertissement donné...»; 6.11.56, p. 1, b, c: «Votre excellent Journal...»; 24-25.5.57, p. 1, b, c: «Je vous disais...»; 28.5.57, p. 1, b: «La révolution...»; 7-8.6.57, p. 1, d-2, a: «Pour bien s'expliquer...»; 18.6.57, p. 1, c: «Le règne de l'émeute...»; 20.6.57, p. 1, b, c: «La presse libérale...»; 3.7.57, p. 2, a: «J'ai eu l'honneur...»; 17.7.57, p. 1, d: «Tout n'a pas été dit...»; 21.1.58, p. 1, a, b: «Vous faites très bien...»; 28.1.58, p. 1, b: «Depuis que je...»; 14-15.2.58, p. 1, a: «Le vote du budget...»; 20.3.58, p. 1, a, b: «J'ai eu l'honneur...»; 20-21.6.58, p. 1, b, c: «La question des forti-



fications d'Anvers...»; 18-19.7.58, p. 1, a, b: «Le Conseil communal...»; 30.7.58, p. 1, a, b: «Le ministère a une...»; 5.8.58, p. 1, a, b: «Malgré les efforts...»; 9.9.58, p. 1, a: «Monsieur, la politique machiavélique...»; 14.9.58: «Catholicisme et Protestantisme.»; 12.10.58, p. 1, b: «Comme vous avez annoncé le premier...»; *ibid.*: «M. Clesse écrit à la *Gazette de Mons...*»; 3.11.58, p. 1, b: «Vous vous rappellerez que...»; 6.11.58, p. 1, c, d: «La vente des journaux libéraux...»; 11.11.58, p. 2, b, c, d: «Vous me demandez mon opinion...»; 7.12.58, p. 2, a: «Il n'y a plus personne...»; 6.1.59, p. 1, b: «L'enquête instituée...»; 27-28.2.59, p. 1, a: «Le Code pénal.»; 13-14.3.59, p. 1, c, d: «Vous disiez avec raison...»; 20-21.3.59, p. 1, b: «D'après ce que j'ai eu...»; 5.4.59, p. 1, b, c: «Après avoir disputé au clergé...»; 8.4.59, p. 1, c, d: «La discussion sur la sépulture ecclésiastique...»; 13.4.59, p. 1, b, c: «La gauche ne cesse de...»; 16.5.59, p. 1, a: «On a dit bien des fois...»; 25-26.12.59, p. 2, a: «En insérant la lettre...»; 1-2.7.60, p. 1, a, b: «Naples en 1860 et la Belgique en 1857.»; 25.7.60: p. 1, a: «La centralisation du fonds communal...»; 23.8.60, p. 1, d-2, a: «Les atrocités...»; 29.3.61, p. 1, b, c: «On se livre ici...»; 22.7.61, p. 1, a: «La démission en masse...»; 30.8.61, p. 1, a, b: «Il n'y a plus de doute...»; 22.4.62, p. 1, c, d: «De la charité internationale.»; 24.4.62, p. 1, b, c: «La Hollande et la reconnaissance du royaume d'Italie.»; 12.8.62, p. 1, a, b, c: «Dans la séance du Sénat du 8...»; 19.8.62, p. 1, a, b, c: «J'ai publié plusieurs lettres...»; 20.8.62, p. 1, a, b, c: «Je crois avoir démontré...»; 28.8.62, p. 1, b, c, d: «Dans la discussion, qui...»; 24.9.62, p. 1, b, c, d: «L'affaire Proudhon...»; 19-20,10,62, p. 1, a, b: «Pour le moment toute la meute crie...»; 13.11.62, p. 1, c, d: «La question des cimetières...»; 27.1.63, p. 1, b, c: «Dans un de nos...»; 24.3.63, p. 1, a, b, c: «Le libéralisme ministériel et les fortifications d'Anvers.»; 8.4.63, p. 1, c, d: «Les dettes publiques.»; 29.5.63, p. 1, a, b: «La Franc-maçonnerie, la politique générale et les fortifications d'Anvers.»; 21-22.6.63, p. 1, a: «La députation anversoise et les journaux du ministère.»; 14.7.63, p. 1, a, b: «La loi du 23 septembre 1842.»; 21.7.63, p. 1, c, d: «Renan et le christianisme.»; *ibid.*, p. 1, d: «Voici une statistique...»; 15.8.63, p. 1, b: «Un simple rapprochement, au sujet des fortifications d'Anvers.»; 29.8.63, p. 1, b: «Un organe du minis-



tère,...»; 22.9.63, p. 1, a, b: «L'Angleterre, le Portugal et la Belgique.»; 24.9.63, p. 1, a, b: «Le congrès international de Gand et la politique anglaise.»; 16.10.63, p. 1, b, c: «Nous avons montré,...»; 3.11.63, p. 1, a, b: «Une révélation.»; 8.12.63, p. 1, c: «La propagande révolutionnaire... (tot de woorden:) ... aux vrais moyens de la sauver.»; 20-21.12.63, p. 1, b: «On a beaucoup...»; *ibid.*: «Pendant que notre navigation...»; 26.1.64, p. 1, a, b: «Les principes de 1787 en Amérique et les principes de 1789 en France.»; 29.1.64, p. 1, a, b: «Economie politique.»; 1.2.64, p. 1, b: «Les journaux anglais...»; 2.2.64, p. 1, a, b: «La crise ministérielle.»; 14-15.2.64, p. 1, b, c: «Le peuple, en dehors...»; 15.3.64, p. 1, a, b: «La situation de la Belgique.»; 23.3.64, p. 1, b, c: «Dans notre N° du 21 juillet...»; 26.3.64, p. 1, c: «De l'émigration belge au Mexique.»; 27-28.3.64, p. 1, c, d: «On se plaît...»; 31.3.64, p. 1, b: «De l'esclavage et du catholicisme.»; 6.4.64, p. 1, b: «Nous avons dit...»; 12.4.64, p. 1, a, b: «Le travail et la religion.»; 15.4.64, p. 1, a, b, c, d: «Du libéralisme et de la liberté.»; 17-18.4.64, p. 1, b: «Pour l'édification...»; 23.4.64, p. 1, a, b: «L'approche des élections...»; 26.4.64, p. 1, b: «La conscription.»; 30.4.64, p. 1, a, b: «Le ministère imperturbablement démissionnaire.»; 8-9.5.64, p. 1, a, b: «La crise ministérielle.»; 14.5.64, p. 1, b: «Les combinaisons ministérielles...»; «Sous Louis-Philippe,...»; 22.5.64, p. 1, c, d: «Le coup d'Etat doctrinaire.»; 29.5.64, p. 1, a: «Il y a trois pays en Europe...»; *ibid.*, p. 4, c: «Amérique.»; 30.5.64, p. 2, c: «Amérique.»; 14.6.64, p. 1, a, b: «Les marines militaires et la paix du monde.»; 16.6.64, p. 1, c: «La liberté aux E.-U. Population. Immigration. Catholicisme.»; 18.6.64, p. 2, a: «Nous trouvons dans un document... (28 regels); 22.6.64, p. 1, c: «L'esprit de nationalité...»; 24.6.64, p. 1, b: «La plupart des journaux...»; 26.6.64, p. 1, a, b: «Le *Précurseur* croit...»; 30.6.64, p. 1, b, c, d: «Le *Précurseur* s'alarme...»; 1.7.64, p. 1, b, c: «La protection du commerce maritime en Angleterre.»; 16.7.64, p. 1, a: «Un ministère mixte au Canada.»; 28.7.64, p. 1, b, c: «L'Exode irlandais.»; 27.12.64, p. 1, d: «L'honorable M. Funck a voulu signaler...»; 5.2.65, p. 1, b, c: «Nous trouvons dans...»; 27.3.65, p. 1, d - p. 2, a: «L'*Opinion Nationale* de Paris...»; 8.4.65, p. 1, b: «Dans la séance du 5...»; 7.5.65, p. 1, a, b: «Décidément l'honorable...»; 23.5.65,

p. 1, d: «En vue du traitement...»; 26.6.65, p. 1, b, c: «Depuis la publication...»; *ibid.*, c: «Parmi les effets...»; 22.8.65, p. 1, b, c: «Le maçonisme...»; 27.8.65, p. 1, b: «Ce n'est pas sans raison...»; 28.9.65, p. 1, c, d: «La presse libérâtré...»; 4.10.65, p. 1, b, c, d: «Le férianisme et le rappel à l'union.» (D. de Haerne heeft op zijn exemplaar verbeterd als volgt: «*de l'union*»); 10.10.65, p. 1, c, d: «Le férianisme et le repeal (rappel de l'union).»; 11.10.65, p. 2, a, b: «Les annexions au Nord après celles du Midi.»; 22.10.65, p. 1, d: «L'*Echo du Parlement* disait...»; *ibid.*: «Un personnage distingué...»; 2.12.65, p. 1, c, d: «Nos libérâtres,...»; 9.12.65, p. 1, d-2, a: «Plusieurs journaux libéraux...»; 23.12.65, p. 1, b: «Nous avons signalé...»; 7.2.66, p. 1, c, d: «Le férianisme au point de vue politique et religieux.»; 1.3.66, p. 1, b, c: «Dans notre N° du 7...»; 1.5.66, p. 1, d-2, a: «Les férians et les fils de la liberté.»; 12.5.66, p. 1, b, c: «La situation.»; 13.5.66, p. 1, b, c: «La guerre et le libre-échange.»; 16.5.66, p. 1, b, c: «Le(s) suites de la confiscation des bourses.»; 20-21.5.66, p. 1, b, c: «Pouvoirs des administrateurs.»; 25.6.66, p. 1, c, d: «Le cri de guerre: à bas les Jésuites ! et l'annexion.»; 4.7.66, p. 1, b, c: «La vraie et la fausse union.»; 30.7.66, p. 1, c, d: «Les annexions et le catholicisme.»; 8.8.66, p. 1, c, d: «La marine future de l'Allemagne.»; 13.8.66, p. 1, b: «Le *Times* dans son n° du 10...»; 19.8.66, p. 1, b, c: «La presse anglaise et la Prusse.» (de laatste 9 regels zijn niet van D. de Haerne); 28.8.66, p. 1, b: «La révolution de Candie...»; *ibid.*: «Nous avons fait...»; *ibid.*: «Le projet de loi...»; 31.8.66, p. 1, b: «Le *Pall Mall*...»; *ibid.*: «Voici une nouvelle...»; 2.9.66, p. 1, b: «La *Gazette*...»; 3.9.66, p. 1, a, b: «Le choléra et l'Inde.»; *ibid.*, b: «L'histoire enseigne...»; 7.9.66, p. 1, c: «On se demande...»; 29.9.66, p. 1, c, d: «Dans notre n° du 28...»; 30.9.66, p. 1, b, c: «Les journaux français et les projets d'annexion de la Belgique.»; 7.10.66, p. 1, c: «La famine dans l'Inde.»; 10.10.66, p. 1, b, c: «La situation.»; 16.10.66, p. 1, c, d: «La question d'Orient.»; 22.10.66, p. 1, b: «Dans le banquet...»; 27.10.66, p. 1, d-2, a: «La Crise de l'Inde.»; 3.11.66, p. 1, b: «Le machiavelisme annexioniste.»; 23.11.66, p. 1, b, c: «De l'inviolabilité royale.»; 23.1.67, p. 1, b, c, d: «Le barrage de l'Escaut et les complications politiques.»; 11.2.67, p. 1, b, c: «Dans son n° du

2...»; 14.2.67, p. 1, b, c: «La question de l'enseignement obligatoire...»; 18.2.67, p. 1, a: «On fait circuler...»; 2.3.67, p. 1, b: «On lit dans le *Messenger Franco-Américain*...»; 20.3.67, p. 1, b, c: «Les Fénians belges.»; 21.3.67, p. 1, b, c: «Le barrage de l'Escaut et les complications politiques.»; 3.4.67, p. 1, b: «M. le ministre des finances...»; 9.4.67, p. 1, d: «Le ministère anglais...»; 16.4.67, p. 1, b: «La prétendue réforme électorale...»; 30.4.67, p. 2, a: «Veut-on savoir...»; 17.5.67, p. 1, b: «Les journaux officiels...»; *ibid.*, c, d: «Le *Times* de New-York du 30...»; 13.8.67, p. 1, c, d: «On remarque depuis...»; 11.11.67, p. 1, c, d: «Dans une récente lettre...»; 13.11.67, p. 2, a: «Nous appelons l'attention...»; 17.11.67, p. 1, b, c: «Les sourds-muets et les aveugles aux prises avec le libéralisme.»; 11.12.67, p. 1, a, b: «Dans le juste tribut...»; 17.12.67, p. 1, c, d: «On sait que, depuis...»; 2.3.68, p. 1, c: «Les écoles d'adultes aux Etats-Unis et en Belgique.»; 11.4.68, p. 1, c, d: «La polémique concernant l'enseignement aux Etats-Unis et en Belgique.»; 18.4.68, p. 1, c: «Dans une lettre signée H. Fabius...»; 27.4.68, p. 1, c, d: «On assure que M. De Frée...»; 1.7.68, p. 3, d: «Un des journaux les plus influents de New-York, *the World*,...»; 28.7.68, p. 1, c, d: «De l'esprit libéral qui anime les pouvoirs administratifs, dans leurs rapports réciproques, en Hollande.»; 25.8.68, p. 1, d-2, a: «De l'union des partis en Amérique et ailleurs.»; 9.9.68, p. 1, b, c: «De l'union des catholiques et des libéraux.»; 12.9.68, p. 2, c: «Un nouvel ouvrage sur l'instruction...»; 15.9.68, p. 1, d: «Au milieu des thèses anti-sociales...»; *ibid.*: «Un journal méthodiste...»; *ibid.*: «Le *Herald* de la Nouvelle-Zélande...»; 5.10.68, p. 1, b, c: «Plus nous réfléchissons...»; 19.10.68, p. 3, b: «A propos de la révolution d'Espagne, le *Handelsblad*...»; 24.10.68, p. 1, a, b: «La révolution et la non-intervention.»; 27.10.68, p. 1, b: «L'ambassade, que les Chinois viennent d'envoyer...»; 10.11.68, p. 1, c, d: «La revue mensuelle des Etats-Unis...»; 19.11.68, p. 1, a, b: «Les élections et les catholiques dans le Royaume-Uni.»; 27.11.68, p. 1, b: «Les catholiques unionistes en Angleterre.»; *ibid.*, p. 1, c: «Le mouvement catholique qui...»; 21.12.68, p. 1, b, c: «Dans les discussions, qui...»; 1-2.1.69, p. 1, c, d: «La liberté et la protection.»; 4.1.69, p. 1, d-2, a: «Un couvent américain.»; *ibid.*, p. 2, a: «Le fils du fameux...»; 4.2.69,

p. 1, c: «Pour remédier au...»; 8.2.69, p. 1, b, c: «M. De Maere, en déversant l'outrage...»; 27.2.69, p. 1, b, c: «L'Encyclique et le Syllabus ont...»; 3.3.69, p. 1, c, d: «Une dispute de cabaret à propos du fait de Bois d'Haine.»; 8.3.69, p. 1, d: «Dans la séance du 22...»; *ibid.*: «Le Président des Etats-Unis...»; 13.3.69, p. 1, a: «Le *Standard* de Londres...»; 30.3.69, p. 1, b, c: «Le conflit franco-belge.»; *ibid.*, c, d: «Nous avons établi...»; 21.4.69, p. 1, d: «On assure qu'une...»; *ibid.*, p. 1, e: «Le *Tablet* de Londres...»; 24.5.69, p. 1, a, b: «Il vient de se passer...»; 27.11.69, p. 1, d: «On nous écrit de Londres:...»; 30.12.69, p. 1, b, c: «Il y a une équivoque...»; 2.2.70, p. 1, c, d: «L'Union en Belgique et à l'étranger.»; 4.2.70, p. 1, c, d: «Il se fait depuis quelque temps une...»; 19.2.71, p. 1, d, e: «M. de Thuin, député de Mons...»; 15.5.71, p. 1, b, c: «Antimilitarisme.»; 10.7.72, p. 1, c, d: «Un journal de Londres *The Weekly Register*...»; 7.11.73, p. 1, b, c: «On sait qu'il est de mode...»; 12.10.81, p. 2, a, b: «Au moment ou l'émigration belge...».

*Journal de Bruxelles*: 23.12.52, p. 2, a: «Bruxelles, 10 déc. 1852, La persistance avec laquelle...»; 30.5.55, p. 1, b, c-2, a: «Les paroles de l'Évangile...»; 16.6.55, p. 1, b, c: «La cause de l'humanité...»; 17.6.55, p. 1, b: «Il est question...»; 9.6.55, p. 2, a: «Une pétition...»; 14.7.55, p. 1, b: «Un haut fonctionnaire...»; 23.10.55, p. 1, b, c: «L'équité préside...»; 3.12.55, p. 2, a: «M. Thiers...»; 4.12.55, p. 1, b: «Lorsque M. Verhaegen...»; 10.12.55, p. 1, a, b, c: «Depuis quelque temps...»; 11.12.55, p. 1, a, b, c: «On ne peut contester...»; 23.12.55, p. 1, a, b: «Quelques journaux...»; 28.12.55, p. 2, b: «Il se manifeste...»; 31.12.55, p. 1, c-2, a: «Les révélations...»; 4.1.56, p. 1, c: «La baisse des prix des céréales...»; 10.1.56, p. 2, a: «La lettre de votre correspondant de Thielt...»; 21.1.56, p. 1, c-2, a: «Dans une des dernières...»; 23.1.56, p. 1, a, b: «Dans notre n° du 12...»; 29.1.56, p. 1, a, b: «L'*Observateur*, après le...»; 31.1.56, p. 1, b, c: «L'*Observateur* est un véritable...»; 9.2.56, p. 1, b, c: «L'*Observateur* et le *Messenger* ne...»; 17.2.56, p. 1, b: «Dans la séance d'avant-hier (13 févr.)...»; 28.2.56: p. 1, b, c: «A l'occasion...»; 29.5.56, p. 1, c, d-2, a: «M. l'abbé Jules Morel...»; 31.5.56, p. 1, a, b: «Le tarif anglais.»; 3.6.56, p. 1, b, c, d: «M. Corr Van der Maeren...»; 14.3.58, p. 1, b, c: «Dans le n° du 27 février...»; 21.3.58,

p. 1, b, c, d: «En vous élevant contre...»; 24.3.58, p. 1, a, b, c: «L' *Observateur* en répondant dans...»; 1.4.58, p. 1, b, c, d: «En revenant, dans votre n° du 26...»; 20.5.58, p. 1, c, d: «Dans un articulet sur la *bière*...»; 8.6.58, p. 1, a, b, c: «*Le Moniteur* a reproduit...»; 8.8.58, p. 1, a, b: «La Reine d'Angleterre...»; 26.8.58, p. 2, b: «On nous écrit de Courtrai, le 24 août: La récolte...»; 31.10.58, p. 1, a, b, c: «Un de nos abonnés, fabricant...»; 9.11.58, p. 1, b, c: «Dans le numéro du 31 octobre...»; 10.12.58, p. 1, a, b, c: «Le port d'Anvers.»; 30.12.58, p. 1, b, c: «De l'avenir industriel et commercial de l'Italie.» (Isthme de Suez. Chemins de fer.); 17.1.59, p. 1, d: «La patente que l'on impose...»; 6.5.59, p. 1, a, b: «Le système interprétatif...»; 12.5.59, p. 1, b, c, d: «La question romaine.»; 23.5.59, p. 1, e-2, a: «Les journaux de la gauche...»; 6.6.59, p. 1, c, d, e: «Le commerce des houilles et le canal de Bossuyt»; 10.1.60, p. 1, b, c: «Ecoles dentellières.»; 17.2.60, p. 1, b, c, d, e: «Crises financières, leurs causes et leurs effets» (par H.C. Carey, envoyé à et traduit de l'anglais par D. de Haerne); 5.9.60, p. 1, a, b: «Le système d'annexion et la frontière du Rhin.»; 8.2.61, p. 1, c, d, e: «Mes nombreuses occupations...»; 11.2.61, p. 1, c, d: «L'honorable baron Cogels...»; 24.5.61, p. 1, a, b: «L'*Indépendance*, dans son n° du 21...»; 10.7.61, p. 1, b, c: «Quelques conseillers provinciaux sont saisis...»; 19.7.61, p. 1, a, b, c: Des traités de commerce avec l'Angleterre et la Suisse.»; 20.7.61, p. 1, a, b: «Orsini et Becker.»; 12.8.61, p. 1, b: «Placés aux confins de trois ressorts de chambre de commerce...»; 25.8.61, p. 1, c, d: «Le ministère paraît très embarrassé...»; 6.3.62, p. 1, d: «La *Civiltà cattolica*, revue bi-mensuelle...»; 7.3.62, p. 1, d, e: «Les ateliers d'apprentissage et les écoles dentellières.»; 19.3.62, p. 1, b, c, d: «La discussion, qui vient d'avoir lieu au Sénat...»; 21.3.62, p. 1, d, e: «Dans sa livraison du 15 courant, la *Civiltà cattolica*...»; 14.4.62, p. 1, c: «Les enfants catholiques dans les Workhouses d'Ecosse.»; 10.4.62, p. 1, a, b: «Lord Palmerston et le relief bill ou bill d'affranchissement du clergé.»; 22.5.63, p. 2, b: «Conférence sur la religion...»; 1.11.63, p. 1, d: «Tandis que, dans...»; 4.11.63, p. 1, b, c, d: «Voici comment le journal...»; 19.12.63, p. 1, b, c: «La destruction du commerce maritime de l'Amérique.»; 19.1.64, p. 2, a, b: «Une école modèle ou...»; 9.2.65, p. 1,

f: «Voici comment une...»; 19.2.65, p. 2, a: «Nous lisons dans...»; 20.4.65, p. 1, f-2, a: «M. Thiers a prononcé...» (tot regel 7 van p. 2, a); 9.5.66, p. 2, a, b: «Loi Orts.»; 6.10.67, p. 3, b, c: «Angleterre.»; 24.2.68, p. 2, b, c: «Chronique religieuse.»; 16.4.68, p. 1, d, e, f: «La réforme de l'Eglise Anglicane en Irlande.»; 17.4.68, p. 1, c, d, e: *idem* «2° article.»; 18.4.68, p. 1, c, d, e: *idem* «3° et dernier article.»; 22-23.5.68, p. 1, d, e, f: «Le Sénat a adopté,...»; 22.7.68, p. 2, d: «Mgr. J. Mcquaid a été sacré...»; 29.8.68, p. 1, c: «Lorsqu'il s'est agi,...»; 31.8.68, p. 1, c: «Le *Tijd*, d'Amsterdam,...»; 27.12.68, p. 2, a: «Le mouvement ascendant du catholicisme...»; 1.2.69, p. 1, c, d: «Le *Tijd* d'Amsterdam... (de laatste 5 regels van kolom d zijn niet van D. de Haerne); 4.4.71, p. 1, d, e, f: «D'après les nouvelles...»; 1.3.73, p. 1, e, f-2, a: «Nous avons publié,...»; 1.6.73, p. 1, e: «A l'appui de ce que...»; 15-16.6.74, p. 1, e, f-2, a: «Tendances socialistes des instituteurs allemands.»; 22.2.75, p. 1, d: «Pendant la discussion du...»; 28.2.77, p. 1, d, e, f: «Les miracles chez les Protestants.»; 14.3.77, p. 2, b: «Pendant qu'on insulte...»; 17.3.77, p. 1, c, d: «Le *libéralisme* de nos jours...»; 20.3.77, p. 1, c, d, e, f: «Ceux qui se sont livrés...»; 27.3.77, p. 1, c, d: «M. le bourgmestre de Bruxelles,...»; 10.4.77, p. 1, c, d: «Le système d'espionnage...»; 23.4.77, p. 1, c, d: «Comment on fait la statistique belge en Prusse.»; 8.5.77, p. 1, e: «On nous adresse...»; 18.5.77, p. 1, d, e: «La provocation.»; 9.6.77, p. 1, d, e: «Parmi les signes...»; 13.6.77, p. 1, d, e, f: «La *Gazette générale*...»; 30.6.77, p. 1, d, e: «L'infailibilité libérale.»; 15.7.77, p. 3, c: «M. Saintelette me paraît fort ignorant...»; 7.8.77, p. 1, e, f: «Parmi les exemples que présente...»; 10.8.77, p. 2, b: «Voici l'appréciation émise...»; *ibid.*: «La presse catholique d'Angleterre...»; 27.8.77, p. 1, c, d: «On peut ajouter un mot...»; 30.8.77, p. 1, e, f: «Les merveilles de l'enseignement primaire obligatoire en Prusse.»; 31.8.77, p. 1, c, d: «Les merveilles...» (vervolg en einde); 4.9.77, p. 1, d, e: «L'objection faite...»; 19.9.77, p. 1, c, d: «Dans notre numéro du 27 août...»; 22.9.77, p. 1, b, c: «La presse *libérale* est...»; 30.9.77, p. 1, d, e: «Un missionnaire irlandais...»; 3.10.77, p. 1, c, d, e: «Dans notre numéro du 27 août...»; 9.10.77, p. 1, e: «Dans votre n° de ce jour (8 oct.) vous avez cité...»; 13.10.77, p. 1, b, c: «Ce n'est pas sans rai-



son...»; 15.10.77, p. 1, b, c: «La *Flandre libérale* est dans la jubilation...»; 27.10.77, p. 2, a: «Le docteur Rittler, député bavarois...»; 4.11.77, p. 1, e: «Le synode provincial du Rhin...»; 4.12.77, p. 1, e: «Un Indien, allant à Londres...»; 6.12.77, p. 1, d, e: «On lira avec intérêt...»; 10.12.77, p. 1, c, d: «Un journal prussien...»; 11.12.77, p. 1, d, e: «Les attaques incessantes...»; 18.12.77, p. 1, f: «La police de Berlin...»; 1.1.78, p. 1, e, f: «Le *Journal de Courtrai*, à propos du...»; 3.1.78, p. 2, a: «Ceux de nos lecteurs qui...»; 29.1.78, c, d: «La Chambre des...»; 23.2.78, p. 2, a: «A propos de la mort éminemment...»; 24.2.78, p. 1, d: «A peine l'élection du nouveau Pape ...»; 13.3.78, p. 2, a: « - Une institutrice protestante fait,...»; 25.3.78, p. 1, e, f: «Le *Journal de Courtrai*, comparant...»; 8.4.78, p. 3, c, d: «L'instruction primaire en Italie.»; 29.4.78, p. 3, f-4, a, b: «L'enseignement primaire en Hollande.»; 12.5.78, p. 1, e: «La presse libérale constate...»; 4.6.78, p. 2, c: «Dans la dernière livraison...»; 12.6.78, p. 1, c: «Le *Temps* disait dernièrement,...»; 27.6.78, p. 1, d: «L'évêque de Birmingham, qui passe pour un... (48 regels, tot:) ... de la liberté de leur Eglise.»; 6.7.78, p. 1, f: «On sait qu'en 1828 et en 1829...»; 13.8.78, p. 2, d: «Un article que nous trouvons...»; 19.8.78, p. 1, f-2, a: «La sécularisation de l'enseignement...»; 23.8.78, p. 2, b: «Nous lisons ce qui suit...»; 25.8.78, p. 1, f: «On nous écrit de Londres:...»; 9.9.78, p. 1, e, f-2, a: «Permettez que j'emprunte la voie du *Journal de Bruxelles* pour...»; 12.9.78, p. 2, a, b: «Il n'y a pas actuellement de loi...»; 15.9.78, p. 1, f-2, a: «On sait que le Pape Pie IX,...»; 23.9.78, p. 1, c, d: «La polémique engagée...»; 27.10.78, p. 1, d, e: «On s'occupe beaucoup dans le monde scolaire...»; 1.11.78, p. 1, e, f: «Un fait remarquable concernant l'enseignement...»; 5.11.78, p. 1, f: «Dans notre numéro du 13 juin... (24 regels, tot:) ... que des effets négatifs.»; 24.11.78, p. 2, c: «D'après les nouvelles, que...»; 11.2.79, p. 2, a: «L'instituteur - ...»; 11.3.79, p. 2, a: «Un fait significatif,...»; *ibid.*: «Dans notre numéro du 23 avril 77...»; 13.4.79, p. 1, d, e: «Nous avons démontré...»; 17.4.79, p. 1, e: «Nous avons cru devoir...»; 16.5.79, p. 1, d, e: «Les journaux libéraux,...»; 3.6.79, p. 2, b: «Dans la séance de la Chambre du 29 mai,...»; 9.6.79, p. 1, f-2, a: «Le village de Wielsbeke...»; 21.6.79, p. 2, c, d, e: «L'école



Russe, le nihilisme et la morale indépendante.»; 22.6.79, p. 2, a: «La statistique officielle de la Prusse...»; 4.8.79, p. 1, c, d: «Les nihilistes ne se bornent pas à...»; 25.9.79, p. 1, d: «Il y a quelques années les scènes...»; 5.11.79, p. 2, a, b: «Une revue américaine a publié...»; 15.12.79, p. 1, e, f-2, a: «L'Eglise catholique en Cafrerie.»; 23.7.80, p. 1, f-2, a: «Un «catholique belge» adresse au Français la lettre...»; 7.7.81, p. 1, e: «Dans une correspondance échangée...»; 30.7.81, p. 2, b: «L'important cimetière...»; 27.9.81, p. 2, b: «Dans une lettre adressée au *Tablet*...»; 24.10.81, p. 1, f-2, a, b: «L'organisation de l'enseignement britannique.»; 1.11.81, p. 1, c: «L'organisation de l'émigration.»; *ibid.*, p. 3, b: «Angleterre.»; 5.11.81, p. 2, f-3, a: «Angleterre.»; 14.11.81, p. 1, c: «*Le président Garfield et la libre pensée.*»; 22.1.82, p. 2, d: «*Jubilé d'un missionnaire belge.*»; 6.3.82, p. 2, a: «*Extradition.*»; 15.4.82, p. 3, d, e: «Etats-Unis.»; 4.7.82, p. 1, e: «Il vient de paraître à Courtrai...»; 27.9.82, p. 2, a: «*La tempérance en Angleterre.*»; 14.7.83, p. 2, a: «*La Schlague.*»; 18.11.83, p. 1, e, f: «L'instruction obligatoire...»; 7.8.84, p. 2, a: «Vous dites dans votre journal...»; 4.10.84, p. 1, e: «Le grand auteur pédagogique...»; 25-26.12.84, p. 2, d: «*Sourds-muets.*»; 30.12.84, p. 1, e: «Le troisième concile...»; 28.2.85, p. 1, f: «*En Russie.*»; 19.3.85, p. 2, b: «Le régime scolaire actuel...»; 5.4.85, p. 1, f: «Voici un contraste assez singulier...»; 25.6.85, p. 1, c: «La seconde Chambre des Etats-Généraux...»; 9.10.85, p. 2, b: «*Les instituteurs arméniens sur le pavé.*»; 26.6.86, p. 2, d: «Concile d'Australie.»; 18.10.86, p. 2, b, c: «Au Congo.»; 5.1.88, p. 1, e, f: «La question flamande au point de vue politique.»

*Journal de Courtrai*: 7.10.1870 (jg. 8, n° 119), p. 1, a, b, c: «La Belgique et le système d'annexion.»; 14.1.77, p. 2, b: «D'après la *Constitution* Bossuet...»; 21.1.77, p. 2, a: «Nouvelles de Courtrai et des environs.»; 11.2.77, p. 1, c: «Le prétendu progrès scolaire en Allemagne.»; 18.2.77: «Encore le progrès à la prussienne.»; 25.2.77, p. 1, c, d: «Toujours de plus fort en plus fort... chez les gueux.»; 11.3.77, p. 1, e-2, a: «Nouvelles de Courtrai et des environs.»; 18.3.77, p. 1, d, e: «La propreté obligatoire.»; 25.3.77, p. 2, d: «Dans sa conférence...»; 1.4.77, p. 1, d, e: «Nouvelles de Courtrai et des environs.»; 8.4.77, p. 1, a, b: «Les apparitions surnaturelles et le droit de la force.»;

15.4.77, p. 1, d, e: «Le denier des écoles...»; 22.4.77, p. 1, c, d: «Parmi les dispositions...»; 13.5.77, p. 1, a, b: «La merveille de l'enseignement obligatoire.»; 20.5.77, p. 1, b, c: «Quelques défauts de l'enseignement primaire en Prusse.»; *ibid.*, d, e: «Les grandes circonscriptions électorales.»; 10.6.77, p. 2, a, b: «M. le bourgmestre de Bruxelles...»; 17.6.77, p. 1, c, d, e-2, a: «Malgré l'acquiescement...»; 1.7.77, p. 1, a, b: «Nouveaux trucs libéraux.»; 8.7.77, p. 1, a, b: «L'indiscipline de la jeunesse scolaire en Allemagne.» (Langer artikel dan in *Gazette de Liège*, 3.7.77); 15.7.77, p. 1, b, c, d: «M. le Gouverneur du Limbourg a...»; 23.9.77, p. 1, a: «Les Enfants Socialistes.»; 7.10.77, p. 1, a, b: «Statistique Prussienne.»; *ibid.*, p. 1, b, c, d, e-2, a: «Les inconséquences libérales.»; 14.10.77, p. 1, a, b: «Embarras des Instituteurs sous le régime obligatoire.»; 28.10.77, p. 2, b, c: «Il semble qu'à l'approche...»; 4.11.77, p. 1, a, b, c, d: «Les grèves, l'internationale et la concurrence anglaise.»; 13.1.78, p. 1, b: «L'Instruction Obligatoire.»; 26.1.78, p. 1, e-2, a: «Liberté libérale.»; 3.2.78, p. 1, c, d, e: «Le régime tyrannique...»; 17.3.78, p. 1, a, b: «Où la gueuserie va se nicher.»; *ibid.*, b, c, d, e: «Permettez-moi de vous présenter...»; 7.4.78, p. 1, b, c, d: «Le Socialisme sur le seuil de l'école allemande.»; 21.4.78, p. 1, b, c: «Parmi les innovations...»; 28.4.78, p. 1, c: «Voici une citation...»; 12.5.78, p. 1, d: «A mesure que nos libéraux...»; 19.5.78, p. 1, e: «Voici une instruction émanée...»; 26.5.78, p. 1, e: «L'auteur anonyme...»; 2.6.78, p. 2, b: «Le radicalisme de MM. Frère et Janson.»; 9.6.78, p. 1, d, e: «Le programme Goblet...»; 16.6.78, p. 1, d, e-2, a: «Dans notre N° du 2 Juin...»; 11.8.78, p. 1, a, b: «La Centralisation.»; 22.9.78, p. 1, a, b: «Le Libéralisme et le Socialisme en Belgique.»; 20.10.78, p. 2, d: «Voici une statistique comparative...»; 27.10.78, p. 1, c, d: «Abaissement de l'éducation religieuse et Allemagne et effort de l'Autorité Supérieure pour la relever.»; 3.11.78, p. 2, a, b: «Depuis que la loi anti-socialiste...»; 9.2.79, p. 2, b: «D'après le *Reichspost*...»; 29.6.79, p. 1, b, c, d: «Statistique.»; 10.8.79, p. 2, b: «Il se produit en France...»; 28.9.79, p. 1, e: «Les journaux bavarois ont publié...»; 7.12.79, c: «Les écoles ambulatoires.»; 14.12.79, p. 1, a, b: «Statistique.»; 18.1.80, p. 1, b, c: «Dans sa lettre adressée...»; 25.1.80, p. 2, c, d: «La Flandre libérale exhume...»; 29.2.80, p. 1,

d, e: «La guerre déclarée...»; 11.7.80, p. 2, e-3, a: «Nous lisons dans une revue protestante...»; 13.3.81, p. 1, b, c: «Le ministère catholique Canovas...»; 27.3.81, p. 2, c: «On mande de Madrid,...»; 17.4.81, p. 2, b, c: «La science selon M. Vander Kindere.»; *ibid.*, c: «La Chambre des représentants...»; 1.5.81, p. 1, a, b: «La contagion du nihilisme, comme conséquence de l'esprit révolutionnaire.»; 6.11.81, p. 2, b: «Voici une caricature pas mal...»; 4.6.82, p. 2, a: «Les faubourgs de Bruxelles et Heule.»; 25.6.82, p. 1, c, d, e: «L'émeute annoncée par le ministère maçonnique et l'avenir de la Belgique.»; 2.12.83, p. 1, e-2, a: «M. A. Schneck, instituteur allemand...»; 21.9.84, p. 2, c: «Parmi les nombreuses significations...»; 12.10.84, p. 1, b, c, d, e: «De l'intervention de l'armée dans les troubles de la rue.»; 19.10.84, p. 2, b: «Les paroles du Roi...».

*Journal des Flandres* (Gent): 16.11.1838 (jg. 9, n° 110), p. 3, a, b: «Dans votre avant dernier...»<sup>6</sup>.

*Het Land* (Brussel): 26-27.12.1888 (jg. 1, n° 87-88), p. 1, a, b: «De Moedertaal en het Patriotisme.»; 29.1.89, p. 1, a, b, c: «Ik heb de eer u een antwoord toe te zenden,...»; 5.3.89, p. 1, c: «Landverhuizing.»; 7.3.89, p. 1, c: «Eene Belgische vrouw.».

*Le Mémorial de Courtrai*: 17.10.1858 (jg. 8, n° 125), p. 1, b, c: «Reprise des travaux de canalisation en Europe.».

*L'Observateur Belge* (Brussel): 19.4.54 (jg. 19, n° 109), p. 1, b, c, d, e: «Je reçois à l'instant...»; 7.11.62, p. 1, c, d: «La question grèque.»; 3.12.62, p. 1, d, e: (suite du précédent); 9.12.62, p. 1, c, d, e: *idem*; 18.12.62, p. 1, e - 2, a: «Le système protecteur en Amérique.»; 5.1.63, p. 2, b, c: «La question grecque (fin).»; 5.2.63, p. 1, e - 2, a: «Nouveaux renseignements sur les événements du Texas.»; 8.2.63, p. 1, c, d: «Jamais peut-être...»; 11.2.63, p. 1, e: «Ce qui prouve...»; 22.2.63, p. 1, c: «Nous avons dit...»; 25.2.63, p. 1, b, c: «La dette des Etats-Unis.».

*La Patrie* (Brugge): 7.9.53 (jg. 6, n° 212), p. 1, a, b: «Le *Moniteur* vient de publier, touchant la sortie des

6. Het was niet mogelijk uit te maken, welke artikelen D. de Haerne geschreven heeft in *Le Catholique des Pays-Bas* (1826-1830), Gents dagblad, dat sedert 4 oktober 1830 vervangen werd door *Journal des Flandres*, noch welke andere artikelen dan dit van 16.11.1838, hij in dit laatste geschreven heeft.

grains...»; 15.9.53, p. 1, a, b: «La lettre que...»; 24.9.53, p. 1, a, b, c: «Question des subsistances.»; 27.4.61, p. 1, a, b: «De la suppression des douanes.»; 31.7.61, p. 1, c-2, a: «Les brigands napolitains et les brigands belges.»; 7-8.4.62, p. 1, b: «Des cours normaux pour l'enseignement primaire... (en volgende 47 regels, tot...) M. Boyaval, qui déclare vouloir le maintien de cette loi.»; 28.12.62, p. 1, a: «La détresse dans le Lancashire.»; 13.2.63, p. 1, c: «Au milieu du...»; 18.2.63, p. 2, b: «Nécrologie (de) M. Henri Liedts...»; 10.4.63, p. 1, a: «De la liberté pratique aux E.-U.»; 7.5.63, p. 1, a: «L'immigration et le catholicisme aux E.-U.»; 16.10.63, p. 1, a: «Les démocrates américains et les doctrinaires belges.»; 11.2.64, p. 1, a, b: «L'intolérance dont...»; 17.3.64, p. 1, a, b: «Les dettes publiques.»; 30.3.64, p. 1, a, b: «La Constitution belge et l'Encyclique.»; 2.4.64, p. 1, a, b: *idem* (einde); 12.5.64, p. 1, a, b: «On a annoncé, récemment,...»; 26.6.64, p. 1, a, b: «De l'émigration en Amérique.»; 7.8.64, p. 1, a, b: «Le manifeste des ministériels.»; 29.12.64, p. 1, a: «L'instruction publique en Belgique et en Amérique.»; 8.1.65, p. 1, b, c: «On se plaint...»; 13.1.65, p. 1, c: «Dans son N° du 24 ...»; 15.1.65, p. 1, b: «Un journal Américain... (tot aan de titel: «Une double analyse»); 19.1.65, p. 1, c-2, a: «Le bruit court que...»; *ibid.*, p. 2, a: «La principale revue...»; 21.1.65, p. 2, a: «Nous voyons d'après...»; 22.1.65, p. 2, a: «Dans notre N° du 13...»; 27.1.65, p. 1, a: «Hommage a Pie IX... D. (= D. De Haerne), Chanoine honoraire...» (15 regels); *ibid.*, p. 1, b: «Nous avons fait voir...»; 29.1.65, p. 1, b, c: «Un auteur protestant...»; 11.2.65, p. 1, a, b: «La criminalité...»; 16.2.65, p. 1, a: «Dans la séance du 10...»; 25.2.65, p. 1, a: «Le *Traité des impôts*...»; *ibid.*, p. 1, b: «On sait que...»; 5.3.65, p. 2, a: «Les confédérés...»; *ibid.*: «On a annoncé...»; 16.3.65, p. 1, b: «Comme nous l'avons...»; *ibid.*, p. 1, b, c: «Le rapport sur...»; 22.3.65, p. 1, a, b: «On sait que...»; 5.4.65, p. 1, a, b: «Le plan de la loge...»; *ibid.*, p. 2, c-3, a: «Amérique.»; 14.4.65, p. 1, c: «On parle beaucoup,...»; 21.4.65, p. 1, b: «Les séparatistes...»; 30.4.65, p. 2, b: «Le double attentat...»; 11.5.65, p. 1, c: «L'attentat de Booth...»; 14.6.65, p. 3, a: «Amérique.»; 4.10.65, p. 1, a, b: «Les congrès scientifiques en Angleterre et sur le continent.»; *ibid.*,

b: «Le fénianisme,...»; 11.10.65, p. 1, a, b, c: «De la brochure de M. Dechamps et de l'opposition qu'elle rencontre.»; 31.12.65, p. 1, b, c-2, a: «Nous avons fait voir...»; 2.3.66, p. 1, a, b: «Le traité conclu...»; 2.8.66, p. 1, a, b: «Les annexions et la démocratie.»; 23.8.66, p. 2, a: «Dans notre N° du 2...»; 23.12.66, p. 1, a, b, c: «Les sourds-muets et les aveugles aux prises avec le doctrinarisme.»; 2.10.67, p. 1, b, c: «Le Congrès de Malines et la presse catholique.»; 14.11.67, p. 1, b, c: «La liberté et le droit commun.»; 2-3.12.67, p. 2, a: «Plusieurs journaux anglais...»; 5.12.67, p. 1, c-2, a: «Tandis que le doctrinarisme...»; 12.12.67, p. 2, b, c: «Je vois avec plaisir...»; 18.12.67, p. 1, c-2, a: «Dans une correspondance...»; 18.12.68, p. 1, b, c: «M. Bara et le fanatisme flamand.»; 18.7.72, p. 1, a, b: «Nos journaux doctrinaires,...»; 12.4.77, p. 2, c, d: «Plusieurs journaux étrangers...»; 22.8.82, p. 1, b: «Manchester - port de mer.»; 20.11.82, p. 1, c, d: «Vos réflexions patriotiques en réponse à...»; 12.12.82, p. 1, b, c: «Singulier début de M. Wagener à la Chambre.»; 6.4.83, p. 1, d: «D'après les obituaires...»; 16.5.83, p. 1, c: «La pétition adressée...»; 5.6.83, p. 1, d: «L'article sur la crémation...»; 4.8.83, p. 1, b, c: «Plusieurs journaux ont cité comme...»; 28.10.84, p. 2, b: «Tandis qu'on s'apitoie,...»; 8.12.85, p. 1, b: «Une éloquente statistique.»; 19-20.12.85, p. 1, d: «Le déficit des élèves sévit, malgré les pénalités...»; 16.3.86, p. 2, a: «Puisque vous signalez...»; 25.5.86, p. 2, a: «Le Woman suffrage.»; *ibid.*: «On ne peut pas se moquer...»; 8.6.86, p. 1, a, b: «L'enseignement obligatoire.»; 5.12.86, p. 1, b: «Pendant l'année courante,...»; 22.12.86, p. 2, a: «On ne se fait pas une idée...»; 3.5.87, p. 1, d, c: «Nous avons prédit dans notre n° du 20...»; 6.5.87, p. 1, d: «Les échecs du free trade en Angleterre.»; 10.5.87, p. 1, c, d: «Les affameurs selon M. Delaveleye.»; 12.5.87, p. 1, a, b: «L'orateur qui, certainement,...»; 16.5.87, p. 1, b: «Le *Journal de Bruxelles*, au lieu de ...»; 20.5.87, p. 1, d: «Dans un meeting...»; 21.5.87, p. 1, c, d: «Nous lisons dans le *Sheffield*...»; 27.5.87, p. 1, b: «M. Couvreur a obtenu...»; 6.6.87, p. 1, b, c: «Le free trade en Irlande et dans l'Inde.»; 19.6.87, p. 1, b: «Les journaux allemands...»; *ibid.*, c: «Sir Edward Sullivan écrit...»; 19.9.87, p. 1, c, d: «Un journal anglais: *The Fair-trade*...»; 30.9.87, p. 2, b: «A l'intéressant article

que nous...»; 8.10.87, p. 2, a, b: «Portrait de Léon XIII en dentelle offert à l'occasion de son jubilé sacerdotal.»; 27.2.88, p. 2, b: «Utilité de la connaissance du flamand pour les Wallons, démontrée par un exemple.»; 7.3.88, p. 1, e-2, a: «Le cardinal Manning et le droit au travail.»; 1.4.88, p. 1, c, d: «Dans notre articulet de samedi...»; 20-21.10.88, p. 1, b: «Vous soutenez très bien les idées de 1830,...»; 8-9.12.88, p. 1, b: «J'ai lu avec plaisir...».

*Le Patriote* (Brussel): 16.9.85 (jg. 2, n° 259), p. 1, b: «La caserne; le dernier mot de l'école obligatoire.»

*Le Siècle* (Verscheen te Brussel van 27 maart tot 15 juni 1832): 1.4.32: «Depuis longtemps je désirais ardemment voir un journal qui, alliant les doctrines catholiques aux principes constitutionnels...».

*Le Spectateur belge* (Gesticht te Brussel, door D. de Haerne; verscheen gedurende 1 jaar, op 1 en 15 van elke maand, in 1857) : p. 9-20: «De l'avenir de la Constitution belge.»; p. 415-420: «Lettre à l'*Emancipation belge*.»; p. 437-442: Lettre au *Journal des débats*.; p. 754-758: Lettre à l'*Union de Courtrai*.; p. 799-813; 844-850; 869-901: «Les Anglais et l'Inde.»; p. 1074-1080: «La Constitution belge. Réponse à quelques publicistes étrangers.»; p. 1081-1092: «Le mariage au point de vue social.»

*The Tablet* (Londen): 3.4.58, p. 212, b, c: «In the number of February 27th of your...»; 5.10.78, p. 431, b: «Catholics and school boards.»; 17.9.81, p. 444, b - 445, a, b: «The political State of Belgium.»; 24.9.81, p. 500, b: «Sir. In your issue of...»; 15.4.82, p. 578, a: «*Evening mass*.».

*De Tijd* (Brussel): 25.11.83 (jg. 28, n° 47); p. 2, b: «Volksplanting in Canada.»

*Le Travail et la Propriété* (Brussel): 9.6.61 (jg. 1, n° 17), p. 1, d - 2, a: «La *North-american Review* contient...»; 2.1.62, p. 1, b, c: «La Philanthropie de l'Angleterre.»; 20.2.62, p. 2, b, c, d - 3, a, b: «Courses de chevaux.»; 25.5.62, p. 1, c, d - 2, a: «Industrie linière.» (brief van D. de Haerne, gevolgd door het antwoord van Rey, p. 2, a, b).

*L'Union, journal de Courtrai et de son arrondissement*: 5.4.57 (jg. 24, n° 41), p. 1, b, c: «Dans votre n° d'hier (4 avril); 3.7.57, p. 2, d: «Le *Mémorial* est inconsolable...»; 5.7.57, p. 1, b, c, d: «D'après ce que j'ai vu...»; 3.10.58, p. 1, a, b, c: «La presse ministérielle...»; 6.10.58, p. 2,

b, c: «On a vu avec quelle platitude...»; 24.11.58, p. 2, d-3, a: «On se remue beaucoup...»; 26.1.59, p. 1, c-2, a: «En publiant dans votre...»; 2.9.59, p. 1, b, c: «Dans un de vos derniers...»; 25.12.59, p. 3, b: «Dans le compte-rendu...»; 8.9.61, p. 1, b, c-2, a: «Question cotonnière.»

*L'Univers* (Parijs): 6.9.40 (jg. 8, n° 379), p. 2, b, c-3, a: «Parmi tous les journaux...»; 21.10.40, p. 2, c-3, a: «La Belgique catholique...»; 1858: Lettre à l'*Univers* (aangehaald door *Bien public*, 3.4.58, p. 1, d).

*L'Universel* (Brussel): 9.12.1859 (jg. 1, n° 151), p. 1, e, f-2, a: «L'interpellation de M. Hymans...»; 4.2.60, p. 1, b, c, d, e, f: «La révolution belge et la révolution italienne.»; 4.9.60, p. 1, c, d, e: «Nous n'avons pas lieu de...»; 10.9.60, p. 1, d, e, f: «Nous devons nous féliciter d'avoir...».

*Het Vaderland* (Gent): 4.4.1855 (jg. 2, n° 94), p. 1, b, c: «Wanneer M. Dedecker...»; 9-10.4.55, p. 1, a, b: «Ik vermoede dat...».

*Het Vlaemsche Land* (Gent): 9.8.1862 (jg. 6, n° 185), p. 1, c-2, a: «Een oud lid van eene kamer van Rhetorika...».

*The Weekly Register*: 26.4.1873, p. 268, d: «Earl Russell and catholic schools.».

*Het Zondagsblad van Waereghem*: 10.2.1889 (jg. 4), p. 1, a, b: «Ik dank U voor het artikel over mijnen brief aan *Het Land* (29.1.89, p. 1, a, b, c). Gij verstaat zeer goed dat het woord: *Eendracht maakt Macht*, aan de taal zoowel als aan de politiek toepasselijk is...».

B. JANSSENS de BISTHOVEN



## Boekbesprekingen

A. VERHOEVE - L. DAELS, *Circulaire vormen in Binnen-Vlaanderen ten westen van de Schelde* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publicatie nr. 18), Gent - Leuven, 1970, 30 pp. + illustr. + kaart.

Deze studie beoogt de inventarisatie van de circulaire vormen van antropogene aard (behoudens enkele restricties, p. 7) in het bovenvermelde gebied. Dit gebied wordt ten N. begrensd door de polderstreek, ten O. door de Schelde, ten Z. door de Franse grens en de grens tussen de arrondissementen Doornik en Moeskroen, ten W. eveneens door de Franse grens. De circulaire vormen werden opgespoord bij middel van luchtfotografie en vervolgens beschreven en kartografisch vastgelegd. Op deze wijze wilden de auteurs „een werkdokument verschaffen aan de onderzoekers, die de genese van het landschap en de vroegere uitingen van de mens tot hun studieterrain rekenen”, nl. archeologen, historici en geografen. Dit opzet is uitstekend geslaagd. De studie bestaat uit drie delen: een inleiding (pp. 5 - 10) met bibliografie (p. 11); de inventaris zelf van de circulaire vormen (pp. 13 - 30); tenslotte als bijlagen een tiental luchtfoto's en een kaart.

In de inleiding behandelen en bespreken de auteurs het aanwendende of aan te wenden materieel bij dit soort van opzoekingen, de bruikbaarheid van luchtfoto's, de kritiek van de resultaten; vervolgens in het bijzonder voor de circulaire vormen: de operationele definitie, de opsporingsmiddelen ter identifikatie, de methode van inventarisatie, beschouwingen bij de vastgestelde vormen en hun verbreidingsgebied. In de eigenlijke inventaris worden de circulaire vormen alfabetisch gerangschikt op naam van de gemeente. Telkens wordt de figuur gelokaliseerd op het desbetreffende kaartblad (schaal 1 : 25.000); vervolgens vermeldt men de vluchtrees en nummer van de foto (volgens het klassifikatiesysteem van het Ministerie van Openbare Werken), evenals de lokalisatie van de figuur op deze luchtfoto; tenslotte geven de auteurs een bondige beschrijving van de circulaire vorm met opgave van de benaderende afmetingen. Als bijlagen treft men een tiental goed gekozen luchtfoto's aan als typische en duidelijke voorbeelden van bepaalde soorten circulaire vormen. Als bekroning van het werk vindt men achteraan een kaart van het betrokken gebied, waarop alle geïnventariseerde circulaire vormen volgens hun aard gelokaliseerd zijn.

De studie munt in vele opzichten uit : door de wetenschappelijke benadering van het onderwerp, de zin voor methode, systematiek en kritiek bij de behandeling en interpretatie van de gegevens. Historici, geografen en archeologen, die op dit terrein werkzaam zijn, beschikken thans over een kostbaar werkinstrument, dat hun tijdrovende en onzekere opzoekingen spaart. Hopelijk zullen gelijkwaardige studies voor andere streken volgen.

W. BUNTINX

J. MERTENS, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*. Pro Civitate. Historische uitgaven. Reeks in -8°, n° 27. Brussel 1970, 207 pp., bijlagen, kaarten.

Over de laat-middeleeuwse landbouw in het Brugse was weinig gekend. Iedereen was overtuigd dat in het Brugse Vrije nog altijd het drieslagstelsel werd toegepast, waarbij het land slechts twee jaar op drie vruchten voortbracht, en daarna een jaar bleef braak liggen.

Dr. J. Mertens heeft daarover nu een zeer interessant werk geschreven dat steunt op enkele zeer belangrijke bronnen voor de geschiedenis van de laat-middeleeuwse landbouwuitbatingen in het Brugse, nl. de rekeningen van enkele grote hofsteden die rechtstreeks uitgebaat werden door het Brugse St.-Janshospitaal en door het Brugse godshuis van de Potterie en die zowel lagen in de polderstreek als in de zandstreek, en waarover lange reeksen rekeningen bewaard werden. Daarbij vond hij nog gegevens over kleinere bedrijven vermeld in het archief van het Proosse van St.-Donaas te Brugge en in de rekeningen van de na 1382 verbeurde goederen na de Vlaamse nederlaag bij Westrozebeke, waar Filips van Artevelde sneuvelde. En eindelijk kon hij ook nog beschikken over het handboek van een grootgrondbezitter uit St.-Pieters-op-de-Dijk voor de jaren 1323-1336.

In het Brugse waren de hofsteden niet zeer uitgestrekt. 88 % ervan hadden een oppervlakte kleiner dan 50 gemeten (22 ha. 12 a.). Maar de grootste hofsteden lagen in de polderstreek. De grootste, Scueringhe te Zuienkerke, telde 550 gemeten.

In de 14e en 15e eeuwen beleefde de landbouw een depressie. In de eerste helft van de veertiende eeuw werden nog winsten geboekt, alhoewel deze geleidelijk verminderden. Op het einde van de eeuw en gedurende geheel de 15e eeuw werkten de uitbatingen met verlies. Daarom verzaakten de geestelijke instellingen aan de rechtstreekse uitbating van hun goederen, en gaven deze in pacht, meestal voor negen jaar. Later, in de tweede helft van de 15e eeuw, leidden enkele crises tot een echt failliet, waaraan slechts die landbouwers ontkwamen die een betere techniek gingen gebruiken of die overgingen tot specialisatie.

Op de grote bedrijven wordt veel werkvolk vermeld, dat aldaar meestal geheel het jaar door werkzaam was. Op het einde van de 15e eeuw vertegenwoordigden de lonen 60 % van de uitgaven.

De inkomsten kwamen vooral van de verkoop van graan en van slachtvee.

De oppervlakte van de bedrijven was ingedeeld in zaailand en grasland. Slechts een klein deel van de oppervlakte bleef ieder jaar braak liggen, dit deel werd altijd genomen uit het grasland. Alleen dit deel kon gemest worden, omdat de voorraad mest beperkt bleef tot wat de hofstede zelf kon voortbrengen.

Door de uitbreiding van de veeteelt nam de bezaaide oppervlakte geleidelijk af.

Voor die tijd was de opbrengst van graan in het Brugse tamelijk hoog. In de veertiende eeuw bracht een eenheid zaaigraan voor de tarwe 4,5 eenheden op; voor de rogge 6,5; voor de haver 5,2; voor de erwten 2,8; voor de «cruuden» of paardebonden 1,6; voor de bonen 2,4; en voor de vitsen 2,7. In de 15e eeuw lag de opbrengst merkkelijk hoger. Maar in de tweede helft van de 14e eeuw brachten de polderhoeven ongeveer 1100 liter tarwe op per hectare.

Kleinere bedrijven legden zich toe op nijverheidsgewassen: vlas en meekrap, waarmede de lakens rood geverfd werden.

Er waren ook fruitbomen, vooral kerselaars, appelaars, perelaars en notelaars.

De talrijke paarden, waarvan de 3/4 trekmerries waren, werden slechts gefokt voor eigen gebruik. In de 15e eeuw verminderde het aantal paarden, wat wijst op een betere werktechniek. Waar in de 14e eeuw één paard volstond voor 20 gemeten, werd in de volgende eeuw één paard gebruikt voor 30 gemeten.

De op de hofsteden aanwezige ossen werden niet gebruikt als trekdieren, maar wel als slachtvee, want door de nabijheid van een grote stad, nam de veeteelt in het Brugse een zeer belangrijke plaats in.

Daarom ook werden meer runderen dan paarden gehouden. De 3/4 ervan waren melkkoeien, die echter een kleinere waarde hadden dan de vette runderen. De jaarlijkse melkgift voor boter alleen bedroeg gemiddeld 810 liter per koe, wat toen zeer veel was.

In de polderstreek was het beschikbaar grasland per eenheid grootvee kleiner dan in de zandstreek. Maar op de kleine hofsteden, die een intensieve veeteelt bedreven, schommelde het beschikbaar grasland tussen 0,7; 0,9 en één gemet per rund.

Er werden ook schapen gehouden vooral op de grote bedrijven. Daarbij kwamen nog, maar in mindere mate, varkens. Het pluimvee was niet zeer talrijk en moest voorzien in de eigen behoeften. Er wordt ook bijtenteelt vermeld.

Oorlogen, besmettelijke ziekten en hongersnood deden de vee-stapel gevoelig verminderen.

Het boek van dr. J. Mertens, dat veel opzoekingen en berekeningen heeft gevraagd, geeft ons een tamelijk volledig beeld van de land-

bouw in het Brugse Vrije in de 14e en in de eerste helft van de 15e eeuw, en dit niettegenstaande de onvolledige bronnen die beschikbaar zijn.

Het werk telt 31 bijlagen, waaronder enkele grafieken. Deze geven voor sommige landbouwuitbatingen de winst en het verlies over een lange tijdsperiode, verder geven ze nog de evolutie van de pacht-prijs, de bezaaiing en de opbrengst van de oogsten, de akkerbouw, de paarden- en runderrassen, de veestapel, alsook de grondverhandelingen in het Brugse.

J. DE SMET

J.M. DUVOSQUEL, *Un document d'histoire rurale : Le dénombrement de la seigneurie de Comines (1470)*. Leuven - Gent, 1971. (Centre belge d'histoire rurale - Belgisch Centrum voor landelijke Geschiedenis. Publ. n° 29). 149 pag. (oorspronkelijk verschenen in de Handelingen van de Kon. Geschied. - en Oudh. Kring van Kortrijk nr. XXXVII, 1970, pp. 3 - 149).

Het betreft hier een tekstuitgave vergezeld van een beknopte inleiding, waarin een belangrijk aksent op de problemen van historische metrologie wordt gelegd.

De inleiding beslaat ongeveer 30 blz., de eigenlijke tekstuitgave ongeveer 100 blz., terwijl een zeer nuttige personen- en plaatsnamen-index de overige bladzijden in beslag neemt. De uitgave is verlucht met een kaart en met de reproductie van een tekst en van drie XVIe eeuwse en één XVIIIe eeuwse originele kaarten.

In de inleiding wijst de uitgever op het werkelijk schaarse aantal dokumenten dat voor de studie van de structuur van de middel-eeuwse niet-vorstelijke heerlijkheden ter beschikking staat.

De heerlijkheid Komen is één van de vier heerlijkheden met hoge justitie in de kasselrijen van Rijsel, Douai en Orchies. Het hangt af van het vorstelijk leenhof te Rijsel. Het denombrement geeft een korte beschrijving van de heerlijke reserve, de nauwkeurige beschrijving van de heerlijke rechten en inkomsten, van de 124 lenen en de 106 achterlenen. De meeste lenen zijn foncierlenen, die gewoonlijk weinig uitgestrekt zijn. Sommige van deze lenen zijn nochtans echte kleine heerlijkheden met reserve, cijnsgronden (tenures) en achterlenen.

Het denombrement van 1470 wordt gegeven door Jan II van der Clite en is tot op heden het oudste bekende denombrement van de heerlijkheid Komen. De uitgever veronderstelt dat de datum van het denombrement verband houdt met de financiële moeilijkheden van de heer van Komen. Immers, de hertog had op de heerlijkheid beslag gelegd teneinde de verkoop ervan te verhinderen toen de heer van Komen zijn schulden niet kon vereffenen. Toen deze

vereffening in 1470 wel gebeurd was, werd ook een denombrement gedaan op het ogenblik dat de heer opnieuw bezit nam van zijn heerlijkheid.

Voor de tekstuitgave werd een origineel uit het Rijksarchief te Gent (Fonds Komen, nr. 26) gebruikt. De uitgever deelt mee dat dit fonds binnenkort naar het Rijksarchief te Doornik zal worden overgemaakt.

De uitgave van dit denombrement is een eersteling in een reeks die ook het chartrier van Komen, een XVIe eeuws cijnsboek en de oudste heerlijke rekeningen zal brengen. Pas daarna mogen wij ons aan de synthese door de auteur in het vooruitzicht gesteld, verwachten.

Laten wij echter niet op de reeks vooruitlopen. Hier gaat het alleen om een tekstuitgave die opvalt door haar uitzonderlijke degeelijkheid. De kritiek die men naar voor kan brengen is zo miniem, dat men geredelijk kan veronderstellen dat het hier telkens slechts om drukfouten en niet om (geringe) vergissingen gaat; signaleren wij: blz. 22 « 3773 » moet zijn 3775. Deze tekst wordt op blz. 28 aangeduid als copie C i.p.v. D; blz. 43: ur moet sur zijn; blz. 47 couvient moet convient zijn en quate moet quite zijn; blz. 48: en moet eu zijn; blz. 53 wijnstroeder moet wijnsroeder zijn; blz. 57 bonnes moet bornes zijn; blz. 74 abannables moet ahannables zijn; blz. 107 arisiens moet artisiens zijn.

Alles samen een prachtige uitgave, die voor de streek van Komen honderden belangrijke inlichtingen bevat, maar waarvan het belang de lokale geschiedenis ver te boven gaat.

J. MERTENS

Michel CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700.* (Universiteit van Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, dl. 4), Leuven, Uitg. Nauwelaerts, 1968, XXXV - 622 blz., 750 BF.

Men hoeft niet speciaal op de hoogte te zijn van de kerkelijke historiografie om van de recente belangstelling voor de godsdienstbeleving van de uitgebreide massa van gewone gelovigen en priesters te weten evenals van de moeilijkheden om de voor dat domein gepaste bronnen te ontdekken en ze verantwoord te interpreteren. Een blik op de door de auteur in zijn hier gepubliceerde doctoraatsthesis bijeengebrachte bibliografie zal er spoedig van overtuigen dat men hier nog steeds van pioniersarbeid mag spreken. Ongetwijfeld werden vroeger reeds talrijke bruikbare bronnen gepubliceerd en werden hier ten lande her en der locale of regionale studies over een dergelijk onderwerp opgezet, maar geen enkele evenaart in grondigheid, uitvoerigheid en afgewogen oordeel

de studie van Dr. Cloet. Hij beperkt zich daarbij tot één plattelandsdekenij behorend tot het toenmalig bisdom Gent, grenzend aan het bisdom Brugge en dat gedurende slechts één eeuw. Het werk dat door een uitvoerig register wordt afgesloten en zeer bruikbaar gemaakt, bestaat uit de publicatie van talrijke bronnen-bijlagen en tabellen van pastoors, doch de verwerking zelf loopt over 508 blz. verdeeld over acht hoofdstukken die over de bronnen, dekenij en dekens, pastoors en naaste medewerkers, regulieren, het godsdienstig leven, onderwijs en lering, aspecten van het zedelijk leven, hervorming en gewetensdwang, dat alles besloten met een synthetiserende terugblik, handelen; meest uitvoerig zijn de hoofdstukken 3, 5 en 6.

Veel in deze studie verdient waardering: de overzichtelijke bouw, de voortreffelijke stijl en taal, een volrijpheid in evenwichtig en afgewogen betoog en oordeel, dat veel zin vertoont voor menselijkheid. Voor latere gelijkaardige studieonderwerpen kan het presenteren van de met moeizaam geduld bijeengebrachte bronnen en het kritisch nuanceren van hun aard en historische waarde met vrucht model staan, evenals het situeren van bijna alle onderdelen van de studie in ruimer historisch verband, voor zover dat thans reeds kan. Wie ooit materiaal als dat waarover schrijver beschikte heeft verwerkt, zal niet zonder een zekere bewondering vaststellen hoe hij er in slaagde de veelheid van detailinformatie te verwerken in een voorstelling waarin toch wel de voornaamste tendensen klaar worden getekend en daarenboven tot een zeer leesbaar geheel uitgebouwd. Het is onbegonnen werk de hier bijeengebrachte resultaten voor te stellen op gevaar af de concrete toon en kleur die dergelijke studie precies zo waardevol maakt, te laten teloorgaan. Er is zeer veel te leren over het onderzoek van en gegevens over het religieuze leven in deze dekenij in die periode en over de evolutie in deze eeuw met de velerlei factoren die deze bepalen. Zeker, men zou hier en daar nog meer informatie wensen, klarere omschrijving van termen en gebruiken, betere vergelijking met andere streken, maar het bronnenmateriaal liet dat zelden toe en voor vergelijking moeten eerst andere streken op, hopelijk even degelijke wijze, worden bestudeerd; pas dan zal men scherper de eigen kenmerken van een m.i. nogal homogene en wat cultuurarme (weinig scholen van betekenis, bijna geen kloosters) dekenij kunnen uittekenen. Misschien was er op het vlak van de bisschoppelijke visitatieverslagen toch mogelijkheid om zonder al te veel werk tot enig inzicht in de sociologische differentiatie binnen het bisdom Gent te komen, wat de auteur zeker reeds betracht en dat hij op chronologisch gebied binnen het bestudeerde terrein zelfs zeer voortreffelijk realiseert. Wij hebben ons trouwens soms de vraag gesteld of de situatie in de XVIIIe eeuw in de bestudeerde dekenij zo evolueerde dat bronnen uit deze latere tijd niet nuttige aanvullingen zouden kunnen bieden voor de vorige eeuw, al vermeldt de auteur zelf dat het onderzoek van de verslagen van bisschop Evr. Van der

Noot niet veel resultaat opleverde. Hoeveel vragen in het boek ook worden naar voor gebracht en hoe voorzichtig sommige veronderstellingen ook worden geformuleerd, toch krijgt men er een boeiend tijdsbeeld van het kerkelijk leven met voldragen zin voor de invloed van bisschoppen en dekens, voor het werk van de pastoors en hun medehelpers, waarbij een duidelijke vooruitgang in plichtsbef en bekwaamheid na 1646 wordt vastgesteld, en een genuanceerd oordeel over de licht- en schaduwzijden van de achterhaalbare uitingen van het godsdienstig leven van het kerkvolk, waarbij de contra-reformatie eigenlijk pas in de tweede helft van de bestudeerde eeuw diep doordringt; soms klinkt er naar mijn mening toch wel eens een appreciatie door die van nogal hedendaagse gevoeligheden uitgaat, zoals wanneer hij meent dat men bij de heersende onverdraagzaamheid moeilijk tot een volwassen geloof kon komen of dat een probleemloos geloof kennelijk het ideaal was (p. 507). Al deze kleine bedenkingen ten spijt, blijft deze thesis een zeer waardevolle en hoogstaande bijdrage tot een vernieuwde kennismaking met het concrete en reële kerkelijk verleden.

P. DECLERCK.

Elie BILÉ, *Blankenberge. Een rijk verleden, een schone toekomst.* (Uitgegeven door het Gemeentebestuur van Blankenberge), 1971, 318 pp.

Bij een eerste oppervlakkig contact met dit boek valt onmiddellijk de voor het oog fijn verzorgde editie op, evenals de talrijke illustraties. In het « Voorwoord » en het « Ten geleide » sparen de inleidende auteurs hun lofbetuigingen niet ten overstaan van de schrijver en zijn boek met woorden zoals: « ... Elie Bilé, auteur van dit prachtig boek, verdient dan ook alle lof en waardering voor de wijze waarop hij de geschiedenis van Blankenberge heeft achterhaald, zo haarfijn heeft uitgediept en beschreven. Deze boeiende studie zal derhalve als waardevol dokument en als naslagwerk (sic) ongetwijfeld grote diensten bewijzen... » en « ... met een grenzeloze toewijding, met kennis van zaken (sic)... » en « ... Het nut en de betekenis van het werk... kunnen niet hoog genoeg geschat en gewaardeerd worden... ». De hoop, door deze bombastische lofbetuigingen gewekt, werd bij een aandachtige en kritische lezing helemaal niet ingelost. Dit hybride werk bestaat in grote lijnen uit vier delen: 1° Geschiedenis tot 1800 (pp. 13-51), 2° Geschiedenis (sterk anekdotisch) van de 19e en 20e eeuw en geschiedenis van afzonderlijke aspecten van Blankenberge, waarbij soms werd teruggegrepen tot vóór 1800 (pp. 52-236), 3° Folklore en anekdoten (pp. 237-292), 4° Poëzie (pp. 293-310). Hieruit blijkt duidelijk hoe stiefmoederlijk de Blankenbergse geschiedenis vóór 1800 werd behandeld. De weinige bladzijden, die de auteur aan deze eeuwenlange periode wijdde, zijn dan nog van zo'n bedenkelijk allooi, dat



ze werkelijk als voorbeeld kunnen dienen van « hoe-het-niet-moet ». Enkele voorbeelden uit de vele zullen volstaan om dit te illustreren. Als een tweederangs middeleeuws kroniekschrijver voelt de schrijver de behoefte om tot in de prehistorie en de Romeinse tijd terug te grijpen, al heeft dit niets met Blankenberge te maken (pp. 14-15). Deze bespiegelingen (zonder verwijzingen) schijnen overgenomen te zijn uit één of ander 19e-eeuws geschiedenisboek voor het lager onderwijs. De auteur beweert zonder blikken of blozen dat er kaarten uit de 11e eeuw en uit de periode van Boudewijn met de IJzere Arm (9e eeuw) zouden bestaan, waarop het Zwin en de Vlaamse kuststreek voorkwamen (p. 15 & 17). Zelfs een debuterend historicus weet dat de eerste rudimentaire kaarten in onze gewesten slechts opgesteld werden op het einde van de middeleeuwen. De auteur noemt het eiland Wulpen een schiereiland (sic!) en laat het samen met « Coesant » en « Scoonevelt » door de zee verzwolgen worden op het einde van de 12e eeuw (p. 15). Het staat nochtans vast dat het laatste deel van Wulpen in zee verdween bij het einde van de 16e eeuw. Het eiland Koezand werd een eerste maal vernoemd in 1237 en was toen nog een onbedijkte opwas. Schoneveld werd slechts vermeld in de eerste helft van de 13e eeuw. De auteur kent blijkbaar niet het historisch-geografisch standaardwerk over westelijk Zeeuws-Vlaanderen van prof. M. Gottschalk (*Historische Geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, 2 dln., Assen, 1955-58). Een kritische lezer is na deze openstapeling van grove dwalingen nog niet aan het einde van zijn ergernis. Zich steunend op een « befaamd » historicus (= J.B. Gramaye, begin 17e eeuw), verkondigt de schrijver dat Scarphout de voorloper was van Blankenberge en zou ontstaan zijn in de 9e eeuw (p. 18). De naam zou, nogmaals volgens de schrijver, te danken zijn aan een vesting van zeevaarders, die omringd werden met palen met scherpe punten (p. 15). Dit Scarphout zou — dixit de schrijver — verzwolgen zijn op St.-Clemensdag (23 november) 1334 (p. 15). In de nabijheid van het verdwenen Scarphout zou inmiddels Blankenberge ontstaan zijn. Deze « goedkope » en ongefundeerde fantasieën werden reeds een eeuw geleden tot het rijk der verzinselen verwezen (zie o.a. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des petites villes* en K. De Flou, *Woordenboek der toponymie*). Immers Blankenberge werd een eerste maal vermeld in 1275. Deze naam is duidelijk van middelnederlandse oorsprong; de etymologie ervan is vanzelfsprekend. Scarphout werd enkele decennia eerder vermeld. Beide toponiemen werden steeds naast elkaar vernoemd. Blankenberge was de naam van de civiele gemeente, terwijl Scarphout de naam was van de kerkparochie, waartoe oorspronkelijk o.a. Blankenberge behoorde. Scarphout komt in archiefbronnen voor tot in de 18e eeuw. Het is wel mogelijk dat de oudste kerk, O.L.Vrouw van Scarphout, meer zeewaarts lag en ca. 1334 zou overstroomd zijn. Tegenover de zienswijze van de auteur zou men nog historisch-geografische argumenten kunnen aanvoeren; dit zou ons echter te ver leiden. De

opeenstapeling van naïeve, ongefundeerde en kritiekloze beweringen op slechts enkele bladzijden (pp. 14-18) zal de lezer een idee geven over het gehalte, de betrouwbaarheid en het verdere verloop van deze « studie ». Qua literatuur, bronnenmateriaal en werkmethode is het al even droevig gesteld. Een literatuur- en bronnenopgave ontbreekt, evenals een index. Verwijzingen treft men slechts sporadisch aan, zodat de lezer kan raden waar de auteur zijn soms « geniale » beweringen haalt. Voor zover men het kan nagaan, schijnt de geliefkoosde literatuur van de schrijver totaal voorbijgestreefde publikaties en derderangswerken van de 16e tot de 19e eeuw te zijn. Meer recente werken zijn hem onbekend tenzij zijn eigen pennevruchten (bv. p. 16 & 21). Uit één van de zeldzame keren dat de auteur een archiefbron aanhaalt (zonder referentie) blijkt hoezeer deze « geschiedschrijver » vertrouwd is met historische materiaal uit het Ancien Regime. Bij de aanhaling van een gewone Latijnse oorkonde van de bisschop van Doornik (1366), die hij in vertaling (?) geeft, bekent de auteur deemoedig (p. 39): « Tot daar de vertaling van deze zeker niet al te duidelijke breve van de bisschop van Doornik. De rest is wegens menigvuldige samentrekkingen en verkortingen van woorden, vooral echter wegens kopijfouten, al te onduidelijk om er verder te kunnen op ingaan ». Reeds bij het begin van de tekst (p. 37) struikelde de auteur over de courante samentrekking « Plus » (= Philippus II van Artois, bisschop van Doornik). Van standaardwerken zoals E.I. Strubbe-L. Voet, *Chronologie* en A. Capelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* schijnt deze schrijver dus nooit gehoord te hebben.

Het zeer uitgebreide deel over Blankenberge in de 19e en 20e eeuw is een soms onoverzichtelijke opeenstapeling naast elkaar van feiten en feitjes, van anekdoten en anekdoetjes, meestal zonder een glimp van synthese. Belangrijke gebeurtenissen plaatst de auteur op dezelfde hoogte als onbenullige voorvalletjes. Na de vermelding van een aantal min of meer belangrijke folkloristische en sociale gebruiken en gewoonten, sluit de auteur zijn « studie » af met een verzameling tweederangspoëzie, grotendeels rijmelarij zonder literaire waarde.

Uit al het voorgaande kan men besluiten. De auteur, die zagezegd een geloofwaardig beeld wou ophangen van de groei van Blankenberge, heeft hierin grotendeels gefaald. Hij wil de indruk wekken het gehele verleden van Blankenberge in alle facetten te behandelen. In feite komt het werk neer op een poging een beeld op te hangen van Blankenberge in de 19e en de 20e eeuw. De « studie » van het Ancien Regime te Blankenberge vormt hierbij een soort inleiding, die ondanks een periode van 6 eeuwen en meer totaal in disproportie staat met de latere periode. Met hetgeen de auteur in dit werk naar voor brengt, kan men onmogelijk van een wetenschappelijk verantwoorde historische monografie of naslagwerk spreken. De auteur schijnt de meest elementaire beginselen van het historisch-wetenschappelijke onderzoek niet te kennen, zoals de heuristiek van het

onderwerp, eenvoudige beginselen van de paleografie, bronnenkritiek, methode en systematiek. De schrijver vertoefst blijkbaar nog in het stadium van de 19e-eeuwse historische roman. Het enige in dit werk dat geslaagd kan worden genoemd is de lay-out, de typografie en min of meer het gedeelte over de zeer recente geschiedenis en de folklore van Blankenberge. Als historische monografie in zijn geheel kan men het zo vlug mogelijk vergeten, ondanks de lofbetuigingen in de inleiding. De auteur heeft blijkbaar niet begrepen aan welke eisen een volwaardige historicus moet voldoen. Een stadsgeschiedenis is nog wat anders dan een dagbladartikel.

W. BUNTINX

Jan VANDAMME, *Het Bibliotheekwezen te Brugge vóór 1920*, Brugge, Raaklijn, 1971, 4°, 238 p., ill., 1.250 F.

De auteur heeft zich geen moeite gespaard om *literaire* bronnen voor zijn onderwerp uit de verste vergetelhoeken op te halen, en om ze tot een leesbaar, lezenswaardig en kijkwaardig geheel te verwerken. Voorwaar een prestatie, maar een dure prestatie die de koopkracht van vele openbare bibliotheken zal te boven gaan, en dus de door de auteur geprezen lectuurvoorziening niet in de hand kan werken. Bovendien stelt zich de vraag of al dit prachtige illustratiemateriaal hier werkelijk onontbeerlijk was. De schikking ervan houdt nauwelijks verband met de kontekst, en anderzijds ontbreekt soms de illustratie die men wél had willen afgebeeld zien, zoals het « schematisch plan » van de stadsbibliotheek in het stadhuis, door bibliothecaris Claeys in 1871 opgemaakt (p. 88). Ik veronderstel dat het de uitgever is en niet de auteur die de verantwoordelijkheid draagt voor deze luxueuse presentatie.

Wel zal het de auteur zijn die verantwoordelijk is voor de onjuiste titel: *Het bibliotheekwezen te Brugge vóór 1920*. Een titel die volgens de inhoud van het boek had moeten luiden *De Bibliotheken te Brugge vóór 1920*. De auteur geeft dit impliciet toe in zijn inleiding (p. 9). Indien hij het *bibliotheekwezen* behandeld had, zou hij het eerste hoofdstuk, dat in ± 200 (halve) lijnen de toestand schetst van Brugge in de 19e eeuw, aan de hand van enkele losse en oppervlakkige gegevens en beweringen « à l'emporte pièce » (zoals op p. 16 dat Gezelle « misschien juist de meest internationale gerichte Bruggeling » was in het Brugge van de 19e eeuw — de voortreffelijke biografieën van de eerste stadsbibliothecarissen verder in het boek spreken dit reeds tegen —), vervangen hebben door een overzicht van de evolutie van het actuele bibliotheekwezen in België en de plaats die de Brugse bibliotheken daarin bekleeden. Vergelijkingsmateriaal — zij het gebrekkig — is voorhanden in het boek van Fr. Edebau over de stadsbibliotheek te Oostende en het artikel van G. Gyselen over de Openbare Volksbibliotheken in het boek *West-Vlaanderen* die de auteur in zijn bibliografie vermeldt,

maar ook in een groot aantal 19e eeuwse « Verslagen over de toestand en het beheer van de Provincie West-Vlaanderen » die de auteur niet schijnt te kennen.

Indien hij het bibliotheekwezen behandeld had, zou hij ook de bibliotheconomische aspecten, die nu over het werk verspreid liggen (vb. pp. 43-44, 48, 55, 57, 76-68, 61, 81, 104 - 108 enz.) en waarbij zeer boeiende gegevens verstrekt worden (o.a. p. 105) in één hoofdstuk hebben samengebracht. Nu zijn ze voor ieder bibliotheek in de mate van het mogelijke afzonderlijk vermeld.

Tot de minder gelukkige aspecten van het boek behoort ook het tweede hoofdstuk waarin de auteur zich vastklampt aan enkele weliswaar merkwaardige citaten om te suggereren dat Brugge vóór de 19e eeuw reeds min of meer openbare bibliotheken zou kunnen gekend hebben. Het is echter allemaal zo vaag en zo toevallig, dat ik deze citaten — bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal voor andere steden — liever in een voorzichtige voetnoot van een inleiding had gezien.

Maar al deze bemerkings gaan tenslotte niet naar de kern van het boek, en die kern is qua inhoud uitstekend, naar de vorm zondigt zij alleen door soms te lang aangehouden citaten. De « externe » geschiedenis van de stadsbibliotheek geeft in chronologische volgorde een reeks boeiende en gefouilleerde biografieën van de stadsbibliothecarissen. Daarop volgt de « interne » geschiedenis die in feite het reeds geschetste chronologische overzicht herneemt en onvermijdelijk soms storende overlappingsen bevat (vergelijk pp. 95 - 96 met p. 60). Misschien was het beter geweest de externe en interne geschiedenis als één geheel te verwerken — het onderscheid tussen beide begrippen is moeilijk vol te houden — en de bibliothecarissen een afzonderlijk hoofdstuk te gunnen, maar ik geef toe dat ook dit overlappingsen zou meegebracht hebben.

Dat in deze uiteenzetting (te) veel aandacht besteed wordt aan de debatten over de bevoegdheid van de bibliotheekcommissie kan men de auteur om velerlei redenen gemakkelijk vergeven. Hij acht het overigens nodig zijn bemerking te situeren in de tijd wanneer hij op p. 100 het weinige positieve werk van de commissie « tussen de jaren 1895 en 1940 » vergelijkt met wat een actieve bibliothecaris had kunnen verwezenlijken. De gebruikers van de stadsbibliotheek zijn ervan overtuigd dat het stadsbestuur sinds 1940 de lessen uit geschiedenis reeds lang getrokken heeft.

In de volgende hoofdstukken behandelt de auteur diverse min of meer openbare bibliotheken van privé-oorsprong, waarvan de bijzonderste de *Keurbibliotheek* is. Hierbij belicht hij goed de politieke, sociale en ideologische achtergronden waaraan deze bibliotheken hun ontstaan (en soms hun ondergang) te danken hebben. Hun ideologische strekking is vaak hun voornaamste bestaansredenen, samen met de ontoreikendheid van de stadsbibliotheek op het gebied van de leatuurvoorziening. Dit kan men nauwelijks verwijten

aan de stadsbibliotheek en nauwelijks aan het stadsbestuur van de 19e eeuw. Wel moet men vaststellen dat dit stadsbestuur ontzettend laat in de 20e eeuw begrepen heeft dat het naast de taak de cultuurhistorische documenten en boeken te bewaren en de studie ervan te stimuleren, ook de taak had aan volks-opvoeding en -ontwikkeling te doen. Het zou echter verkeerd zijn de 19e eeuwse opvattingen over de rol van de bibliotheek te veroordelen in naam van de « verworvenheden » van de 2e helft van de 20e eeuw. Men kan zich hierbij de vraag stellen of de uitsluitende belangstelling voor « lectuurvoorziening » ten nadele van de « bewaarfondsen » zoals die in sommige vooraanstaande bibliotheken thans heerst, uiteindelijk niet even nefast zal zijn voor een bevolking waarvan het eruditiepeil toeneemt samen met de democratisering en de spreiding van het (hoger) onderwijs, en die daardoor het gevaar loopt het (financieel) slachtoffer te worden van deze reactie.

Het boek van Jan Vandamme leidt automatisch tot dergelijke overwegingen. Het is dus niet alleen een goed boek, het is ook een nuttig boek voor allen die zich aan het bibliotheekwezen interesseren, maar ook en vooral voor allen die ambtshalve bij het bibliotheekbeleid betrokken zijn.

L. SCHEPENS

E. COPPIETERS DE TER ZAELE (et) CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, *Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppieters 1550 - 1965. Second volume : Activité au cours des deux derniers siècles, suivi des descendances en ligne féminine depuis 1760*. Préface de M. Paul Struye, président du Sénat. Bruges, 1968, 612 p., ill. (Tablettes des Flandres, Recueil 8).

Wijlen Prof. Eg. I. Strubbe besprak in ons tijdschrift het eerste deel van deze uitgebreide studie over de bekende familie Coppieters (1). Het tweede deel behandelt de periode van circa 1760 tot 1965.

Achtereenvolgens worden de verscheidene takken van de familie behandeld: de oudere tak, Coppieters de Tergonde die zich in Galicië op het einde van de 18e eeuw vestigde en waarvan de afstammelingen thans in Frankrijk verblijven, de drie brugse takken, Coppieters 't Wallant, Coppieters Stochove, uitgestorven in de mannelijke lijn en Coppieters-Coppieters de Ter Zaele. De laatste tak, Coppieters de Gibson speelde een belangrijke rol te Nieuwpoort en te Ieper vooraleer zich te Brussel te vestigen.

Alles berust op een stevige documentatie die de auteurs, zonder moeite te ontzien, hebben weten te verzamelen. Bijzonder welkom zijn dan ook heel wat details in verband met het aandeel van de

(1) *Handelingen Société d'Emulation*, 1969, bl. 235-237.

familie Coppieters in de geschiedenis van Brugge in de 19e eeuw. Vernoemen we enkele figuren: Jean-Baptiste Coppieters 't Wallant (1770-1848), burgemeester van de stad in 1830, Jean-Baptiste-Adolphe Coppieters 't Wallant (1806-1860), liberaal volksvertegenwoordiger, stafhouder Alfred Coppieters 't Wallant (1845-1906). Zijn rol als voorzitter van de Commissie voor het oprichten van het standbeeld van Breidel en de Coninck wordt hier zeer nauwkeurig belicht en was voor de auteur de gelegenheid om de bewogene geschiedenis van deze Commissie te schrijven. Charles Coppieters Stochove, (1774-1864), lid van het Nationaal Congres en voorzitter van de rechtbank te Brugge. Aan Leon Coppieters (1855-1931), grootvader van de eerste auteur wordt meer dan twintig bladzijden gewijd en meteen de geschiedenis van de sociale organisaties in de landelijke gemeente Loppem zeer typisch verhaald.

Het lijvig boek behandelt verder de afstamming van de familie Coppieters in vrouwelijke lijn, opgesteld door Ch. van Remynghe de Voxvrie (blz. 463-552) en eindigt met enkele bijvoegsels.

Evenals in het eerste deel hindert de typografische afwisseling. We menen ook dat de auteurs hier en daar best hun tekst hadden gesnoeid waar menige details overtollig blijken (bl. 250-259, 268-280). De biografie van Pater Raphaël de la Kethulle de Ryhove — hoe boeiend ook (bl. 283-302) — had o.i. in een aparte studie plaats moeten vinden. Over de feodale bezittingen van de familie zijn de gegevens zeer schaars. Voor Brameries te Dottignies wordt alleen verwezen naar De Flou, voor Tergonde tast men volledig in het duister.

Dit alles belet niet dat dit tweede deel van de «Histoire professionnelle et sociale de la famille Coppieters» een volwaardige aanwinst betekent voor de familiegeschiedenis in West-Vlaanderen.

A. DE SCHIETERE DE LOPHEM

# Kroniek

## PERSONALIA

*Doctoraat V. Vermeersch.* - Op 26 november 1971 behaalde V. Vermeersch, adjunct-conservator bij de Stedelijke Musea van Brugge, aan de Rijksuniversiteit te Gent het doctoraat in de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde met een verhandeling getiteld «Grafmonumenten te Brugge vóór 1578».

## ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

*Drie Nederlandse historici.* - In de reeks *Nachbarn*, uitgegeven door de Nederlandse ambassade te Bonn, verscheen als nr. 15 «Drei niederländische Geschichtsschreiber des 20. Jahrhunderts. Ideen und Wirkungen», geschreven door de Zwitserse historicus H.R. Guggisberg. Behandeld worden J. Huizinga, P. Geyl en J. Romein.

*Nationaal Biografisch Woordenboek IV.* - In 1970 verscheen opnieuw een deel — het vierde — van het «Nationaal Biografisch Woordenboek», uitgegeven door de Koninklijke Vlaamse Academiën van België. Onze leden zullen met bijzondere belangstelling kennis nemen van de nota's over J. Vivès, bisschop F. Brenart, Ch. de Coussemaker, pater J. Callewaert, Filips van de Elzas; deze laatste, belangrijke notitie is van de hand van prof. dr. H. Van Werveke. Op de voortreffelijke onderneming die het N.B.W. is, mogen hier toch twee kritische opmerkingen geuit worden. Ten eerste dat aan verscheidene kunstenaars van weinig of geen belang, uit de 19de en 20ste eeuw, veel te lange nota's gewijd worden. Ten tweede of de notities over baron Chassé, graaf Maurits van Saksen, hertog Karel Bernhard van Saksen, Weimar, Eisenach in het N.B.W. wel op hun plaats zijn, omdat het hier toch vreemdelingen betreft die als militair maar korte tijd in ons land verbleven hebben.

*Oudheidkundige repertoria.* - Het «Nationaal Centrum voor oudheidkundige navorsingen in België» blijft zeer actief. In de reeks *Oudheidkundige repertoria. Reeks A: Bibliografische repertoria* verscheen nu VIII en IX, onderscheidelijk gewijd aan Limburg, met uitzondering van Tongeren-Koninksem (door M. Bauwens-Lesenne)



en Namen (door A.-M. Knapen-Lescrenier). In de *Reeks B: Verzamelingen* verschenen in de laatste jaren III: H. Thoen, De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave; IV: Y. Fremault, Nederzettingssporen uit de IJzertijd in het Antwerpse; V: R. Brulet, Catalogue du matériel mérovingien conservé au Musée Archéologique de Charleroi; VI: A. Matthys, Les grès communs de Bouffiuoux et Châtelet (XVIe-XVIIe s.).

*Vijftienvintig jaar opgravingen.* - Van 29 april tot 3 juni richtte «Pro Civitate» te Brussel een tentoonstelling in over «Vijftienvintig jaar archeologische opgravingen in België». De tentoonstelling gaf een beeld van het veelzijdige archeologische onderzoek in ons land, gaande vanaf de voorgeschiedenis over de Romeinse en Merovingische periode tot in de Middeleeuwen. In deze mag hier het grote aandeel van de Nationale Dienst voor Opgravingen onderstreept worden. De catalogus bevat inleidende bijdragen van J. Mertens, F. Hubert, M. Mariën, H. Roosens en A. Matthys.

*Romaanse bouwkunst.* - In 1971 verscheen van A. Courtens «Romaanse kunst in België», zijnde het eerste deel van een reeks gewijd aan de geschiedenis van de bouwkunst in ons land. Er dient onmiddellijk op gewezen te worden dat het boek oorspronkelijk in het Frans geschreven werd en dat de Nederlandse vertaling heel wat te wensen over laat. De titel van het boek dekt niet juist de lading, want onder romaanse kunst wordt in de eerste plaats de kerkelijke bouwkunst verstaan. Aan de beeldhouwkunst worden enkele bladzijden ingeruimd (92-106), terwijl in hoofdstuk VI. «Het einde van een stijl» één (!) blz. (109) gewijd wordt aan de burgerlijke en militaire bouwkunst. Sier- en schilderkunst worden niet behandeld.

Het boek, verlucht met 30 kleurafbeeldingen, 125 zwart-wit foto's en 24 tekeningen en prenten, wil een synthese zijn van de huidige stand van het onderzoek. Dat er over de romaanse bouwkunst in België geen enkel belangrijk werk verschenen is, zoals op de flap van het boek vermeld staat, wordt door de feiten en de — nochtans onvolledige — bibliografie tegengesproken. We vernoemen hier enkel «De romaanse bouwkunst in de Nederlanden» van kan. R. Lemaire, in 1952 als Verhandeling in de Koninklijke Vlaamse Akademie verschenen, en in 1954 door het Davidsfonds heruitgegeven.

Het valt ook onmiddellijk op dat de auteur weinig of geen gebouwen vermeldt uit een streek waarover geen samenvattende studie bestaat. Dit is zeer kenmerkend voor Oost-Vlaanderen waar buiten Gent, Ronse en Sint-Denijs-Westrem geen kerken behandeld worden. Waar blijven Adegem, Afsnee, Asper, Assenede, Baardegem,

Beveren-Waas, Daknam, Eine, Ename, Godveerdegem, Landegem, Lotenhulle, Merendree, Nedere name, Welden, Zwijndrecht e.a. ? Even erg is het met Limburg gesteld, en uit Antwerpen wordt zelfs niets vermeld.

In het boek werden de resultaten van vele opgravingen verwerkt. Dit is nochtans niet het geval met o.a. Oostkerke (koor en transept als Torhout), Harelbeke (kerk en krypte), Oudenburg (driebeukige kerk uit 1056-1070, eveneens uit mirakelverhalen bekend), kerkjes in Limburg, enz.

Sommige beweringen zijn wel met een korreltje zout te lezen. Zo op blz. 52: «Per slot [sic] is het aan Viollet-le-Duc te danken dat er nog monumenten behouden gebleven zijn», of i.v.m. de kerktoeren te Dudzele: «Hun bestemming was niet uitsluitend een religieuze: zij konden zowel dienst doen als vuurtoren en als uitkijktoren of belfort» (blz. 85). Wat moet men geloven: ten eerste heerst er in de streek geen enkele bedrijvigheid, op welk gebied dan ook;...» (blz. 55).

We moeten hier ook nog op enkele onnauwkeurigheden wijzen.

Het romaanse gedeelte van de krypte onder de Sint-Baafskatedraal te Gent werd in 1958-1959 niet opgegraven, maar wel archeologisch onderzocht (blz. 82).

In de 1955 opgegraven koorfundering van de voorromaanse Sint-Donaaskerk te Brugge werden niet «aan de vier zijden resten van een kruisgewelf gevonden» (blz. 11), maar wel twee hoekpilasters aan de oostzijde, die op een overwelling kunnen duiden.

Dat te Harelbeke de romaanse zijabsiden samen met de toren en de kruisbeuk bewaard bleven na het bouwen van de nieuwe kerk door Dewez in 1769-1773 (blz. 90), is ons niet bekend. De in 1940 vernielde toren en kruisbeuk werden in 1953-1954 niet herbouwd in half-romaanse, half-barokke stijl, want enkel de torenspits is neo-barok.

De zg. oosttoren te Oostkamp (blz. 228) is een gewone vierings-toren.

Op een zijde van de bekende romaanse doopvont van Dendermonde wordt het Lam Gods aanzien voor een leeuw met een kruis. Op een andere zijde is een gebouw afgebeeld dat de auteur als een centraalbouw beschouwt, daarbij de bedenking makend dat de faam van de slotkapel van Aken in die tijd nog groot moet geweest zijn (blz. 104-105)!

Het boek van Courtens levert het bewijs dat nog veel detailstudie nodig is om tot een afgerond beeld van de romaanse bouwkunst in ons land te komen. Intussen heeft het boek de verdienste dat het

— niet in het minst door de illustraties — bij een breed publiek belangstelling wekt voor een kunstvorm die reeds zovele eeuwen achter ons ligt.

L.D.

*Corpus Vlaamse Primitieven.* - Als nieuw deel in het «Corpus van de Vlaamse Primitieven» verscheen in 1971 *The National Gallery of Victoria, Melbourne* door U. Hoff en M. Davies. Hierin worden vier schilderijen behandeld: «Triptiek met mirakelen van Kristus» door verscheidene meesters, «Madonna en Kind» (Ince Hall Madonna), waarschijnlijk een kopie van een verloren origineel door J. van Eyck, «Maria en Kind», uit de omgeving van S. Marmion, «Piëta», uit de omgeving van H. Memlinc.

*Onderliggende tekening bij de Vlaamse Primitieven.* - In het Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 12 (1970), 195-223, heeft M. Sonkes een belangwekkend artikel laten verschijnen onder de titel «Le dessin sous-jacent chez les Primitifs Flamands», een studie over de onderliggende tekening op de schilderijen van de Vlaamse Primitieven. Deze tekening werd meestal met penseel en tempera op de witte plamuurlaag aangebracht, soms op deze laag ingegrift of erop getekend. Het onderzoek is gebaseerd op een beperkt aantal werken, nl. zes van J. van Eyck, drie van P. Christus, drie van R. van der Weyden, twee van D. Bouts, één van H. van der Goes, twee van H. Memlinc, drie van G. David en vier van H. Bosch.

#### PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

*Kemmelberg.* - In 1971 werd het onderzoek op de Kemmelberg door de Nationale Dienst voor Opgravingen voortgezet. De Kemmelberg — een getuigeheuvel die een natuurlijke versterking uitmaakt — is een oppidum geweest in de IJzertijd (6de-5de eeuw vóór K.); omheiningsgrachten in V-vorm en gedeelten van een aarden wal werden aangesneden. Thans werd ook over een oppervlakte van 12,40 m x 4 m een neolitische bewoningslaag ( $\pm$  3000 vóór K.) vrijgelegd.

*Romeins museum te Oudenburg.* - Op 30 oktober 1971 werd te Oudenburg een klein museum geopend waarin vondsten worden getoond afkomstig van de opgravingen die er sinds 1956 o.l.v. prof. dr. J. Mertens door de Nationale Dienst voor Opgravingen worden ondernomen. De opgravingen hebben zeer belangrijke resultaten opgeleverd. Drie romeinse vestingen hebben elkaar te Oudenburg

opgevolgd; de jongste — van steen — werd tijdens de 4de eeuw opgetrokken. Van het grafveld dat zich ongeveer 425 m ten westen van het castellum bevond, werden 216 inhumatiegraven vrijgelegd. Aangenomen wordt dat het hier het grafveld van de militairen van het castellum betreft; datering: tweede helft 4de eeuw.

*Nehalennia*. - Van 17 juni tot 29 augustus 1971 werd in het stadhuis te Middelburg een merkwaardige tentoonstelling gehouden, gewijd aan de godin Nehalennia en Zeeland in de Romeinse tijd. Reeds in 1647 werden, na een storm, op het strand bij Domburg, Romeinse altaren en beelden gevonden; met de vondsten uit latere jaren bijgerekend, kwam men tot een totaal van 40 stuks, waarvan 28 aan Nehalennia gewijd. Op 14 april 1970 werden door een visser, uit de Oosterschelde bij Colijnsplaat fragmenten van twee votiefaltaren opgehaald. Dit was voor het Rijksmuseum van oudheden te Leiden reden om systematisch verder te vissen. In een periode van ongeveer een maand werden zo 101 altaren en 3 beelden opgevist; in februari 1971 werd opnieuw gevist en werden nog 21 altaren bovengehaald. Vele altaren dragen in een nis een beeltenis van de inheemse godin Nehalennia; om bijstand te bekomen of uit dankbaarheid lieten handelaars en zeevaarders deze altaren rond de tempel, op de rivieroever bij Colijnsplaat, opstellen. Deze tempel, vanaf het einde van de 2de eeuw in gebruik, werd door de zee verzwolgen op het einde van de 3de of het begin van de 4de eeuw. De rijke geïllustreerde katalogus bevat bijdragen van L.P. Louwe Kooijmans, P. Stuart, J.E. Bogaers en J.A. Trimpe Burger.

*Oost-Souburg*. - Tijdens het Archeologisch Kongres te Amersfoort (28-29 maart 1972) hield ir. J.A. Trimpe Burger een lezing over «Souburg: een burcht voor of tegen de Noormannen». Voor enkele jaren heeft prof. dr. H. Van Werveke de ronde burchten in de Vlaamse en Zeeuwse kustvlakte bestudeerd. In de «Miracula sancti Bertini» wordt gesproken over «castella recens facta», onlangs — vóór 891 — opgeworpen versterkingen tegen de Noormannen. Aangenomen wordt dat het hier gaat om de ronde burchten te Broekburg, Sint-Winoksbergen, Veurne, Oostburg, Oost-Souburg, Domburg, Middelburg en Burgh op Schouwen, waarvan de meeste zich nog duidelijk in de stadsplattegrond aftekenen.

In 1969-1971 werd Oost-Souburg voor de helft zeer goed onderzocht. De aanleg van de burcht vertoont veel gelijkenis met de Deense Noormannenburchten, waarvan Trelleborg wel de bekendste is. Er waren twee grote elkaar kruisende wegen en een vrij regelmatige bebouwing. De wal was aan de kant van de gracht bezet met

een palissade voor oeverbescherming. De opgegraven keramiek dateert voornamelijk uit de tweede helft van de 10de eeuw.

*Wagenshuur naar Bokrijk.* - In 1971 werd een uit 1743 gedateerde wagenshuur uit Ardoois (Izegemstraat 54) naar het Vlaams Openluchtmuseum te Bokrijk overgebracht.

*Kunstschaten en Familiekunde te Damme.* - In het Sint-Janshospitaal te Damme bevinden zich twee zilveren kandelaars, die voorzien zijn van het stadsmerk van Duinkerke, de jaarletter T, het meesterteken IS en het opschrift «18 JANVIER 1784». Deze kandelaars zijn waarschijnlijk een gift van Maria Meyne, afkomstig uit Duinkerke, tweede echtgenote van Joannes Watelle, chirurgijn te Damme (Brussel, 5 maart 1723 - Brugge, 6 februari 1784).

Het hospitaal bezit nog twee andere zilveren kandelaars, ditmaal vervaardigd te Brugge tussen 1814 en 1831, en voorzien van het opschrift «FRANS WATELLE EN REGINA DE SUTTER 1838». F. Watelle, geboren te Damme op 24 februari 1760, zoon van Joannes, hierboven vermeld, en Isabella de Cnock, was chirurgijn en burgemeester van zijn geboortestad. In 1781 kocht hij de Kristoffelhoeve dat het gezin van J. Watelle sinds 1765 bewoonde. Hij overleed te Damme op 1 november 1827. Zijn echtgenote R. de Sutter, geboortig van Lapscheure, stierf te Damme op 17 januari 1838. De kinderen van het echtpaar schonken de kandelaars waarschijnlijk na de dood van hun moeder aan het hospitaal.

In de O.L.Vrouwkerk wordt een zilveren stralenmonstrans bewaard met volgend opschrift: «gejont aen de kerke van Damme door de volgende personen, p.f. van ghelende pastor. B. flamen burg. J. van de Moere. L. Watelle. J. nobus 1836». Met uitzondering van de pastoor (= Van Gheluwe) waren de vier andere schenkers familie van elkaar.

Leopold Watelle (Damme, 18 december 1790 - Damme, 29 maart 1860) was de zoon van de reeds vernoemde Franciscus en Regina de Sutter; hij woonde op de Kristoffelhoeve. Hij was de neef van burgemeester Benedictus Flamen (Wingene, 29 december 1793 - Brugge, 3 oktober 1861), wiens moeder Anna Watelle, de zuster was van Franciscus. Hijzelf was gehuwd met Maria-Theresia van de Moere (Damme, 17 april 1796 - Damme, 23 juni 1879), dochter van Jacobus (Lapscheure, 19 november 1766 - Damme, 14 januari 1848) die eveneens één der schenkers was. Tenslotte Joannes Nobus (Damme 28 januari 1768 - Damme, 11 oktober 1865); deze had een dochter Joanna die gehuwd was met Jacobus Watelle, wiens vader François Désiré (Damme, 4 april 1800 - Oostkerke, 21 juni

1831) een broer was van Leopold en gehuwd met Isabella van de Moere, dochter van Jacobus.

L. Watelle

*Metrologische instrumenten in het Sint-Janshospitaal te Damme.* - Bij gelegenheid van de inventarisatie van Damme door dr. L. Devliegheer hebben we kennis kunnen nemen van de metrologische instrumenten die in het Sint-Janshospitaal bewaard worden.

1. Proefunster. Twee dergelijke toestellen komen ook voor in het Gruuthusemuseum te Brugge (nr. 2099). Opvallend is dat bij het exemplaar uit Damme het tangetje over de maatlineaal schuift, terwijl dit bij de Brugse unsters met het gewichtje het geval is, zoals dit overigens doorgaans gebruikelijk is. Dit doet echter niets af aan de bruikbaarheid van het toestel. De aanwezigheid van het tangetje i.p.v. een schaalte wijst op de bedoeling de relatie van toestel tot te beproeven voorwerp te minimaliseren; dit kan enkel van belang zijn bij onderdompeling in water voor de bekende proef van Archimedes.

2. Brugs bakkersgewichtje van 3 engelsen. Dit gewichtje is uit messing vervaardigd. De afmetingen zijn 15 x 15 x 2 mm; het gewicht bedraagt 3,520 gr. Als merkteken komt er op voor de gekroonde gotische b van Brugge. Dat inderdaad dergelijke gewichten te Brugge tijdens het Oud Regime in gebruik waren, blijkt o.m. uit de Tafels van vergelijking, door J. Van Heerswyngheles (Brugge, 1817, blz. 81). De engelse wordt aldaar vermeld als zijnde 1/128e van de mark.

3. Goudsmidsweegschaaltje met pijlgewicht en greinen. Dit schaalte is gevat in een rechthoekige doos (met afgeronde hoeken) van 160 x 50 mm. De beide, uit messing vervaardigde schaaltes, zijn rond. Het bijhorend messing pijlgewicht bestaat uit vijf stuks; het is blijkbaar volledig en weegt: 1e vaatje 15,350 gr, 2e vaatje 7,670 gr, 3e vaatje 3,850 gr, 4e vaatje 1,776 gr, vulseltje 1,770 gr; totaal 30,410 gr. Het gaat hier blijkbaar om een ons van het bekende Parijzer pond, zijnde theoretisch  $489,506 : 16 = 30,594$  gr, met over het hoofd zien van ca. 0,2 gr. In een schuifje liggen nog drie greinplaatjes (in messing) die wegen:

3 greinen 0,157 gr (theoretisch 0,1593 gr)

12 greinen 0,635 gr (theoretisch 0,6372 gr)

18 greinen 0,956 gr (theoretisch 0,9558 gr)

De grein van dit type is 1/576 van de ons en komt derhalve overeen met 0,0531 gr.

4. Een tweede gelijkaardig weegtoestel, ditmaal vervat in een rechthoekig houten doosje, bevat eveneens naast het schaalte een volledig pijlgewicht uit messing, bestaande uit: 1e vaatje 15,250 gr,

2e vaatje 7,650 gr, 3e vaatje 3,850 gr, 4e vaatje 1,850 gr, vulseltje 1,850 gr; totaal 30,450 gr. Daarenboven zijn er nog  
12 greinen 0,635 gr (teoretisch 0,6372 gr)  
24 greinen 1,270 gr (teoretisch 1,2744 gr).

5. Een doos met deneralen. Het schaalte is van Keuls model, d.i. met een rond en een driehoekig schaalte, beide uit messing, en met groene zijden koordjes aan de evenaar opgehangen. Het driehoekig schaalte draagt het merk W K met doorpijld hart, wat zou verwijzen naar Wouter Koenen, balansmaker uit Amsterdam (Een Leidens exemplaar dateert uit 1624, wat de datum 1644 op de doos uit Damme aanvaardbaar maakt). De deneralen zijn blijkbaar van verschillende oorsprong. 13 stuks zijn zonder merk, 15 gemerkt met IGD en Zeeuws schild en zouden afkomstig zijn van een Middeburgs gewichtenmaker, 2 zijn gemerkt met A en hand, mogelijks A.J. Van Keulen.

In een schuifje liggen nog enkele greinplaatjes, waarschijnlijk zonder onderling verband, gezien de gewichten (2 eenheden 0,150 gr, 3 eenheden 0,120 gr, 2 x 4 eenheden 0,180 gr, 6 eenheden 0,300 gr, 12 eenheden 0,640 gr).

D. Verl 

*Tentoonstelling te Ieper.* - Van 19 juni tot 15 september 1971 vond in de vroegere kapittelzaal van de Sint-Maartenskerk te Ieper een tentoonstelling plaats van kunstwerken uit deze kerk. Niettegenstaande de kerk in de eerste wereldoorlog omzeggens gans vernield werd, heeft men toch tijdens de eerste dagen van de beschieting nog veel kunstschaten kunnen redden. Aan deze reddingswerken zullen de namen van pastoor C. Delaere en zijn helpers blijvend verbonden blijven. Het was dan ook een lofwaardige gedachte van pastoor-deken K. Dewilde een tentoonstelling te houden van de belangrijkste kunstwerken, waarvan vele hun bewaarplaats in de sakristie weinig of niet meer verlaten. De geillustreerde katalogus werd opgesteld door A. Deschrevel.

*Heemkundige kringen.* - In 1970 werden gesticht de heemkundige kringen «Aan de Schreve» (Poperinge en omgeving) en «De Roede van Tielt» (Tielt en de gemeenten van de vroegere Roede van Tielt). Beide kringen geven ook een tijdschrift uit.

*Sint-Kruis.* - Op 27 november 1971 had in de Sint-Trudoabdij te Male de presentatie plaats van het boek van mej. M. Cafmeyer «Sint-Kruis oud en nieuw». Het mooi geillustreerde boek geeft een beeld van de gemeente, opgericht tijdens de Franse revolutie en op 1 januari 1971 bij Brugge ingelijfd.



*Bibliografie van Brugge.* - Er werd geen recensie-exemplaar ontvangen van het boek van lic. A. Vanhoutryve, *Bibliografie van de geschiedenis van Brugge* (Handzame, 1972; XIII-708 blz., 600 fr.). Toch is het nuttig twee exemplaren aan te kopen; men zal de 9619 titels collationeren, de vele fouten verbeteren, onbelangrijke titels schrappen en belangrijke bijvoegen; vervolgens de titels uitknippen, oordeelkundig klasseren en er indices aan toevoegen. Zo zal men een bruikbare bibliografie bekomen.

*Stadsarchief van Brugge.* - Door het stadsbestuur van Brugge werd zopas een «Catalogus van kaarten en plannen» uitgegeven. Het is een in-8° van 71 blz. tekst en 16 buitentekst-platen. De catalogus, samengesteld door stadsarchivaris A. Schouteet, behelst de beschrijving van alle kaarten en plannen van geografische of topografische aard, die op het Brugse stadsarchief voorhanden zijn. Bestellingen, tegen de prijs van 120 Fr, worden op het adres: Stadsarchief, Breidelstraat 3, 8000 Brugge, aangenomen, of bij storting van het bedrag op postrekening nr. 197.33 van Gemeentebestuur Brugge.

## ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD :

<i>Handelingen van het Genootschap «Société d'Emulation»,</i> (ten groten deel uitgeput) per deel ....	200 fr.
L. De Foere, <i>Fédération archéologique et historique de Belgique. Congrès archéologique et historique tenu à Bruges du 10 au 14 août 1902.</i> Brugge, 1902-1903, 2 dln. in 8°, IX-516-93 blz. + 17 pl. ....	150 fr.
A. Bayot, <i>La légende de Troie à la Cour de Bourgogne. Etudes d'histoire littéraire et de bibliographie.</i> Brugge, 1908, in 8°, 50 blz. ....	40 fr.
A. Heysse, O.F.M., <i>Tabulae capitulares almae provinciae Sancti Joseph in comitatu Flandriae Ordinis Fratrum Minorum Recollectorum (1629-1796).</i> Brugge, 1910, in 4°, XXV-169 blz. ....	150 fr.
A. De Poorter, <i>Un traité de théologie inédit de Gautier de Bruges: Instructions circa divinum officium.</i> Brugge, 1911, in 8°, XII-44 blz. ....	40 fr.
A. Duclos, <i>De eerste eeuw van het broederschap der Zeven Weedommen van Maria in Sint-Salvators, te Brugge.</i> Brugge, 1922, in 8°, 147 blz. + 2 pl. ....	100 fr.
P. Allossery, <i>Kan. Adolf Duclos (1841-1925). Met een kijk op den zogenaamden taalparticularistenstrijd.</i> Brugge, 1930, in 8°, 435 blz. ....	150 fr.
A. Schouteet & E.I. Strubbe, <i>Honderd jaar geschiedschrijving in West-Vlaanderen (1839-1939). Analytische inhoud en registers van de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge.</i> Brugge, 1950. Met aanvulling (1940-1963). In 8°, 335 + 60 blz. ....	250 fr.
A. Schouteet, <i>Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge. Brugse kroniek over 1765-1825.</i> Brugge, 1958, in 8°, 147 blz. ....	80 fr.
A. Schouteet, <i>Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male.</i> Brugge, 1960, in 8°, 255 blz. + 6 pl. ....	200 fr.
A. Van Walleghem, <i>De oorlog te Dickebusch en omstreken 1914-1918.</i> Uitgegeven door J. Geldhof. 3 dln. in-8°, XLIII + 202, 256, 213 blz., + 22 pl. ....	500 fr.
J. De Cuyper, <i>Journal de Campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger.</i> Uitgegeven door A. De Cuyper. Brugge, 1968, in 8°, XXI + 242 blz. + 5 pl.	175 fr.